

VI. Scriptorium konferencia, Veszprém, 2023. május 10–11.

Scriptorium

VI.

*Evolvo libros
uberes*

Scriptorium

VI.

Sorozatszerkesztők:

S.E.R. VARGA LAJOS

BOROS ISTVÁN

TAKÁCS LÁSZLÓ

Evolvo libros uberes

VI. Scriptorium konferencia

Veszprém, 2023. május 10–11.

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
BÖLCSESZET- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KAR

BUDAPEST 2025

A kiadvány
az Országos Katolikus Gyűjteményi Központ
támogatásával készült.

Szerkesztette:
Boros István

A tanulmányokat lektorálták:
Monok István, Sarbak Gábor, Szelestei N. László, Takács László

Angol nyelvi lektor:
Michael McAteer

A hátsó borítón
Pray-kódex, 1. notáció, XII. század vége, f. 132v

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2025
© Szerzők, szerkesztő, 2025

DOI: 10.64607/Script.VI

ISBN 978-963-308-522-6 VI.

Nyomtatott kiadás: ISSN 2631-0643
Online kiadás: ISSN 3057-8140

<https://omp.ppke.hu/btk/catalog/series/scriptorium>

Tördelés:
Szent István Társulat
szentistvantarsulat.hu

ELŐSZÓ

Életünk meghatározó élménye a tanulás, a tudás megszerzése iránt tett lépéseink. A megismerés és a tudás vágya azonban önmagán túlmutatva magában foglalja a kultúra gazdagítása iránti törekvéseket is. Mondhatjuk, hogy a tudományos kutatás is ilyen, nagyrészt egyéni tevékenységként kezdődik, amely rövidesen közösségivé válik, akár ilyen esetekben, amikor egy konferencia hallgatósága előtt tárjuk fel a kutatással elért eredményeinket és következtetéseinket. Mindez az egyén eredménye ugyan, de végső soron mégis a közösség növekedéséhez vezet, a kultúra teremtéséhez is hozzájárulva.

Hálásan köszönöm mind a konferencia szervezőinek, előadóinak, mind a kötet létrejöttében közreműködőknek, hogy a kéziratosság szakmai sokszínűségét és mélységét ilyen formán is bemutatják. Úgy vélem, hogy a számos felvetett kérdéskör, a különböző nyomtatványok hordozta üzenet feltárásával megerősítik bennünk a szó erejébe vetett hitünket és az ebben való kitartásunkat. Ahogy a Szentírásban láthatjuk, hogy Isten képes a szó erejével teremteni, úgy a szavak tulajdonképpen számunkra is erőt és teremtető lehetőséget hordoznak.

Öröm látni, hogy ilyen sokrétűen, több szempontból megközelítve dolgozták fel a kéziratosság jelentősebb aspektusait, akár azt, hogy az adott probléma feldolgozása során milyen lépések segítségével jutottak el a megoldásig. Fontosnak tartom ezen írások kötetbe gyűjtését, hiszen a múlt ismerete nélkül megalapozott jövőt sem építhetünk. Kívánom, hogy ebben a valódi tudáskincsben való elmélyedés révén az érdeklődő olvasók ne csak információhoz jussanak, de az így megszerzett tudás segítse őket addigi szempontjaik újragondolására, újabb inspirációkra, végső soron pedig a társadalom további gazdagodását, gyarapodását eredményezze.

Veszprém, 2023. október 31.

Dr. Udvardy György
veszprémi érsek

TARTALOM

Kódexek, források

SZUROMI SZABOLCS ANZELM O.Praem., A <i>Missale</i> szövegtanúi a XII–XVI. századi latin kánonjogi kéziratok anyagaiban	11
GILÁNYI GABRIELLA, Zenei írásbeliségünk a XII. században – Új vizsgálatok, új eredmények	23
DOMOKOS GYÖRGY, A Castaldo-kódex nyelvi rétegei	37
CSONTOS ESZTER LUCA, Egy XVI. századi perzsa írnok családi és szakmai kapcsolatrendszere	49

Könyvtárak, kéziratok

TÜSKÉS ANNA, Kéziratok és kéziratos bejegyzések a jászói premontrei prépostság könyvtárában	63
GULYÁS ZOLTÁN, A Reguly-hagyaték kéziratos dokumentumainak feldolgozása	77
HURSÁN SZABOLCS, Batthyány Lajos kancellár és kéziratai	97
TUHÁRI ATTILA, Guarino Persius-kommentárjának kézirati hagyománya	111
SZELESTEI N. LÁSZLÓ, Szentés Mózes prédikációs kötetei	143
HUBERT ILDIKÓ, Baróti Szabó Dávid (1739–1819) prédikációi	155
S.E.R. VARGA LAJOS, Adalékok a magyarországi XVIII. századi liturgia történetéhez – Könyvbejegyzések tanulságai	165
MAJOROSSY IMRE, „véle fel viradt bódolg hajnala Városunknak” – Szepes Ignác kultuszának egyik első emléke	179

Újkori és legújabb kori kéziratok

VARGA MÓNICA, A lejegyzői kontextusról Veszprém megyei boszorkányperes jegyzőkönyvek kéziratai alapján	193
LIGETI ZSUZSANNA, Egy Csécsi, vagy kettő? – Egy napló szerzőségének és egyéb jellemzőinek néhány kérdése	213
IANCU LAURA, A forrófalvi énekeskönyv (1909)	219
W. SOMOGYI JUDIT, Estei Hippolit püspök hagyatéka Giuliano Caprili magyarországi leveleinek tükrében	247
 A VI. SCRIPTORIUM KONFERENCIA PROGRAMJA	265
A TANULMÁNYOK SZERZŐI	269
NÉVMUTATÓ	271

KÓDEXEK, FORRÁSOK

SZUROMI SZABOLCS ANZELM, O.Praem.

A *Missale* szövegtanúi
a XII–XVI. századi latin kánonjogi kéziratokban*

Bevezetés

Az Eucharisztia fogalmára, ünneplésére és kiszolgáltatására vonatkozóan az apostoli kortól kezdve folyamatosan biztos és világos írott forrásaink vannak, amelyekben a teljes azonosság az átváltoztató szavakban jelenik meg.¹ A XI–XII. századi kánonjogi gyűjtemények eredeti szövegtanúin – kézirati és töredékállományán – 2000 és 2024 között végzett alapkutatásaim során számos esetben sikerült olyan, a kánonjogi anyagot kiegészítő részleteket tartalmazó exemplárt azonosítani, amelyben ez a többlet liturgikus szövegrészletet, azon belül a szentmise bemutatásához szükséges valamely lényegi egységet jelentett.² A vizsgált kánonjogi gyűjtemények kéziratai a császári reformmozgalom kiemelkedő munkáját, a *Decretum Burchardi Wormatiensist* (1008–1022),³ a gregoriánus reform időszakát

* Másodközlés. Eredetileg megjelent: SZUROMI Szabolcs Anzelm (2024), A szentmise bemutatásának a liturgikus szövegei a 12–15. századi latin kánonjogi gyűjtemények kézirataiban, *Teológia* LVIII, 1–2. 94–102.

Készült az *International Canon Law History Research Center*-ben (Budapest), a *Biblioteca Apostolica Vaticana*-ban (Vatikán), a *British Library*-ben (London), a *Cambridge University Library*-ben (Cambridge, UK), az *Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, Departamento de Ciencias Jurídicas Básicas*-on (Las Palmas), valamint a *Wilmington Community of St. Michael's Abbey of the Norbertine Fathers*-ben (Los Angeles, CA), a *Fundación Derecho y Europa* (Madrid–Coruña) támogatásával.

¹ Vö. Bertrand KURTSCHIED (1951), *Historia iuris canonici. Historia institutorum ab Ecclesiae fundatione usque ad Gratianum*. Romae. 290–305; Polycarpus RADÓ (1961), *Enchiridion liturgicum*. Romae – Friburgi Brisg. – Barcinone. I. 292–311.; VANYÓ László (1988), *Az ókereszényi kor dogmatörténete*. Budapest. II. 205–206; Wolfgang BEINERT (Hrsg.) (1989), *Lexikon der katholischen Dogmatik*. Leipzig. 146–152. Johann AUER (1989), *Il mistero dell'eucarista*. Assisi. 307–314.; Jean IMBERT (1994), *Les temps Carolingiens (741-891). L'Église: les institutions*. Paris. (Histoire du Droit et des Institutions de l'Eglise en Occident, V/1.) 59–60.; SZUROMI Szabolcs Anzelm (2017), *Az egyházi intézményrendszer története*. Budapest. (Szent István Kézikönyvek, 15.) 29–30, 91, 154–156, 269–273.

² Összefoglalásához például Szabolcs Anzelm SZUROMI (2014), *Pre-Gratian Medieval Canonical Collections. Texts, Manuscripts, Concepts*. Berlin. (Aus Religion und Recht, 18).

³ Hartmut HOFFMANN – Rudolf POKORNY (1991), *Das Dekret des Bischofs Burchard von Worms. Textstufen – Frühe Verbreitung – Vorlagen*. München. (Monumenta Germaniae Historica, Hilfsmittel, 12.).

– amelyet VII. Gergely pápa uralkodásától (1073–1085) datálunk⁴ –, Gratianus mester munkájának módszertani előfutárait – elsősorban Chartres-i Szent Ivó és Liège-i Alger munkáját⁵ –, valamint magának a *Decretum Gratiani*nak a szövegét jelentik.⁶ Az utóbbi gyűjteménnyel kezdődő időszakot, vagyis a XII–XVI. századot a kánonjogtörténet hagyományos felosztása szerint a „klasszikus kánonjog időszakának” is szoktuk nevezni.⁷ Ez szűk értelemben a *Corpus iuris canonici* hat joggyűjteményét öleli fel, azaz a *Decretum Gratiani* (1140), a *Liber Extrá*t (1234), a *Liber Sextus*t (1298), a *Clementina*et (1317), az *Extravagantes Ioannist* (1325/1500) és az *Extravagantes Communest* (1500/1503). A felsoroltak közül az első négy gyűjtemény kéziratos állománya vagy az azokat tartalmazó úgynevezett *colligatumok* esetében szintén feltűnnek a kánonjogi anyaghoz kapcsolt liturgikus, leginkább a keresztelésre és a szentmise bemutatására vonatkozó kiegészítések. Természetesen azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a kánonjogtudomány a liturgikus előírásokat – beleértve a liturgikus könyveket és szövegeket is – jogszabályoknak tekinti, mivel azok a szentség és szentelmény kiszolgáltatás érvényességét hivatottak biztosítani.⁸

A XII–XVI. századi latin kánonjogi gyűjtemények sajátosságai

Az évszázadok során számos módszer alakult ki a fokozatosan összeállított kánoni normák értelmezésére, oktatására és alkalmazására. Ez már az egyetemi tanítási rendszer megjelenése előtt is így volt, például az európai székesegyházi iskolákban. Az egyetemek aranykorának idején (a XII. század

⁴ John Thomas Gilchrist (1962), Canon Law Aspects of the Eleventh Century Gregorian Reform Programme, *Journal of Ecclesiastical History* 13. 21–38. <https://doi.org/10.1017/S0022046900065647>.

⁵ Szabolcs Anzelm SZUROMI (2010), *From a reading book to a structuralized canonical collection – The Textual Development of the Ivoian Work*. Berlin. (Aus Recht und Religion, 14.); Anzelm Szabolcs SZUROMI (2024), Recherches récentes sur les relations entre le «Decretum Gratiani» et la collection «De misericordia et iustitia» d’Alger de Liège. In *International Canon Law History Research Center: Videoconference on Canon Law History CLXXIX*. (Los Angeles, CA-Ciudad de México-Paris: February 9th 2024).

⁶ Szabolcs Anzelm SZUROMI (2021), Liturgical Discipline at the Early Councils and their Effect on the Canonical Collections up to the *Decretum Gratiani*. In György BENYIK (ed.), *Sacrifice and Ritual from Abraham to Christ: 31th International Biblical Conference Szeged, 24–26 August, 2020*. Szeged. 397–410.

⁷ ERDŐ Péter (1998), *Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés*. Budapest. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, I/1.) 165–216.

⁸ Vö. SZUROMI Szabolcs Anzelm (2013), A kánonjogtudomány módszerének vázlata. In SZUROMI Szabolcs Anzelm (szerk.), *A tudományos módszer*. Budapest. (Pázmány Könyvek, 9.) 85–95.

közepén), miközben a kánonjogi tudomány ismereteinek használata széles körben elterjedt a mindennapi egyházi gyakorlatban, a kánonjogi oktatás a székesegyházi és egyetemi oktatás szintjén erősödött.⁹ A kánonjogi oktatás keretében¹⁰ a hallgatók a Gratianus nevéhez fűződő *Decretum Gratiani* (1140 körül) szövegét sajátították el,¹¹ a hozzá kapcsolódó magyarázatokkal.¹² Ezek hatására szilárdult meg az a glossza, amelyet Bartholomaeus Brixiensis¹³ állított össze, és vált a joggyűjteménnyel együtt másolt magyarázattá (vö. *Glossa Ordinaria*). A kánonjogi oktatás bolognai megindulásától kezdve a kimagasló bolognai tanárok készítették el summáikat a *Decretum Gratiani*hoz, közülük a legjelentősebbek Paucapalea,¹⁴ Rolandus,¹⁵ Stephanus Tornacensis,¹⁶ Ioannes Faventinus¹⁷ és Huguccio.¹⁸ Ugyanakkor egyes kánoni kézikönyvek használata a mindennapi plébániai munkához is

⁹ Charles Homer HASKINS (1993), *The Renaissance of the Twelfth Century*. Cambridge, Mass. – London. 212–222.

¹⁰ James A. BRUNDAGE (2008), The Teaching and Study of Canon Law in the Law Schools. In Wilfried HARTMANN – Kenneth PENNINGTON (ed.), *The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140–1234. From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX*. Washington DC. (History of Medieval Canon Law, 5.) 98–120. <https://doi.org/10.2307/j.ctt2853s5.8>.

¹¹ Kritikai szövegkiadása: Aemilius FRIEDBERG (ed.) (1879), *Corpus iuris canonici*. I. Lipsiae. (repr. Graz, 1955).

¹² José Miguel VIEJO-XIMÉNEZ (2012), Dectreto de Graciano. In Javier OTADUY – Antonio VIANA – Joaquín SEDANO (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*. Pamplona. II. 954–972 (részletes bibliográfiával).

¹³ Rafael Domingo OSLE (2012), Bartolomé de Brescia. In Javier OTADUY – Antonio VIANA – Joaquín SEDANO (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*. I. 625–626.

¹⁴ Péter ERDŐ (1999), *Storia della scienza del diritto canonico. Una Introduzione*. Roma. 42.; José Miguel VIEJO-XIMÉNEZ (2012b), Paucapalea. In Javier OTADUY – Antonio VIANA – Joaquín SEDANO (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*. VI. 42–45.

¹⁵ Vö. Rudolf WEIGAND (1980), Magister Rolandus und Papst Alexander III. *Archiv für katholisches Kirchenrecht* 149 (1980), 3–44; Rosalba SORICE (2012), Rolando [Maestro]. In Javier OTADUY – Antonio VIANA – Joaquín SEDANO (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*. VII. 50–52.

¹⁶ Vö. Rudolf WEIGAND (1986), Studien zum kanonistischen Werk Stephanus von Tournai. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 72 (1986) 349–361; José Miguel VIEJO-XIMÉNEZ (2012), Esteban de Tournai. In Javier OTADUY – Antonio VIANA – Joaquín SEDANO (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*. III. 762–765.

¹⁷ Norbert HÖHL (1992), Wer war Johannes Faventinus? Neue Erkenntnisse zu Leben Werk eines der bedeutendsten Dekretisten des 12. Jahrhunderts. In Stanley CHODOROW (ed.), *Proceedings of the Eighth International Congress of Medieval Canon Law, San Diego 1988*. Città del Vaticano. (Monumenta Iuris Canonici, C/9.) 189–203.

¹⁸ Giuseppe CREMASCOLI (1968), Uguccione da Pisa: saggio bibliografico. *Aevum* 42 (1968) 123–168; Erdő 1999: 51–56; Magdalena MARTÍNEZ ALMIRA (2012), Hugoccio de Pisa. In Javier OTADUY – Antonio VIANA – Joaquín SEDANO (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*. IV. 355–357.

nélkülözhetetlenné vált.¹⁹ Ez az a fordulópont az egyházjogtudományban, amikor a korábbi források és a gyűjtemények szintézise egy világos módszertani rendszer kialakítása irányába mozdult el, amely nemcsak a tanítás alapjává vált, hanem új – jól rendezett – alapelveket rögzített az új dekretális gyűjtemény, azaz a *Liber Extra* (1234) összeállításához. Ez az új dekretális gyűjtemény elvi szinten változtatta meg a kánonjog oktatásának és alkalmazásának hagyományos szerkezetét, köszönhetően a IX. Gergely pápa (1227–1241) által történt kihirdetésének. Ettől a konkrét időponttól kezdve már csak a kánonszöveg körül elhelyezett értelmező glosszák anyagában történhettek különböző módosítások, de a felsorolt jogszabályok szövegének tartalmi bővítésre már nem volt lehetőség. Mielőtt Peñaforti Szent Raymund összeállította volna a IX. Gergely pápa által elrendelt dekretális gyűjteményét, már bolognai professzorként megalkotta kánonjogi művét, *Summa iuris canonici* címmel. E korábbi művében már kikristályosodott saját módszere, valamint a tárgyalta kánoni anyag szerkezeti jellemzői. A munka jelenleg ismert formája 1221-re datálható.²⁰ Raymund mint képzett professzor, aki a bolognai egyetemen a *Decretum Gratiani* és a *Compilationes antiquae* kommentálásával mutatta be a kánonjogot, átfogó és jól rendezett szerkezetben foglalta össze az egyházi joganyagot, amelyet a következő hét részre osztott fel: I) *Varie species et differentie iuris*; II) *De ministris canonum, differentiis et officiis eorum*; III) *De ordine iudiciario*; IV) *De contractibus et rebus tam ecclesiarum quam clericorum*; V) *De criminibus et penis*; VI) *De sacramentis*; VII) *De processione spiritus sancti*. A felsorolt témák fényében is teljesen világos, hogy a korabeli egyetemi oktatás különös hangsúlyt fektetett a klerikusok elleni vádak megítélésének magyarázatára, valamint a szentségi fegyelem aprólékos bemutatására, továbbá az egyházi per alapvető normáinak kifejtésére. A *Summa* és a *Liber Extra* felépítésének összehasonlító elemzését José Miguel Viejo Ximénez végezte el 2017-ben.²¹ Ha a *Liber Extra* szerkezetére és tartalmára fordítjuk figyelmünket, akkor az új dekretális gyűjteményen belül is meg-

¹⁹ Szabolcs Anzelm SZUROMI (2009), *Medieval Canon Law, Sources and Theory*. Budapest. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, III/12.) 100.

²⁰ Az első kritikai kiadása: José RIUS SERRA (ed.) (1945), *Sancti Raymundi de Penyafort Opera omnia*, I: *San Raymundo de Penyafort, Summa iuris*. Barcelona; vö. Stephan KUTTNER (1950), The Barcelona edition of St. Raymond's first treatise of canon law. *Seminar* 1 (1950), 52–67, különösen 54, 56–67. Új, modern kiadása: Xaverio OCHOA – Aloisio Díez (ed.) (1977), *Summa de iure canonico*. Roma. (Universa Bibliotheca Iuris, I-A.); vö. Stephan KUTTNER (1977), On the method of editing medieval authors. *The Jurist* 37 (1977), 385–386; Antonio GARCÍA Y GARCÍA (1981), La canonística ibérica (1150–1250) en la investigación reciente. *Bulletin of Medieval Canon Law* 11 (1981), 44.

²¹ José Miguel VIEJO-XIMÉNEZ (2017), Raymund of Penyafort Decretalist. *Folia Theologica et Canonica* VI (28/20). 119–147, különösen 121–123, 126–129.

találjuk Szent Raymund világos kategóriáit és koncepcióját, akárcsak a korábban említett *Summa* esetében.²² Magáról a *Liber Extra* összeállítása folyamatáról nem tudunk túl sokat, azt azonban igen, hogy a gyűjteményt IX. Gergely pápa *Rex Pacificus* bullájával hirdette ki 1234. szeptember 5-én.²³ A gyűjtemény öt könyvre oszlik, amelyek címeket (*titulus*) és fejezeteket (*capitulum*) tartalmaznak. Az I. könyv (*Liber Primus*) negyvenhárom címet tartalmaz (a *De summa trinitate et fide catholice*től a *De arbitris*ig); a II. könyv (*Liber Secundus*) harminc címet (a *De iudiciis*tól a *De confirmatione utili vel inutilli*ig); a III. könyv (*Liber Tertius*) ötven címet (a *De vita et honestate clericorum*tól a *Ne clerici vel monachi saecularibus negotiis se immisceant*ig); IV. könyv (*Liber Quartus*) huszonegy cím (a *De sponsalibus et matrimoniis*tól a *De secundis nuptiis*ig); V. könyv (*Liber Quintus*) negyvenegy cím (a *De accusationibus, inquisitionibus et denunciationibus*tól a *De regulis iuris*ig).²⁴ A teljes anyag 1965 fejezetet ölel fel.²⁵ Ez a szerkezet jelentős hatással volt a további dekrétumgyűjtemények szerkesztési elveire és szerkezetére, azaz a *Liber Sextus*ra (amelyet VIII. Bonifác pápa [1294–1303] 1298-ban hirdetett ki),²⁶ a *Clementina*ere (amelyet XXII. János pápa [1316–1334] 1317-ben hirdetett ki),²⁷ az *Extravagantes Ioannis XXII*-re (1325/1500)²⁸ és az *Extravagantes Communes*re (1500/1503).²⁹ Mindezek a *Decretum Gratiani*val és a *Liber Extrá*val együtt alkotják az egyházjogi „corpus”-t, amelyet nyomtatott formában először 1582-ben adtak ki Rómában, majd 1671 óta *Corpus iuris canonici* néven említeneik.³⁰

Éppen a kánonjoggyűjtemény pápai kihirdetésével beállt – fentebb említett – elvi szintű változás teszi különösen is figyelemre méltóvá azoknak a szentség- és szentelmény-kiszolgáltatásra vonatkozó liturgikus rubrikáknak a kollekciókba történő beillesztését, amellyel nemcsak a *Decretum Gratiani*

²² Vö. Martin BERTRAM (2012), *Decretales de Gregorio IX*. In Javier OTADUY – Antonio VIANA – Joaquín SEDANO (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*. II. 916–923.

²³ GREGORIUS IX, Bulla, *Rex Pacificus*. In Lucien AUVRAY (ed.) (1896), *Les registres de Grégoire IX*. Paris. I. num. 208.; vö. Aemilius FRIEDBERG (ed.) (1881), *Corpus iuris canonici*. Lipsiae. (repr. Graz, 1955) II. 1–4.

²⁴ Kritikai szövegkiadása: Friedberg 1881: 5–928. Szerkezeti elemzéséhez vö. Szabolcs Anzelm SZUROMI (2019), *The Pius – Benedict Code’s relation to the first promulgated canon law collection, the Liber Extra*. *Folia Theologica et Canonica* VIII (30/22). 193–202.

²⁵ I. könyv, capp. 439; II. könyv, capp. 418; III. könyv, capp. 499; IV. könyv, capp. 165; V. könyv, capp. 444.

²⁶ Kritikai szövegkiadása: Friedberg 1881: 937–1124.

²⁷ Kritikai szövegkiadása: Friedberg 1881: 1133–1200.

²⁸ Kritikai szövegkiadása: Friedberg 1881: 1205–1236.

²⁹ Kritikai szövegkiadása: Friedberg 1881: 1237–1312.

³⁰ Joaquín SEDANO (2015), *Dal Corpus Iuris Canonici al primo Codex Iuris Canonici: Continuità e discontinuità nella tradizione giuridica della Chiesa latina*. *Folia Theologica et Canonica* IV (26/18). 215–238.

néhány szövegtanújában (például az úgynevezett schäftlarni kézirat),³¹ de a *Corpus iuris canonici* kihirdetett egységeinek több kéziratában is találkozunk. Ez a jelenség önmagában is kellőképpen jelzi, hogy ugyan a kihirdetés megjelenése lezárja az egyes gyűjtemények kánoni szövegfejlődését, valamint egyúttal új dekretális gyűjteményeket eredményez, azonban a mindennapi használat hatása a kéziratokra továbbra is megmarad. Különösen is igaz ez a megállapítás az egyes szentségek és szentelmények liturgikus előírásaira, sajátosan is magára a szentmise állandó részeinek a szövegére. Az ilyen jellegű kiegészítések nem illeszkednek integránsan a kánoni joganyagba, de a másoló – vagy a kódex összeállítója – tematikusan a megfelelő szentségre vonatkozó egyházfegyelmi rendelkezések mögé helyezi el közvetlenül azokat. A kánonjogi kollekciók szövegtanúiban megjelenő kiegészítő liturgikus anyag egyedülálló fegyelmi és egyháztörténeti írott emlék a liturgiátörténet számára.

Megjegyzések a szentség- és szentelmény-kiszolgáltatásra vonatkozó kiegészítésekről

A szentség- és szentelmény-kiszolgáltatási kiegészítések a XI. századtól összeállított középkori kánongyűjtemények kézírataiban, általánosan az adott téma szerinti könyvben kapnak helyet. Számos olyan szövegtanú ismert, ahol a bővítmények önálló kánonként az eredeti kánoni anyag közé lettek beillesztve. Ilyen esetekben, amikor jelentősebb – az egyes kéziratcsoportokban eltérő mértékű – állománynövekedés azonosítható, akkor a konkrét kánonjogi kollekció szövegvariánsairól szoktunk beszélni (vö. recenzió, redakció, szövegváltozat, szövegcsalád). Ettől eltérnek azok, a szöveg-növekedés későbbi fázisára jellemző esetek, amikor a kiegészítő kánonállományt tematikusan, az egyes könyvek végéhez kapcsolják. Ilyen esetben a bővítmény nem rendezi át a gyűjtemény eredeti kánonállományának a szerkezetét, azaz nem eredményez önálló szövegvariánst. Mindkét kiegészítés mögött ugyanazt az általános szándékot találjuk: a meghatározott témához kapcsolódó egyházfegyelmi rendelkezések minél teljesebb körének az összegyűjtését. Ennek a szándéknak a gyakorlati megvalósulását lényegileg befolyásolja az egyes szövegtanúknak az egyházi intézmény-

³¹ A schäftlarni kézirat, azaz a München, Bayerische Staatsbibliothek, lat. 1761-es kézirat pontos meghatározása és részletes leírása: SZUROMI Szabolcs Anzelm (München, 2019. június 2.); a kézirat kánonjogi vonatkozásaihoz vö. José Miguel VIEJO-XIMÉNEZ (2016), *Anotaciones marginales en la Discordantium canonum concordia del monasterio de Schäftlarn* (München, Bayerische Staatsbibliothek, lat. 1761). *Folia Theologica et Canonica, Supplementum*. 245–273.

rendszeren belüli használati helye és célja (püspöki hivatal, oktatás, egyházi bíróság, plébánia).³²

Mivel ehelyütt a szentségekre és szentelményekre, elsődlegesen pedig a szentmisével kapcsolatos kiegészítésekre fordítjuk a figyelmünket – legyenek azok akár további kánoni előírások vagy akár liturgikus rubrikák, illetve magának a liturgiának a konkrét szövegei –, először három meghatározó pre-Gratianus kánoni kollekciót szeretnék említeni. Mindháromban közös, hogy XI. századi joggyűjteményről van szó, valamint hogy önálló könyvben, azon belül több kánonon keresztül folyamatosan foglalkoznak az Eucharisztia liturgikus bemutatásával. Kronologikusan az első a *Decretum Burchardi Wormatiensis*.³³ Burchard kollekciójának V. könyve sorolja fel az Eucharisziára és a szentmise bemutatására vonatkozó kánonokat (vö. BW 5. 1–53). A második gyűjtemény a *Collectio canonum Anselmi Lucensis* (1081–1083), amely a gregoriánus reform szigorú irányzatához köthető legkiemelkedőbb kánonjogi munka.³⁴ Itt a IX. könyvet szenteli az összeállító az Oltáriszentséggel kapcsolatos kérdéseknek, azon belül pedig tíz kánont a szentmise bemutatásának (vö. Ans. 9. 1–10). A harmadik kollekció pedig Chartres-i Szent Ivó kánongyűjteményének (1093–1095) *Panormia* szövegcsaládja.³⁵ A nyolc könyvre felosztott anyagon belül az I. könyvben olvashatjuk a hitről, a különböző eretnkségekről, a keresztségről és a bér-málásról szóló kánonok után az Eucharisziára és a szentmisére vonatkozó joganyagot (IP. 1. 123–162).

Átérve a *Corpus iuris canonice* és az Oltáriszentséggel összefüggő liturgikus cselekmények gyakorlati végzését tárgyaló kánonokra, a *Decretum Gratiani* esetében jelentős számú, mindösszesen 136 kánont tudunk fel-

³² A „zárt irodalmi mű”-elmélet cáfolatához és a „folyamatosan fejlődő mű”-elmélet (*work in progress*) részletes kifejtéséhez vö. SZUROMI Szabolcs Anzelm (2009), *Törekvés a régi egyházi kánonok összegyűjtésére, mint a középkori egyetemes kánonjoggyűjtemények sajátossága (8–12. század)*. Budapest. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae, III/11.)

³³ Johanna B. WILL (1992), *Die Rechtsverhältnisse zwischen Bischof und Klerus im Dekret des Bischofs Burchard von Worms. Eine kanonistische Untersuchung*. Würzburg. (Forschungen zur Kirchenrechtswissenschaft, 12.); Greta AUSTIN (2009), *Shaping church law around the year 1000. The Decretum of Worms*. Aldershot. (Church, Faith and Culture in the Medieval West) <https://doi.org/10.4324/9781315243276>; Szabolcs Anzelm SZUROMI (2014), Peculiarities of the Decretum Burchardi Wormatiensis especially regarding the discipline about bishops and their duties. *Revista Española de Derecho Canónico* 71. 469–482.

³⁴ Kathleen G. CUSHING (1998), *Papacy and Law in the Gregorian Revolution. The Canonistic Work of Anselm of Lucca*. Oxford. <https://doi.org/10.2307/744053>; Szabolcs Anzelm SZUROMI (2006), *Anselm of Lucca as a Canonist*. Frankfurt am Main. (Adnotationes in Ius Canonicum, 34.); Szabolcs Anzelm SZUROMI (2012), Anselmo de Lucca. In Javier OTADUY – Antonio VIANA – Joaquín SEDANO (dir.), *Diccionario General de Derecho Canónico*. I. 353–355.

³⁵ SZUROMI Szabolcs Anzelm (2021), Chartres-i Ivó és kánonjoggyűjteményének szövegcsaládjai: Egy egységes nemzetközi tudományos álláspont letisztulása. *Teológia* 55, 3–4. 216–225.

sorolni (D.25 c.1; D.71 c.7; C.1 q.1 cc.77–78; D.1 cc.2, 11, 41–73 de cons.; D.2 cc.1–97 de cons.). A *Liber Extra* ehhez képest jóval szerényebb számú – bár jelentős hangsúlyokat tartalmazó – kánonban foglalkozik a kérdéssel (X 1.1.1; X 1.6.28; X 1.31.14; X 3.41.3–14; X 5.28.2). A *Clementinae* és az *Extravagantes Communes* pedig egy-egy kánont szentel rá (Clem. 3.14.1; Extrav. Com. 3.11. un.).

A missale szövege

A *missale* műfajának megjelenése (700 körül) előtt a szentmiséhez kötődő szövegek több kötetben kaptak helyet. A biblikus szövegek az *evangeliumban* és az *epistolariumban*, a rubrikák az *ordóban* vagy *directoriumban*³⁶, a liturgikus szövegek pedig – különös tekintettel a könyörgésekre és az imádságokra – a *sacramentariumban* voltak megtalálhatók, melyeket az *antiphonarium missae* egészített ki.³⁷ A *missale* műfaja a X. századtól különül el világosan a *sacramentariumtól*, és a XII. század végére tisztul le. Ennek eredménye az 1223-ra datált és a Római Kúriában használt első *missale*.³⁸ Az egész Egyház számára összeállított – a szerzetesi propriumok kivételével egységesített – és a korábban már megnevezett kritériumokat követő első úgynevezett *Missale Romanum* kihirdetésére 1570. július 19-én került csak sor, a Trienti Zsinat (1545–1563) lezárulása után hét évvel. Ez a szöveg is számos módosításon ment keresztül: 1604-ben, 1634-ben, 1888-ban, 1900-ban, 1911-ben, 1920-ban és végül 1960-ban (amelyet 1962-ben hirdetett ki XXIII. János pápa).³⁹

Itáliai kéziratok

Megvizsgálva a pre-Gratianus kánonjoggyűjtemények XII–XV. században keletkezett szövegtanúit, négy olyan releváns példát szeretnék megemlíteni, amelyekben világosan azonosítható a joggyűjtemények szentség- és szentelmény-kiszolgáltatási részének kibővítése a „sacramentarium” egyes

³⁶ Aimé Georges MARTIMORT (1991), Les “Ordines”, les ordinaires et les cérémoniaux. Turnhout. (Typologie des sources du Moyen-Age occidental, Fasc. 56.) 123.

³⁷ Antoine CHAVASSE (1952), Les plus anciens types du Lectionnaire et de l’Antiphonaire romains de la messe. *Revue bénédictine* LXII. 3–94.

³⁸ A *missale* kialakulási folyamatához vö., Léopold M. DELISLE (1886), *Mémoire sur les anciens Sacramentaires*. Paris. <https://doi.org/10.3406/minf.1886.1494>; Eric PALAZZO (1993), *Histoire des livres liturgiques, le Moyen-Age: des origines au XIIIe siècle*. Paris.

³⁹ Vö. SZUROMI Szabolcs Anzelm (2020), Az Eucharisztia bemutatására és tiszteletére vonatkozó hatályos latin egyházfegyelem. *Iustum Aequum Salutare* XVI/1. 121–135, különösen 127–132.

részeivel. Mind a négy kódex Luccai Szent Anzelm kánonjogi munkájának szövegváltozatai közé tartozik. Elsőként a Biblioteca Apostolica Vaticana, Ottob. lat. 224-et emlitem. A kézirat a *Collectio Anselmi Lucensis* „C” recenziójának a XIII. század legelejéről származó szövegtanúja, melyet minden bizonnyal Firenzében másoltak. A 749 fólióból álló kézirat szerkezete (ff. 1r–749v) a gyűjteményre jellemző hagyományos tizenhárom könyvbe rendezett felosztást követi, amely számos kiegészítés Chartres-i Szent Ivó kánonjogi művének *Panormia* szövegcsaládjából származik.⁴⁰ Az alapos szövegkritikai vizsgálat után azonosítható az Ans. 9.2 – amely a szentmise bemutatásáról szóló – és az Ans. 9.3 – a szentmise méltó bemutatására való alkalmasságot tárgyaló – kánon közé beillesztett, illuminált iniciáléval díszített kiegészítés, amely az I. eucharisztikus kánon (Római kánon) szövegét tartalmazza.⁴¹ A második kiemelésre érdemes kézirat a Biblioteca Apostolica Vaticana Vat. lat. 4983-as kódexe. Ez szintén a *Collectio Anselmi Lucensis* „C” recenziójának a szövegtanúja, amelyet Rómában másoltak a XV. század első évtizedében. Az exemplár 625 fólió terjedelmű (foll. 1r–625r),⁴² amelyben a kánongyűjtemény VIII. könyvének anyagát lezáró Ans. 8.34 után egy hat bifólióból álló kiegészítő ívfűzet található. Ebben a szentmiseáldozat bemutatásához kötődő könyörgéseket (vö. *oratio*) és a Jn 1,1–14 szövegét olvashatjuk.⁴³ A harmadik kódex a Venezia Biblioteca Nazionale Marciana Ms. CI IV. 55. A kézirat a *Collectio Anselmi Lucensis* úgynevezett „vegyes” verziója, vagyis a német iskola által megkülönböztetett „A”, „B”, „C” és „Bb” recenzió egyikébe sem sorolható szövegtanú, amely Velencében keletkezett az 1350-es években. A 296 fólió terjedelmű exemplár (ff. 1r–296v) megtartja a megszokott tizenhárom könyvre történő felosztást, azonban jelentős számú kiegészítést tartalmaz mind a könyvek kánonjai közé, mind azok elejére és végére illesztve. Ezek a szövegek elsődlegesen Szent Ambrus (†397), Szent Jeromos (†420) és I. Ince pápa (†417) műveiből származnak. A IX. könyv (*De sacramentis*), a többi recenziótól eltérően, a szentmise bemutatásának leírásával kezdődik, amelyet a Szent János evangéliumából származó kivonat (vö. Jn 1,1–14), a szentmise felépítése és további liturgikus szövegek követnek. A könyv mindezek után csak a keresztrejelésre vonatkozó fegyelemről idézi a megszokott kánonokat (ez utóbbi állomány megegyezik az „A” recenzióval).⁴⁴ Utolsóként a Biblioteca Mediceo-Laurenziana di Firenze, S. Marco Ms. 499-es kéziraatra hív-

⁴⁰ Legújabb részletes leírása: Szabolcs Anzelm SZUROMI (2005), *Anselm of Lucca as a Canonist. Critical summary on importance of the Collectio Anselmi Lucensis*. *Rivista internazionale di diritto comune* 16. 225–239, különösen 228.

⁴¹ BAV Ottob. lat. 224, f. 487v.

⁴² Legújabb részletes leírása: SZUROMI 2005: 228.

⁴³ BAV Vat. lat. 4983, ff. 403r–414v.

⁴⁴ Legújabb részletes leírása: SZUROMI Szabolcs Anzelm (Venice, 2003. január 22.).

nám fel a figyelmet. A valószínűleg Rómában másolt és a XII. század második évtizedére datálható exemplár a *Collectio Anselmi Lucensis* „A” recenziójának kiemelkedő szövegtanúja. A 209 fólióból álló kéziratban belül a kánonjoggyűjtemény a foll. 10va–185v-án olvasható.⁴⁵ A számos kiegészítő egységen túl (vö. *De peregrinorum*;⁴⁶ *De basilicarum et altarium consecratione*;⁴⁷ *De Sacrilegio*;⁴⁸ *Ysidorus episcopus hispalensis, Epistola*;⁴⁹ *Exempla Bonifacii pape ad episcopos galliae*;⁵⁰ *Ex concilio cartaginensi cap. vii*;⁵¹ *De originali peccato et remediis eius*⁵²) a kollekció anyagán belül is több kánoncsoportból álló bővítmény található az egyes könyvek végén. Ezek közül a szentségek kiszolgáltatása tekintetében figyelemreméltó a IX. könyv (*De sacramentis*) végéhez illesztett hosszabb részlet, Szent Ágoston *De bono coniugali* című művéből,⁵³ valamint a X. könyv (*De coniugiis*) kánonjait követő kiegészítő állományba beillesztett, a szentmise bemutatására vonatkozó szakasz.⁵⁴

Galliai (francia) kéziratok

Érdemes a felsorolt itáliai pre-Gratianus exemplárokat ehelyütt további két kézirattal kiegészíteni. Mindkettő olyan kihirdetett dekretális gyűjtemény szövegtanúja, amely a jelenlegi Franciaország területén keletkezett, és az egyházi intézményrendszeren belüli használata is oda kötődik. Az említett kódexek jelenleg a cambridge-i (Egyesült Királyság) Gonville and Caius College kéziratállományához tartoznak. Az első a Cambridge, Gonville and Caius Ms. 62 (156), amely a *Liber Sextus* kéziratossá emléke Laonból, a 14. és XV. század fordulójáról. Az exemplár 311 fólióból áll (foll. 1r–311v). Tartalmát tekintve magában foglalja a gyűjtemény mind az öt könyvének teljes kánonállományát. A kéziratban belül világosan megkülönböztethető tíz eltérő kéznek a másoló munkája. A belső sajátosságok alapján az is egyértelmű, hogy az egyetemi oktatásban használták. A VI 1.10 un.-t követően (*De aetate et qualitate et ordine praeeficiendorum*) négy (öt bifólióból álló)

⁴⁵ Legújabb részletes leírása: SZUROMI 2006: Appendix II; vö. Szabolcs Anzelm SZUROMI (2002), Some observations on the developing of the different versions of the collectio canonum Anselmi Lucensis (a comparative analysis of biblioteca mediceo-laurenziana S. Marco 499 with other manuscripts of Anselm's collection). *Ius Ecclesiae* XIV. 425–449.

⁴⁶ Biblioteca Mediceo-Laurenziana di Firenze, S. Marco Ms. 499, ff. 1r–2r.

⁴⁷ Biblioteca Mediceo-Laurenziana di Firenze, S. Marco Ms. 499, ff. 2v–7v.

⁴⁸ Biblioteca Mediceo-Laurenziana di Firenze, S. Marco Ms. 499, f. 8ra.

⁴⁹ Biblioteca Mediceo-Laurenziana di Firenze, S. Marco Ms. 499, f. 8rb–8vb.

⁵⁰ Biblioteca Mediceo-Laurenziana di Firenze, S. Marco Ms. 499, f. 9rb–9vb.

⁵¹ Biblioteca Mediceo-Laurenziana di Firenze, S. Marco Ms. 499, f. 9vb.

⁵² Biblioteca Mediceo-Laurenziana di Firenze, S. Marco Ms. 499, ff. 186ra–206rb.

⁵³ Biblioteca Mediceo-Laurenziana di Firenze, S. Marco Ms. 499, ff. 137vb–138rb.

⁵⁴ Biblioteca Mediceo-Laurenziana di Firenze, S. Marco Ms. 499, f. 144ra–144rb.

ívfűzet szakítja meg a gyűjtemény belső egységét.⁵⁵ A tartalmi kiegészítést gyönyörű aranyozott és illuminált iniciálé vezeti be, amely a szentmise állandó részét tartalmazó rész kezdetét jelzi.⁵⁶

A második példát – nem a kronologikus, hanem a katalógusszámok sorrendjét követve – a Cambridge, Gonville and Caius Ms. 252 (496) jelenti. Ez a kézirat – amely 308 fólióból áll, és amelyet minden valószínűség szerint Párizsban másoltak a XIV. század végén – a *Liber Extra* töredékes szövegemléke.⁵⁷ A kódex nem tartalmazza a gyűjtemény mind az öt könyvét, mivel véget ér a IV. könyv XXI. címének kifejtésével, azaz a házasságjog tárgyalásának utolsó kánonjával (X 4. 21. 5).⁵⁸ Az exemplár nem kolligátum. Ennek ellenére az X 1. 14. 1–15-öt követően (*De aetate et qualitate et ordine praeficiendorum*), megszakítás nélkül folytatva a szöveget a szentmise állandó részét tartalmazza.⁵⁹ Hasonló, szövegszerű kiegészítés olvasható az X 1. 15. 1 után is (*De confirmationis sententia*), ahol a bérmlás szentsége kiszolgáltatásának liturgikus rubrikáit találjuk.⁶⁰ Az X 3. 42. 1–3 (*De Baptismo*) után újabb kiegészítés kap helyet, ezúttal az ünnepélyes formában végzett keresztség kiszolgáltatásának liturgikus előírásai.⁶¹ Az utolsó bővítmény az X 3. 28. 1–14-et (*De sepulturis*) követi közvetlenül a teljes temetési szertartás szövegét bemásolva a szövegtanúba, azonos kézzel.⁶²

Konklúzió

A példákkal alátámasztott fenti rövid kánonjogtörténeti áttekintés alapján öt fontos következtetést tudunk levonni a kánonjogi kollekciók egyes szövegtanúiban megjelenő, leginkább a szentmiseáldozat bemutatásának állandó részeit – azaz nem annak tartalmához kapcsolódó egyéb egyházfegyelmi előírásokat, hanem magát a liturgikus szöveget – tartalmazó kiegészítések kapcsán: 1) A liturgikus könyvek párhuzamos fejlődést mutatnak – egészen a VIII. századig visszatekintve – a kánongyűjteményekkel, továbbá az egységes rendszerbe foglalásnak az igénye egyre erőteljesebben megfigyelhető mindkettő vonatkozásában. 2) A szentségekre vonatkozó egyházfegyelem

⁵⁵ Montague Rhodes JAMES (1907), *A Descriptive Catalogue of the Manuscripts in the Library of Gonville and Caius College*. Cambridge. I. 57–58. Legújabb részletes leírása: SZUROMI Szabolcs Anzelm (Cambridge, 2014. november 27.).

⁵⁶ Cambridge, Gonville and Caius Ms. 62 (156), p. 12a.

⁵⁷ JAMES 1907: I. 307. Legújabb részletes leírása: SZUROMI Szabolcs Anzelm (Cambridge, 2014. november 28.).

⁵⁸ Cambridge, Gonville and Caius Ms. 252 (496), f. 168ra.

⁵⁹ Cambridge, Gonville and Caius Ms. 252 (496), f. 6ra.

⁶⁰ Cambridge, Gonville and Caius Ms. 252 (496), f. 6vb.

⁶¹ Cambridge, Gonville and Caius Ms. 252 (496), f. 146rb.

⁶² Cambridge, Gonville and Caius Ms. 252 (496), f. 126va.

elválaszthatatlan kapcsolatban van a szentségek tényleges kiszolgáltatásának előírásaival. 3) Ez az általános állítás különösen is igaz a szentmisére, sajátosan pedig az annak középpontjában álló eucharisztikus imára. 4) A megvizsgált példák székesegyházi, szerzetes káptalani és egyetemi szkriptóriumokból származnak, amelyek mindegyikében megvolt a kánoni normáknak és a liturgikus szövegeknek az egységben történő kezelésére irányuló igény (akár másolás, akár utólagos beillesztés által). 5) Az áttekinthetben említett exemplárok állagán felfedezhető a tényleges liturgikus használat nyoma.

Nem kétséges, hogy az 1234-gyel megjelenő kihirdetett és az egyetemek számára megküldött kánongyűjtemény lényegi változást jelent mind a kánonjog oktatása, mind a művelése terén, beleértve a jogalkotást, a jogértelmezést és a jogszolgáltatást is. A fennmaradt szövegtanúknak azonban, a kánoni joganyagtól elkülöníthető módon, de ahhoz tematikusan kapcsolódóan beillesztett liturgikus előírások – a szentség- és szentelmény-kiszolgáltatás érvényességéhez szükséges szakaszok – világosan kifejezik az Egyház megszentelő működésének és egyházfegyelmi rendszerének egymást feltételező, elválaszthatatlan belső egységét.

SZABOLCS ANZELM SZUROMI O.Praem.

*The Missale in the Latin Canon Law Manuscripts
of the 12th–15th Centuries*

Regarding the concept, celebration, and administration of the Eucharist, we have, from the apostolic age onwards, constant and clear written sources, in which the doctrine of transubstantiation is fully expressed. During my foundational research on the original texts—manuscripts and fragmentary material—of the eleventh–twelfth-century canon law collections, conducted between 2000 and 2024, I discovered several exemplars containing additional liturgical texts. These texts presented essential details necessary for the celebration of the Holy Mass. The manuscripts of the canon law collections under study include works from the imperial reform movement of the eleventh century, the Gregorian reform period, and the methodological precursors of Master Gratian’s work. This research was complemented by an examination of the textual evidence from the various collections of the Corpus Iuris Canonici, from the Decretum Gratiani (1140) to the Extravagantes Communes (1500/1503).

GILÁNYI GABRIELLA

Zenei írásbeliségünk a XII. században*

Új vizsgálatok, új eredmények

Tanulmányunk a hazai középkori kéziratosság különleges területét, a magyar hangjelzéstörténet korai – részben feltérképezetlen – időszakát állítja a középpontba. Azokat a XII. századi évtizedeket, amelyek a magyar zenei írásbeliség legjelentősebb fordulatát készítették elő: az önálló magyar kottairó-szisztéma, az esztergomi notáció megformálását.¹ A magyar notáció-történet XII. századi fejleményeinek értelmezése évtizedek óta komoly kihívás elé állítja a hazai zenei paleográfiai kutatást, hiszen a korszakból fontos részleteket takarnak ki a forrásínség vakfoltjai. Ám a közelmúlt forrásfeltárásai, elsősorban az újabban napvilágra került kódextöredékek hangjegyírás-elemzései² a vizsgálatokat segítő új digitális technikai lehetőségekkel karöltve, úgy tűnik, több ponton is átírhatják a korszak kottairásairól szóló korábbi premisszákat.³

Az első Magyarországon használt kottairásfajta a térítő papok által közvetített német neumanotáció volt, amelynek legkorábbi magyarországi pél-

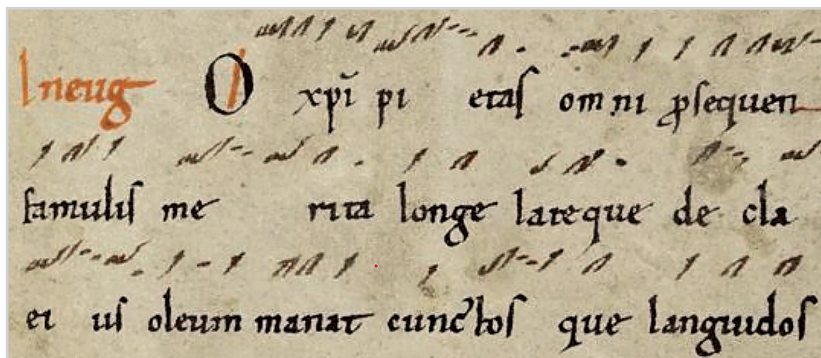
* A tanulmány a Lendület Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Az önálló jelkészletű középkori esztergomi notáció felfedezése Szendrei Janka nevéhez fűződik. Lásd SZENDREI Janka (1983), II. A magyar notáció kialakulása. 1. Írásreform a XII. században: a vonalrendszer bevezetése és új jelrendszer alkotása. A Pray kódex hangjelzése. In SZENDREI Janka, *Középkori hangjegyírások Magyarországon*. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 4.) 30–36.

² A kottás kódextöredékekkel foglalkozó, Czagány Zsuzsa vezette Lendület Digitális Zenei Fragmentológia Kutatócsoport 2018 óta gyarapítja a zenei paleográfiai kutatások magyarországi forráskörét. A hazai gregorián notációk vizsgálatát új kezdeményezésünk, a Magyar Neumakatalógus online adatbázis emeli magasabb szintre. A jelenleg mintegy 250 középkori magyar forrás neumakészletét bemutató, folyamatosan gyarapodó honlap nemcsak összegyűjti, de összehasonlíthatóvá is teszi a magyar kottairások hangjegyeit. Online: <https://neuma.zti.hu>.

³ A Pray-kódex kottairásainak új vizsgálata állította ismét a fókuszba az esztergomi notáció kialakulását érintő kérdéseket. Lásd GILÁNYI Gabriella (2023a), Past and Present: Interpreting the Chant Notations of the Pray Codex, *Musicologica Slovaca*, XIV, 40. 35–54. <https://doi.org/10.31577/musicoslov.2023.1.3>, illetve GILÁNYI Gabriella (2023b), A Pray-kódex kottairásainak új elemzése. Tanulmány elfogadva a Pray-kódex tervezett hasonmás-kiadását kísérő tanulmánykötetbe. A tanulmány előadás-verziója 2023. szeptember 29-én hangzott el a Jézus Társasága felosztatásának 250. és Pray György születésének 300. évfordulója alkalmából *Jezsuita – Pray – Kódex* címmel megrendezett konferencián az Országos Széchényi Könyvtárban.

dái a XI. századból dokumentálhatók.⁴ A XII. század elején a liturgikus dal-
lamokat közvetítő kéziratok még nem a vonalrendszerre íródtak; erről
tanúskodik első teljesen fennmaradt zenei kódexünk, az erdélyi rítusterület
zsoltosmahagyományát dokumentáló antifonále, a *Codex Albensis* kotta-
képe is (lásd 1. kép).⁵

1. kép. A *Codex Albensis* kottaképe (XII. század első fele), f. 5v

A kézirat zenei írása apró elemekből építkezik. A jelekre alkalmazott neuma szó görög eredetű, a 'mozdulat, intés' értelmet őriz – egyes értelmezések szerint a beírt írásjegyek a vezénylő kéz mozdulatait utánozták.⁶ Az egy-két vagy három hangot képviselő speciális hangjegyek elegendővel a kézirat minden gregorián énekét írásba lehetett foglalni; erre a IX. században egy stabil hangjegy-alapkészlet kristályosodott ki Frankföldön.⁷ A kottairások építőelemeit a középkori traktátusok beszédes nevekkkel illették, például a *climacus* latin melléknév 'lépcsős'-t jelent⁸ s egy három hangos ereszkedő hang-

⁴ Legelső, hangjelzést is tartalmazó forrásaink: Esztergomi Benedictionale, Zágráb, Metropolitaniska Knjižnica, MR 89; Szent Margit Sacramentarium, Zágráb, Metropolitaniska Knjižnica, MR 126, Chartvirgus-pontificale (Hartvik Agenda), Zágráb, Metropolitaniska Knjižnica, MR 165. Lásd SZENDREI 1983: 93–121.

⁵ Graz, Universitätsbibliothek, Ms. 211. FALVY Zoltán – MEZEY László (1963), *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*. Budapest–Graz, Akadémiai Kiadó, Akademische Druck- und Verlagsanstalt. (Monumenta Hungariae Musica, 1.)

⁶ A cheironómia-elméletéről összefoglalóan lásd Helmut HUCKE (1979), *Die Cheironomie und die Entstehung der Neumenschrift*, *Die Musikforschung*, 32, 1. 1–16.

⁷ A dallam legapróbb zenei építőköveinek alapkészlete nyolc jelből áll (ti. punctum, virga, pes, clivis, torculus, porrectus, scandicus, climacus neumák); ezek a IX. század utolsó harmadától kezdve, az úgynevezett frank-római írásreformot követően jelennek meg a liturgikus könyvekben. Lásd David HILEY – Janka SZENDREI (2001), *Notation III. 1 (v) (g) French-Messine mixed notation*. In Stanley SADIE (ed.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, vol. 18. Second edition. 84–85.

⁸ MARÓTH Miklós et al. (2014), *A magyarországi középkori latinság szótára, Supplementum I. A-I*. Budapest, Arcanum Kiadó. 146.

csoportra utal („le-le-le”); a *torculus* a *torque*óból ered; ’csavar, fordulat’ jelentésű; a neuma ennek megfelelően „le-fel-le” mozzanatot jelöl; a *pes* a latinban ’láb’ értelmű, s a neuma grafikailag is egy lábat formáz: a „lábfej” egy lentebb, a „láb szár” egy fentebb megszólaló hangra utal; összesen két hangnyi zenei mozzanatot fejez ki (lásd 2. kép).

Punctum	Pes	Clivis	Torculus	Porrectus	Scandicus	Climacus
• ~	♩	↗ ↘	↗ ↘ ↗	↗ ↘ ↗ ↘	↗ ↘ ↗ ↘ ↗	↗ ↘ ↗ ↘ ↗ ↘ ↗
◊	♩	↗ ↘	↗ ↘ ↗	↗ ↘ ↗ ↘	↗ ↘ ↗ ↘ ↗	↗ ↘ ↗ ↘ ↗ ↘ ↗
•	••	••	••	••	••	••

Pes subpunctis	Climacus resupinus	Cephalicus	Strophicus
♩	↗ ↘	↗	•• ••
♩	↗ ↘ ↗ ↘	◊	◊ ◊ ◊ ◊
••	••	•	•• ••

2. kép. Esztergomi alapneumák (XIII–XV. század) és értelmezésük

Az alapneumák jelentéstartalma a középkori évszázadokban nem sokat változott, jelentősen módosult viszont a hangjegyek megjelenítése: ugyanannak a jelnek különböző morfológiai variánsai alakultak ki a középkori egyházi központok scriptoriumaiban: a neumákat másképp jegyezték le Sankt Gallenben, mint Bolognában vagy Metzben. Vagyis a kottakép a helybéli hagyomány összetevőjeként ugyanúgy identitásmeghatározó elem volt, mint a rítus, a gregorián tételkészlet vagy a dallamalakok. A kutatás számára sok esetben a notáció az egyetlen támpont, amely a forrás provenienciájáról tanúskodik, s ez különösen nagy segítséget jelent, ha például kottás kódextörédek azonosítására kerül sor. A gregorián énekszövegeket kísérő hangjelzés vizsgálata tehát nem pusztán egzotikus mellékösvény a zenei medievisztika változatos tématerületei között, hanem az analízis egyik fő tartóoszlopa.⁹

A rendszeres gregorián paleográfiai vizsgálatok nagyjából ötven évvel ezelőtt, nagyszámú középkori gregorián emlék felkutatásával indultak meg Magyarországon.¹⁰ A mintegy 1454 teljes notált kódexet, kódextörédek és

⁹ Lásd GILÁNYI Gabriella (2020), Új források, új terminológia, új távlatok. A hazai gregorián paleográfiai kutatás napjainkban, *Magyar Zene*, XVIII, 2. 144–161, ide 144–146.

¹⁰ Szórványos és elszigetelt kutatási előzmények után a hazai gregorián ének forrásainak és kottairásainak rendszeres vizsgálata Rajeczky Benjamin, Dobszay László és Szendrei Janka ne-

zenei széljegyzetet jegyzékbe foglaló középkori kottás forráskatalógus¹¹ mellett e munka eredményeképpen készült el a középkori magyar hangjelzés történetéről szóló mű is,¹² mindkettő Szendrei Janka tollából. E művek tudósítanak elsőként az önálló középkori magyar kottairásról, az általános gregorián alapneuma-készletet művészi színvonalú formaváltozatban megjelenítő esztergomi notációról.

A középkori esztergomi kottairásnak mindenekelőtt három különleges vonása emelhető ki. Egyrészt az, hogy igen hosszú időn át tartották használatban. Fő kottairásunk emlékei ugyanis mintegy fél évezrednyi időszámban dokumentálhatók, tehát a középkoron túl is, és ezzel szinte párhuzam nélkül állnak a kontinens liturgikus zenei hagyományai között.¹³ Másrészt egykori alkalmazási területének földrajzi körülhatárolhatósága érdemel figyelmet. Az esztergomi notációt ugyanis kizárólag a középkori Magyar Királyságban használták, külföldi scriptoriumokban nem írták, így művelése mindvégig országhatárokon belül maradt.¹⁴ A középkori magyar kottairás harmadik fő vonása az, hogy a Rajnától keletre ez volt az egyik legkorábbi hangmagasságot jelölő notáció.¹⁵ Az esztergomi hangjelzés az írás rendelkezésére álló vertikális tér kihasználásával hangközjelölővé vált, azaz lapról is el lehetett olvasni belőle a dallamokat, azok előzetes ismerete nélkül. Ez óriási változást hozott a korábban alkalmazott, a térítő szerzetesek által közvetített német neumaíráshoz képest, amellyel a XI. század fennmaradt hazai kottás kódexeit notálták.¹⁶ A német neumaírás ugyanis nem énekelhető le, pusztán emlékeztetőül, megerősítésként szolgált az énekes számára, aki még gyerekként, hallás után, monochord¹⁷ mellett tanulta meg az énekmestertől a liturgikus énekrepertoár tételeit.¹⁸

véhez fűződik. A nagyszabású és szerteágazó gyűjtő-értékelő munka összefoglaló eredményeit tartalmazza: RAJECZKY Benjamin (szerk.) (1988), *Magyarország zenetörténete I. Középkor*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

¹¹ SZENDREI Janka (1981), *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, MTA Zene-tudományi Intézet. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez, 1.)

¹² Lásd 1. jegyzet.

¹³ Az esztergomi kottairást fenntartó pálos rend középkori notációhagyományának továbbéléséről a legrészletesebben lásd GILÁNYI Gabriella (2018), Preservation and Creation. Plainchant Notation of the Pauline Order in 14th–18th-century Hungary, *Studia Musicologica* 59, 3–4. 399–417, ide 400. <https://doi.org/10.1556/6.2018.59.3-4.8>.

¹⁴ SZENDREI 1983: 43–45.

¹⁵ Szendrei Janka cáfolni igyekezett egyes német kutatók vélekedését, amely szerint az esztergomi notáció délnémet monasztikus és Agostonos kanonoki íráshagyományok, például a klosterteurburgi hangjelzés változata vagy alárendeltje lett volna. Lásd SZENDREI 1983: 38–41.

¹⁶ Lásd 4. jegyzet.

¹⁷ Ősi hangszer, amely a középkorban inkább már hangmagasságot mérő eszköz volt.

¹⁸ Lásd például Anna REISENWEAVER (2012), Guido of Arezzo and His Influence on Music Learning, *Musical Offerings* 3, 1. 37–59, ide 37–38. <https://doi.org/10.15385/jmo.2012.3.1.4>; Lásd még Marion S. GUSHEE (1990), The Polyphonic Music of the Medieval Monastery, Cathed-

A könnyen és pontosan olvasható magyar kottairás fejlettségben olyannyira meghaladta korát, hogy száz évig nem akadt versenytársa Közép-Európában. A következő egyház, Prága, csak a XIV. században tért át végleg a német neumaírásról egy hasonlóan korszerű, de némiképp eltérő neumakészletű vonalrendszeres hangjelzésre.¹⁹ A magyar egyházi központ tehát sokáig különleges szigetként ékelődött be a német neumanotációk Rajnától keletre eső nagy, homogén tömbjébe.

Vajon milyen igény állhatott a modern vonalrendszeres kottairás és egy új, a Magyar Királyságban kialakított, egységes neumakészlet kialakításának hátterében? Miképp rajzolhatók meg az esztergomi notáció genezisének XII. századi állomásai?

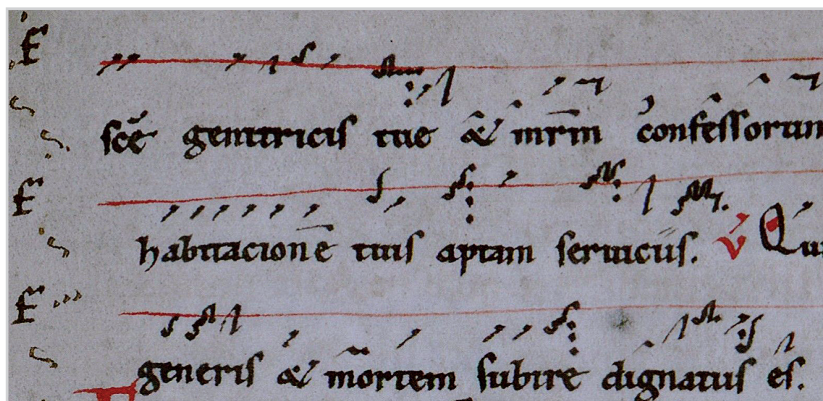
Szendrei Janka a század végére datált Pray-kódexben azonosította az esztergomi kottairás legkorábbi fennmaradt példáit (lásd 3. kép).²⁰ Az új magyar szisztémát 1170 körül, Bánfi Lukács esztergomi érsek idejére datálta, azaz a Pray-kódex leírása előtt mintegy 20–25 évvel korábbi időszakra, és egy általános liturgikus reform részeként, eredményeként képzelte azt el, fejlett esztergomi zeneelméleti iskolával a háttérben.²¹ Úgy vélte, hogy a hazai vonalrendszeres notációt a főpapság Párizsban műveltséget szerzett tagjai dolgoztatták ki. Narratívája lényegi elemei igazolhatók: a történeti adatok arról tanúskodnak, hogy a magyar klerikusok XII. századi francia tanulmányai valóban alkalmat és indítékot kínálhattak a korszerű zenei írás-olvasás elsajátítására (lásd alább). Az új adatok fényében azonban egyes részletek kétségbe vonhatók, mindenekelőtt a datálás. Problematikus volna ugyanis az esztergomi notáció bevezetését konkrét időponthoz kötni, s nemcsak azért, mert az új vizsgálatok a Pray-kódex kottájánál korábbi, hangmagasság-jelölő, sőt vonalrendszeres példákat is találtak, ami arra utal, hogy az esztergomi notáció formálódása a teljes századot érintő, hosszabb folyamat lehetett, és nem egy reform következménye, hanem azért is, mert kockázatosnak tűnt a Pray-kódex kottáit önmagukban értékelni. Elengedhetetlennek bizonyult további hazai és nemzetközi kottás példák bevonása, ahogy a francia kapcsolatnak is sokkal nagyobb figyelmet kellett szentelni.

ral and University. https://doi.org/10.1007/978-1-349-21157-9_6. In James McKINNON (ed.), *Antiquity and the Middle Ages*. Basingstoke, The McMillan Press. 145–146. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-21157-9>.

¹⁹ Csehországban helybéli kottairás csak a XIII. század második felétől kristályosodott ki a Szent Vitus-székesegyház káptalani scriptoriumában, ám ez a notáció tömegesen és kötelezően a XIV. század utolsó harmadától terjedt el az ottani egyházban. A vonalrendszeres metzi típusú notáció a premontrei rend közvetítésével kerülhetett Prágába. HILEY, SZENDREI 2001: 109.

²⁰ Lásd SZENDREI Janka, II. A magyar notáció kialakulása. 1. Írásreform a XII. században: a vonalrendszer bevezetése és új jelrendszer alkotása. A Pray kódex hangjelzése. In SZENDREI 1983: 30–36. Később SZENDREI Janka (2005), *A „Mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*. Budapest, Balassi Kiadó. 195–196.

²¹ SZENDREI 1983: 35–36.

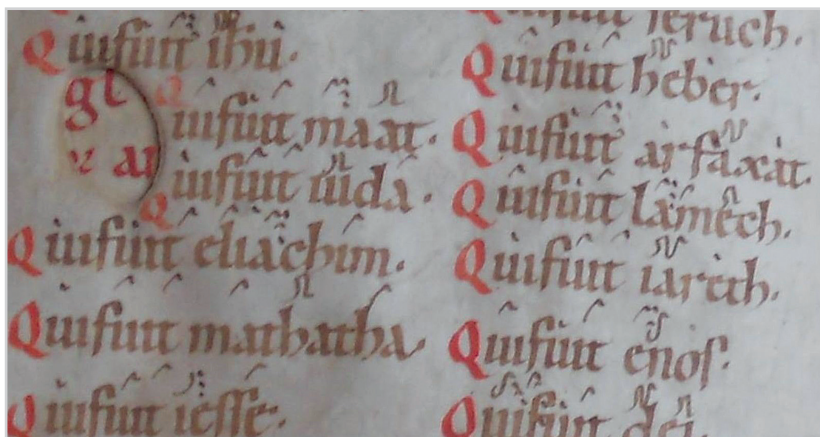
3. kép. Pray-kódex, 1. notáció, XII. század vége, f. 132v

Egyetértek Szendreiivel abban, hogy a magyar zenei írásgyakorlatot a XII. században a magyar papság iskolajárásai nyomán francia hatás alakította, s talán nem is egy, hanem két hullámban. Az első találkozás az új nyugati zeneelmélettel és a vonalrendszeres kottával feltehetően Könyves Kálmán idejére, a XII. század elejére tehető. Ahogy arról az észak-francia, laoni dómiskola scholasticusának, az 1117-ben elhunyt Anzelm mesternek a sírfelirata is megemlékezik, a XII. század elején az észak-francia Laonban magyarok is tanultak.²² Laon egyháza a szakirodalomban metzliként vagy lotaringiaiként emlegetett markáns notációhagyomány területére esett. A magyar papok itt korszerű helyi kottával leírt kódexekkel találkozhattak, azokból énekeltek a liturgia során. E meghatározó tapasztalat birtokában a jól olvasható, korszerű írásmódot talán Magyarországra is közvetíthették. Hogy az adaptálási kísérletre sor került, annak még a rendkívül szegényes hazai forráskörnyezetben is van nyoma: a Chartvirgus-pontificale Lukács-genealógiája fölötti, eddig kakukktójásként kezelt talányos kottája kínálhat bizonyítékot (lásd 4. kép).²³ Ezt a bejegyzést a XII. század elejére datálja a zenei paleográfiai kutatás, amely egybeesik a Kálmán-kori első laoni tanulmányutak korával.²⁴ A genealógia fölé írt szokványos német neumák között

²² Lásd MEZEY László (1979), *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 136–143. Az új kutatások Laurentius Pannoniust megtalálták a laoni dómiskola diákjai között 1100-as dátummal: ez az első adatunk Nyugat-Európában tanuló magyarországi diákról. Mezey a korábban megnevezett személyt Lőrinc későbbi érsekkel (1105–1116) azonosította. Lásd HARASZTI SZABÓ Péter – KELÉNYI Borbála (2019), *Magyarországi diákok francia, angol, itáliai és német egyetemeken a középkorban 1100–1525*. Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár – MTA–ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport. (Magyar Diákok a Középkori Egyetemeken, 3.) 19, 97; illetve MEZEY 1979: 136.

²³ Lásd f. 22 r–v.

²⁴ SZENDREI 2005: 90.

4. kép. Chartvirgus-pontificale, Lukács-genealógia kottairása, XII. század eleje, f. 22v

meghökkenetően korszerű, a korábbi hagyománytól idegen laoni–metzi neumaformák is szerepelnek, például a két ponttal induló climacus. Ráadásul ez a kotta diasztematikus szemléletű, azaz a vertikális viszonylatokat, a hangközök távolságát is érzékeltetni próbálja, szemben a pontificale más-hová beírt, XI. századi német neumaírásaival. Csak a metzi notáció század eleji ismerete kínál meggyőző indokot a szokatlan neumákra, amelyek közül a két ponttal induló climacus ráadásul az esztergomi notáció egyik emblematisztikus jegyév válik a XIII. századtól.

A XII. század második felében Lukács érsek, majd utódja, Jób egy másfajta francia kottairástípus olvasásába nyerhettek betekintést a párizsi egyetemen: a közép-francia notációba. Mind a Gerardus Puella kánonjogi iskolájában tanuló Bánfi Lukács későbbi esztergomi érseknek,²⁵ mind a Sainte-Geneviève kolostor falai között stúdiumokat folytató utódjának, Jóbnak módjában állt közelebbről is megismerni az új nyugati zeneelméleti iskolával. Mindenekelőtt az Arezzói Guido által kidolgozott vonalrendszeres hangjegyírással, amely a századot követően kontinensszerte átalakította a gregorián tanulását, terjesztését folyamatát, s a francia scriptoriumokban is gyorsan meghonosodott. A zenetörténeti kutatások alátámasztják, hogy a gregoriánusok az Arezzói Guidó, pomposai szerzetes nevével fémjelzett, legújabb itáliai zeneelméleti iskolát támogatták.²⁶ A korszerű vonalrendszeres közép-francia kottából énekeltek ifjúkorukban; ezt ismerték, ezt szokták meg, s ez nyomós érveléssel szolgál arra nézvést, miért szorgalmazhatták később bevezetését az esztergomi egyházba. E háttér a későbbi főpapi

²⁵ Lásd MEZEY 1979: 139–141.

²⁶ Az egyházi megújulási eszmének Bánfi Lukács és a szintén Párizsban tanuló Becket Tamás is elkötelezett híve volt.

karrierutakban és francia dinasztikus kapcsolatokban kiteljesedve megmagyarázza, miért térhetett le a magyar egyház a kottairás-fejlődés korábbi „német” útjáról az új „latin” út kedvéért.²⁷

Szendrei komolyan mérlegelte, hogy a metzi notáció ismerete esetleg egyes délnémet bencés intézményeken, például a fejlett XII. századi vonalrendszeres notációt használó Klosterneuburgen keresztül érkezhett Magyarországra.²⁸ A felvetést azonban ő maga is többszörösen cáfolja. Egyrészt nem talál történeti adatokat a XII. századi kapcsolatra, ellenben a német befolyás elhalványulására és a francia erősödésére igen. Másrészt a neumakészletek azt bizonyítják számára, hogy a látványos párhuzamok mellett²⁹ a klosterneuburgi és magyar neumák között jelentős a morfológiai különbség.³⁰ Harmadrészt azzal érvel, hogy a magyar és laoni–metzi kapcsolatok régebbre nyúlnak vissza, mint a klosterneuburgi alapítás és a notáció kidolgozása,³¹ így a metzi neumák korai jelenlétére Magyarországon (lásd például a Chartvirgus-pontificale Lukács-genealógiája fölött) inkább a magyarok laoni tanulmányai kínálnak logikus magyarázatot. A magunk részéről osztjuk Szendrei véleményét; nagy valószínűséggel a közvetlenebb laoni és párizsi szálak állhatnak a magyarországi zeneelmélet- és hangjelzés-import mögött.

Az esztergomi notáció eredetével foglalkozó korábbi eredményeket új fénytörésbe helyezte legfrissebb összehasonlító vizsgálatunk, három, a Pray-kódexnél *korábbi* kézirat analízise. Ezek közül csak az úgynevezett krakkói töredék volt korábban ismeretlen: a magyarországi provenienciájú

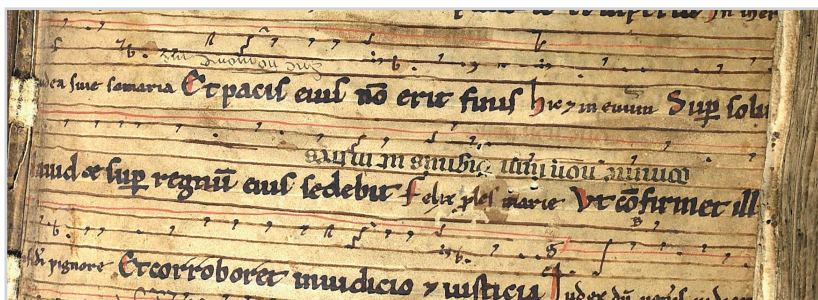
²⁷ Közép-Európában a vonalrendszeres kottairások meghonosításában és elterjesztésében a jórészt Burgundiából kiinduló monasztikus reformrendeknek (ciszterciek, premonstreiek) jutott vezető szerep. A magyar egyház e rendek hazai letelepedésekor már fejlett vonalrendszeres notációt használt, amely korábbi francia hatást jelez, így az esztergomi kottairás kialakítása nem hozható összefüggésbe a reformrendek megjelenésével. A régi német neumanotáció egyes konzervatív (német) egyházakban a XIV. századig használatban maradt.

²⁸ Ahogy azt a múlt századi külföldi szakirodalom is feltételezte, azaz, hogy az esztergomi notáció a klosterneuburgi leszármazottja volna. Lásd Walter LIPPHARDT (1961), *Die mittelalterliche Choralnotation (Neumen)*. In Friedrich BLUME (Hrsg.), *Die Musikgeschichte und Gegenwart: Allgemeine Enzyklopädie der Musik*. 9. Sp. 1611–1628, Abb. 13. Lipphardt nyomán: Rudolf FLOTZINGER – Gruber GERNOT (1977), *Musikgeschichte Österreichs*. Band I. Graz–Wien, Verlag Styria. 68.

²⁹ Rokon például az írásirány (lefelé függőlegesen haladó), a vonalvezetés, a két ponttal induló climacus. Lásd SZENDREI 1983: 39; SZENDREI Janka (1985), *Choralnotation als Identitätsausdruck im Mittelalter*, *Studia Musicologica*, 27, 1/4. 139–170, ide 149–153. <https://doi.org/10.2307/902147>.

³⁰ Különbőség mutatható ki a vonalrendszer kezelésében, a kulcshasználtnban, a scandicus, clivis szerkezetében és a díszítő neumák választékában. Míg Klosterneuburg kottázásában egyáltalán nincs francia neuma, a kortárs előesztergomi notáció francia jelváltozatokat is használ a metziek helyett/mellett (például virga, félkötött scandicus, porrectus, climacus, climacus re-supinus).

³¹ Klosterneuburgot 1133-ban vették át az ágostonos kanonokok.

5. kép. A Laskai-kódex XII. század hátsó előzéklapjának (verso) részlete

antifonále-levelet 2015-ben fedezte fel Jakub Kubienec.³² Az első tartalmi elemzést Czagány Zsuzsa végezte el.³³ A Laskai-kódexet borító šibeniki tropárium-prozárium előzéklapokról³⁴ (lásd 5. kép) és az Admonti Biblia kottás széljegyzeteiről³⁵ ugyan tudott a kutatás, ám vizsgálatukra nem került sor a múltban, a helyszíni kutatás és jó minőségű fotómásolatok híján. A šibeniki töredékeket végül 2021 őszén a helyszínen tanulmányoztuk; ennek eredménye a Czagány Zsuzsával közösen publikált ikertanulmány, amely átfogó képet ad a töredékről és annak őrzőkötetéről.³⁶ Utóbb a harmadik szóba jöhető forrást, az Admonti Biblia magyar kottás jegyzeteit is zenei paleográfiai elemzés alá vontuk.³⁷

A vizsgálat legfontosabb általános megfigyelése az volt, hogy a Pray-kódex XII. századi notációiból és a három összehasonlító forrás kottájából feltáruló neumakészletek átfedésben állnak. A hangjegyek morfológiai azonossága egyrészt bizonyítja a közös provenienciát: a források megerősítik egymást, és ezzel magyarországi eredetüket. Szemet szúrt azonban az is, hogy milyen kiforratlan a feltárt közös jelkészlet a későbbi, XIII–XIV. századi esztergomi kottairáshoz képest. Nincsenek definitív neumaformák, ellenben igen bőséges az egyetlen típushoz tartozó jelvariánsok köre: nagyjá-

³² Krakó, Biblioteka Jagiellońska, 2372 kötése.

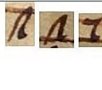
³³ Lásd Zsuzsa CZAGÁNY (2015), Fragmentum Cracoviense Officii Sancti Demetrii Thessalonicensis, *Studia Musicologica*, 56, 2–3. 173–188. <https://doi.org/10.1556/6.2015.56.2.5>.

³⁴ Samostan sv. Frane, Šibenik, Cod. 10. Lásd HOLL Béla (1984), Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és verses nyelvemlék 1433-ból, *Magyar Könyvszemle*, 100, 1. 3–23, ide 4.

³⁵ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2701–2702; a következőkben a RISM-jelzetet használjuk rövidítésképpen: A-Wn Cod. 2071–2072. Zenei irodalom: Robert KLUGSEDER (2010), Die Notation des Hymnars der Admonter Riesenbibel, *Codices Manuscripti & Impressi* 73/74, 9–14; Kovács Andrea (2011–2012), A Csátári Biblia hangjelzett tételei, *Magyar Egyházzene* XIX, 1. 39–46.

³⁶ CZAGÁNY Zsuzsa – GILÁNYI Gabriella (2022), A Laskai-kódex és kottás töredékei, *Magyar Zene* LX, 1. 5–32.

³⁷ Az elemzés egy tervezett magyar notációtörténeti monográfia egyik fejezete lesz; jelenleg kéziratban.

	Punctum /virga	Pes	Clivis	Torculus	Porrectus	Scandicus	Climacus
Šibeniki töredékek							
Krakói töredék, 1. notáció							
Pray-kódex, 1. notáció							
Pray-kódex, 2. notáció							
Admonti Biblia							
MNS XIV. sz.							

6. kép. A XII. századi előesztergomi notáció
és a XIV. századi Missale notatum Strigoniense (MNS) neumakészlete

ból háromszor annyi neumaforma mutatható ki, mint az érett esztergomi kottairásban (lásd 6. kép).

Ugyanannak a neumatípusnak metzi forrásokból, majd észak- és közép-francia notációkból ismert változatai szerepelnek egymás mellett vagy egymás alternatívájaként, sőt mindnek több verziója is van. Joggal merült fel tehát a kérdés: nevezhetjük-e ugyanúgy ezt a jelkészletet, mint a sorminta-szerűen elegáns, minden elemében szabályozott későbbi kottaszépírást? S ha a XII. századi magyar kotta még nem a későbbi esztergomi notáció, akkor miképp definiálható?

A kottairások analízise minden kétséget kizáróan bebizonyította, hogy a XII. századi forrásainkban a dallamokat lényegében ugyanazzal a gazdag, francia jellegű neumakészlettel kottázták le. Emiatt elkerülhetetlennek tűnt a háttérben álló minták, sémák, mindenekelőtt a XII. századi tanulmányok célpontjául szolgáló francia központok liturgikus zenei forrásainak paleográfiai áttekintése. Abban bízunk – utólag visszatekintve egyáltalán nem alaptalanul –, hogy e kéziratok a XII. századi magyarországi források hangjelzéseihez vezetnek el bennünket.

A világhálón nagy számban állnak a vizsgálatok rendelkezésére digitális kódexmásolatok a legnagyobb francia gyűjtemények, például a Bibliothèque nationale de France kéziratanyagából, és ehhez a legjelentősebb francia gregoriánkutatók tudományos leírásai és neumatáblázatai szolgálnak mellékletként.³⁸ Így a távoli francia források hangjegyeit mindenféle erőfeszítés nélkül, írásjelről írásjelre össze tudtuk vetni a legkorábbi magyar zenei kéziratok kottairás-elemeivel.

A vizsgálat után négy pontban foglalhatók össze az eredmények, következtetések:³⁹

1. A feltáruló párhuzamok arra mutattak rá, hogy a korai francia vonalrendszeres notációk erős befolyást gyakoroltak zenei írásbeliségünkre, és nem is egy, hanem két hullámban. Két hatás egyesült: a Könyves Kálmán-korabeli laoni kapcsolatoké, illetve a párizsi egyetemjárásé. Úgy tűnik, a XII. században egy különleges francia típusú hibrid notációt írtak Magyarországon. A kettős hatás összefonódása miatt tökéletesen egyező francia mintát nem találtunk, csak írásképileg feltűnően hasonlókat. E hibrid hangjelzésnek viszont minden egyes neumáját dokumentáltuk a stúdiumok francia környezetében használt kottairásokban, azaz az új vizsgálatunk azt támasztotta alá, hogy a XII. században francia földről válogathatták össze a korai magyar diasztematikus kottairás összes zenei írásjelét.⁴⁰

2. A fennmaradt korai magyar források neumakészlete egységes, ám a későbbi esztergomi notációhoz képest többszörös az előforduló neumaalakváltozatok száma: ugyanannak a neumának francia és metzi változatai, sőt e változatok árnyalatai, módosulásai is felbukkannak (lásd 6. kép). A források tehát arról tanúskodnak, hogy az esztergomi notáció neumaszerkezeteinek végső megformálására, azaz az esztergomi jelkészlet kikristályosítására *nem kerülhetett sor* a XIII. századnál korábban. Kimutatható ugyanakkor egy korai, bőséges *előesztergomi* neumaelegy.

³⁸ A notációk tanulmányozását a következő francia nyomtatott és online forrásgyűjtemények tették lehetővé: André MOCQUEREAU – Joseph GAJARD (1891), *Le répons-graduel Justus ut palma reproduit en fac-similé d'après plus de deux cents antiphonaires manuscrits d'origines diverses du IXe au XVIIe siècle*. Solesmes, Imprimerie Saint-Pierre. (Paléographie musicale, II.); Madeleine BERNARD – Solange CORBIN (ed.) (1965), Répertoire de manuscrits médiévaux contenant des notations musicales. II. Bibliothèque Sainte-Geneviève, Paris. Paris, Editions du CNRS; MIMO (Medieval Music Manuscripts Online) Database, <http://musmed.eu>; MANNO Database (Manuscrits en neumes français de la Bibliothèque Nationale de France IXe-XIIe siècle), <https://manno.saprat.fr/fr/recherche-manuscrit>; Cantus: A Database for Latin Ecclesiastical Chant – Inventories of Chant Sources, <https://cantus.uwaterloo.ca/>; CANTUS Index: Catalogue of Chant Text and Melodies, <https://cantusindex.org/>.

³⁹ Az eredmények részletes kifejtését lásd GILÁNYI 2023b. Kézirat.

⁴⁰ Még a korábban itáliai átvételnek titulált scandicus-formát is. Lásd erről SZENDREI Janka, Itáliai iskolák, római minta. In SZENDREI 1983: 41, ezzel szemben GILÁNYI 2023b. Kézirat.

3. A Pray-kódex és az újonnan áttekintett XII. századi kottás kódextöredékek különleges elősztergomi notációja biztosan nem a vonalrendszeren honosodott meg; ezt a Chartvirgus-pontificale kottája és a Pray-kódex második, vonalak nélküli notációja is alátámasztja. Az említett hangjelzések kottavonalak nélkül is a függőleges hangközviszonyok jelzésére, azaz diasztematikára törekszenek. Az átmenetiséget tükrözik a kottavonalak is: egyszer karcoltak, másszor rajzoltak. Egyikük a vakvonalakon kívül egy vörös kottavonalat húz;⁴¹ a másik négyet emel ki barna tintával;⁴² a harmadik vörös és barna vonalakat is rajzol;⁴³ a negyedik sárga tintát használ a *c* jelölésére.⁴⁴ A kottaszisztémák és a vonalazás tehát éppoly kialakulatlanak bizonyult, mint a jelkészlet maga.

4. A XIII. századi adatok már a hibrid neumakészlet leszűkítésének és a redundanciák kigyomlálásának igényét támasztják alá. Milyen környezetben történhetett mindez? A notációs reformmal korábban kapcsolatba hozott Lukács érseket a XII. század végén Jób követte a trónon, míg egy másik magas pozícióban a budai prépostság élén álló Adorján, III. Béla kancellárja és notáriusa található. Pécsen is tudományokban jártas, Párizsban iskolázott egyházfő kapta a püspökséget, az a Bár-Kalán, aki az 1190-es években példátlan módon elnyerte a „Horvátország és Dalmácia kormányzója” tisztséget.⁴⁵ A XIII. század első felében a sort további, Párizsban tanult egyházfőkkel lehetne folytatni (Róbert és Bertalan püspök), bizonyítékeként annak, hogy több francia műveltségű vezető állt az egyház élén, s gyakorolhatott befolyást közvetlenül a zenei írásbeliség fejlődésére, a neumaszerkezetek végső kijelölésére.

Az egyházi elit nagy tudással képviselhette diplomáciai ügyekben a királyságot. Többek között hathatós szerepük volt III. Béla házasságkötésében is, hiszen a magyar követség Párizsban otthonosan mozgó tagjaiként ők kérték meg Capet Margit kezét testvérétől, a francia uralkodó II. Fülöp Ágosttól.⁴⁶ A frigy új lendületet adott a francia reformrendek és a francia udvari kultúra magyarországi meggyökeresedésének, s ez zenei írásbeliségünk további alakulására is hatással lehetett.

⁴¹ Vö. a Pray-kódex 1. notációját és a Šibenikben őrzött Laskai-kódex első előzéklapjának kottavonalait.

⁴² A krakkói töredék, az Admonti Biblia antifonále-széljegyzetei (A-Wn Cod. 2702, ff. 1v–5r, 8v, 10r, 11r, 12v, 13r–v, 14r, 15r–17v).

⁴³ Vö. a Šibenikben őrzött Laskai-kódex hátsó előzéklapjának és az Admonti Biblia himnarium-széljegyzeteinek kottaszisztémáit (A-Wn Cod. 2702, ff. 2r–7v, 10r–11r).

⁴⁴ Admonti Biblia, tonárius (A-Wn Cod. 2701, f. 262v).

⁴⁵ Kiss Gergely (2013), XI–XIII. századi magyar főpapok francia kapcsolatai. In Györkös Attila – Kiss Gergely (szerk.) (2013), *Francia–magyar kapcsolatok a középkorban*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. (Speculum Historiae Debreceniense, 13.). 343–344, ide 345.

⁴⁶ Györffy György (1994), Jób esztergomi érsek kapcsolata III. Béla királlyal és szerepe a magyar egyházi művelődésben, *Aetas*, 1. 58–103, 59, illetve Kiss 2013: 344–345.

A Magyar Királyság és a magyar egyház fejlett írásbeliségét, a hiteles-helyek hálózatát a XIII. század első felében a magyar hangjegyírásmód kikristályosítása és gyors elterjesztése követte. Nem lehet mással magyarázni, miért található meg néhány évtized leforgásával ugyanaz a karakteres, leszűkített neumakészlet a magyar egyház minden szegletében a zág-rábi kis plébániától az esztergomi székesegyházon át Erdélyig. A helyi központok közös alapokon, de innentől saját utakon fejlesztették tovább a központi hangjelzést; ezzel megkezdődött az esztergomi notáció valódi birtokba vétele, sajátos arculatának kialakítása a helyi scriptoriumokban.

GABRIELLA GILÁNYI

Musical Literacy in Twelfth-Century Hungary
New Analysis, New Results

The twelfth century marked a turning point in the history of musical notation in Hungary. After a brief period of using borrowed but unsingable German neumes, a new music theory and a modern method of melody writing emerged in the Carpathian Basin. Along with the introduction of the staff system, a distinctive set of signs for notation was developed in the Hungarian Church. This advanced notation was a century ahead of its time compared to the Central European tradition of German *neume* writing.

The history of Hungarian liturgical music notation, commonly known as Esztergom notation, was uncovered through the meticulous research of the renowned musicologist Janka Szendrei in the 1980s. However, the most incomplete part of her research is the reconstruction of the origin of Esztergom notation. Today, for several reasons, it seems timely to revisit the topic, incorporating new sources and tools into the research.

How can we characterize our liturgical musical literacy in the twelfth century? Where have the first examples of Esztergom music notation survived? What circumstances, influences, and models led the development of our Gregorian notation to diverge from its original German path? New studies may bring us closer to answering these interconnected questions.

DOMOKOS GYÖRGY

A Castaldo-kódex nyelvi rétegei*

Az úgynevezett Castaldo-kódexet a milánói Biblioteca Ambrosiana őrzi. A kézirat keletkezését, történetét és eddigi kutatástörténetét magyar nyelven összefoglaltam a 2023-ban Hegedűs Attilával közösen publikált rövid ismertetésben, amelyben egy 1552-es magyar nyelvű várleltárt tettünk közzé.¹ Meg kell jegyeznünk, hogy a kódex elnevezés nem egészen pontos erre a kéziratgyűjtésre, amely különböző jellegű, stílusú, nyelvű, kivitelű dokumentumok egyvelege, amelyekben egyetlen közös a hajdani tulajdonos, Giambattista Castaldo (1493–1563) itáliai zsoldosvezér (*condottiere*), császári tábornok és hadvezér, aki I. Ferdinánd magyar király, későbbi császár szolgálatában többször is járt Magyarországon.² A jelen tanulmányban igyekszem bemutatni ezt a kódexet, főképpen annak nyelvi sokszínűségét, amely a Castaldo által vezetett sereg, valamint a Habsburg Birodalom és Erdély lakosságának összetételét is tükrözi.

A tényadatok elemzése előtt szükséges egy általános megjegyzést tennem. A dokumentumgyűjtés jellegéből adódik, hogy magánjellegű, hivatalos és félhivatalos iratok is találhatók benne. A hivatalos dokumentumok nyelve szabályozott abban az értelemben, hogy kialakult, írott, egyes esetekben stílárís normának törekszik megfelelni. Ez vonatkozik elsősorban a császári udvarból származó parancslevelekre, amelyeket a bécsi kancellá-

* A kutatás a Vestigia Kutatócsoport munkáinak része. Jelen tanulmány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem PPKE BTK-KUT-23-5 pályázat keretében jött létre. A tanulmány témáját érinti speciálisabb, nyelvészeti kontextussal, olasz nyelven: DOMOKOS, G. (2025), *Le varietà linguistiche del Codice Castaldo (VBA G275 inf)*. *Verbum: Analecta Neolatina* XXVI, 1. 99–112. <https://doi.org/10.59533/Verb.2025.26.1.6>.

¹ DOMOKOS György – HEGEDŰS Attila (2023), A Castaldo-kódex és a benne található magyar nyelvű forrás. *Magyar Nyelv* 119. 122–127. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2023.1.122>. Ehhez lásd HEGEDŰS Attila – PAPP Lajos (szerk.) (1991), *Középkori leveleink*. Budapest, Tankönyvkiadó.

² Castaldo személyéről az alapvető információk megtalálhatók egy XIX. századi monográfiában: Giuseppe SENATORE (1187), *Della patria di Gio. Battista Castaldo (generalissimo di Carlo V)*, Napoli, A. Valle; illetve az olasz életrajzi enciklopédia, vagyis a *Dizionario Biografico degli Italiani* (DBI) hasábjain: Giovanni DE CARO (1978), Castaldo, Giovanni Battista. *Dizionario Biografico degli Italiani*, 21, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana.

rián fogalmaztak latin nyelven. A többi dokumentum, amely részben magánlevél, részben „félhivatalos” dokumentum, amennyiben *ad hoc* keletkezett a hadjárat során, nem törekszik semmilyen nyelvi normának megfelelni. Ezek sorába tartozik a már említett magyar nyelvű dévai várleltár, ahol történetesen mind az átadó, mind az átvevő magyar anyanyelvű volt, ezért így rögzítették a várban található javak jegyzékét, de ilyen jellegű „spontán” nyelvhasználatot találunk akár az olasz, akár a spanyol nyelvű iratokban is, amelyeknek célja az információk gyors rögzítése, továbbítása és nem tartanak számot olyan olvasóra, aki a nyelvi megformáltságot számonkérhetné. Ezeknél a dokumentumoknál valójában nincsen olyan nyelvi norma, amelyhez a szerzőnek igazodnia kellene; igazodási pontja lehet stilisztikai (a levelek esetében), lehetnek korábbi, hasonló témájú dokumentumok, de lehet pusztán a beszélt nyelv is.

A 129 esetlegesen egybekötött dokumentumból több mint 70 vonatkozik az 1551–52-es magyarországi és erdélyi eseményekre, amely időszak nagy jelentőségű volt a régió történelme szempontjából. 1551. július 19-én került sor a Magyar Királyság és az Erdély feletti uralom átruházására a Szapolyai-háztól Habsburg Ferdinánd római királyra, az ország egyesítésére tett kísérletként. A törökök iránti túlzott részrehajlással gyanúsított Martinuzzi Fráter Györgyöt 1551 decemberében gyilkolják meg Alvincen. Ez az esemény azonnal kiváltotta Szulejmán török szultán reakcióját, akinek addig az adófizetés révén közvetlenül vagy közvetve sikerült az ország nagy részét ellenőrzése alá vonnia. Csak utalunk itt az események további alakulására: a Habsburg-dinasztia térnyerését és Martinuzzi halálát követően Szulejmán seregei 1556-ban ismét betörték Erdélybe, és a szultán Szapolyai János fiát, János Zsigmondot tette meg Erdély fejedelmévé.

A Castaldo-kódex többnyelvű anyaga, mint erre fentebb már utaltunk, teljesen rendezetlenül és véletlenszerűen van összeállítva és egybekötve, kronológiai és tipológiai logika nélkül, ugyanakkor az iratok szerzője és címezte többnyire ismert vagy legalábbis kikövetkeztethető. A kódex fontosságát már több szerző is hangsúlyozta: Kovács Zsuzsa a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikonban* (2012) írt róla glosszaszerű cikket,³ a tartalmát és a benne szereplő személyeket pedig Chiara Maria Carpentieri elemezte doktori disszertációjában.⁴ Részletekbe menően még senki sem vizsgálta a kérdést, hogy a Castaldo-kódex dokumentumai eredetiek vagy másolatok, több eredetivel rendelkező dokumentumok vagy hitelesített másolatok; ez egy történészre váró feladat. Legújabb fejleményként Kanász Viktor állapí-

³ KOVÁCS Zsuzsa (2012), Castaldo-kódex. *MAMÜL*, XIII. 345–346.

⁴ CARPENTIERI, Chiara Maria (2013), *Per un primo censimento delle fonti storiche e letterarie ungheresi dei secc. XV-XVII in tre biblioteche lombarde*. Doktori disszertáció, témavezető: Giuseppe Frasso, Milánói Szent Szív Katolikus Egyetem.

totta meg, hogy az egyik, Ferdinánd császár által aláírt parancslevél olyan eredeti dokumentum, amely eddig csak a bécsi levéltár másolataiból volt ismert.⁵

A kódex borítójának belső lapján szereplő olasz nyelvű bejegyzés arra utal, hogy magától Castaldótól vásárolta meg az irategyüttest valaki 1500 dukátért 1555-ben. Az *avvi* igealak minden bizonnyal az *avere* ige passato remotója, különösen az *a* prepozícióval együtt különleges.

(1) „*l maggio 1555*

per assegno di 1500 scudi d'oro avvi al Castaldi”⁶

Az első, teljes terjedelmében fennmaradt dokumentum bizonyos hallei katonák kérelme,⁷ amelyben Castaldo védelmét kéri; természetesen latin nyelvű. A hangnem és a stílus udvarias, a bonyolult szintaxis korábbi, ebben a kontextusban használt formulákra, mintákra utal és a betűtípusok is régiesebbek. Kiemelhetjük a levélben a túlzó jelzők szerepét, amellyel a megoldandó probléma komolyságát, a társadalmi különbség nagyságát igyekeznek érzékeltetni az aláírók (*molestissimus*, *gravissimis*, *summa*, *extremis*).

(2) „*Etsi nobis molestissimus est vestram illustrem dominationem gravissimis negotiis occupatam in his interpellare, tamen summa nostra necessitas exigit ut iterum ad clementissimam vestram dominationem tanquam ad asylum in extremis nostris periculis confugiamus.*”

Castaldo saját aláírása mintegy 20 dokumentumon van jelen, amelyek többsége ugyanabból az évből, 1551-ből származik. Habsburg Ferdinánd kézjegye is számos dokumentumon megtalálható; ezekből többet Justus Jonas bécsi alkancellár és Markus Sinckmoser (vagy más írásmóddal Singkhmoser) királyi titkár (korábbi portai követ⁸) ellenjegyezte, míg másokat Oláh Miklós, a későbbi esztergomi érsek hitelesített.

A kódexet alkotó dokumentumok túlnyomó hányada latin nyelvű; a soron következő dokumentumok I. Ferdinándtól származnak. A bécsi kancellária kialakult formulái mellett az adott történelmi helyzet és a konkrét katonai utasítások szövege tartalmaz érdekes lexikális elemeket. Az első ilyen dokumentumban⁹ Ferdinánd utasítja Castaldót, hogy vonuljon Erdélybe, és felhatalmazza, hogy a haditanácsra támaszkodva egymaga döntsön éles helyzetekben, ne várjon az ő parancsára a nagy távolság miatt. Erre szinte

⁵ KANÁSZ Viktor (2023), Szász Móric 1552. évi magyarországi hadjárata és győri táborozása. *Arrabona* 61. 61–90.

⁶ VBA G275 Inf, 1v.

⁷ VBA G275 Inf, 2r–3v.

⁸ LACZLAVIK György (2013), Várday Pál helytartói működése 1540–1549, *Levéltári Közlemények* 83. 51.

⁹ VBA G275 Inf, 4r–7v.

például szolgál az az eset, ha a török Szolnok megvívására vállalkozna: ha a vár megvédése nem akadályozza az erdélyi megbízatás teljesítését, védjék meg, ugyanakkor leszögezi a levél szerzője, hogy Erdély elsőrendű fontosságú Szolnok megtartásával szemben. Stilisztikai szempontból ezeket a parancsokat is eleganciával fogalmazták meg a kancellárián: egy litótész vezeti fel („*Regia eius Maiestas non potest ei aliam dare resolutionem*” ’a királyi fenség nem adhat más parancsot’) és ugyancsak erre az írott nyelvváltozatra jellemző a jelzők, igék halmozása („*tractet et deliberet*” ’tárgyal és határoz’; „*utilia et proficua*” ’hasznos és gyümölcsöző’).

- (3) „(...) *Ad tertium. Regia eius Maiestas non potest ei aliam dare resolutionem, quam quod ipse Dominus Viceregens pro rerum statu et conditione, cum consilio consiliariorum bellicorum desuper tractet et deliberet, ac ea denique agat, qua Maiestati suae regiae, regno fidelibusque subditis eiusdem magis utilia et proficua esse iudicaverit, existimat, enim regia eius Maiestas fieri non posse, ut propter locorum distantiam in tali casu deliberationem et resolutionem suae Maiestatis expectare possit. (...) Ad octavum. Si turca fortalicium Zolnock expugnare conarentur, et defensio eiusdem loci expeditionem transylvanicam non impediret, annuit regia Maiestas ut dominus Viceregens defensionem ipsam suscipiat. Alioqui autem cum Maiestas sua transylvanicam expeditionem maioris importantiae existimet quam defensione loci Zolnock, cupit regia aius maiestas ut illa ob hanc causam non impediatur (...)*”¹⁰

A második, immár dátumozott parancslevél, amelynek ép a címzése és a császári aláírást is megőrizte, Bécsben kelt 1552. október 13-án.¹¹ Utal benne az egri vár védőinek felkészültségére, hogy férfiasan meg fogják védeni a várat, és ezt kifejezendő egy elegáns accusativus cum infinitivo szerkezetet is felhasznál.

- (4) „*Verumtamen in magnam spem adducti sumus Agrienses deinceps quoque viriliter se se defensuros esse.*”¹²

E parancslevél különlegessége, hogy a király vagy a titkára sajátkezűleg egészíti ki a szépen megírt levelet nem könnyen olvasható pár sorral, amiből egy biztos: nem latin, hanem spanyol nyelven van, vagyis a Madridban született Habsburg Ferdinánd és az itáliai, ám spanyol fennhatóság alatti Nápolyban született Castaldo közös nyelve általában a spanyol volt. Megje-

¹⁰ Részlet Habsburg I. Ferdinándnak Giovanni Battista Castaldóhoz intézett, datálatlan parancsleveléből (5v; 6r).

¹¹ VBA G275 Inf, 9r–15v.

¹² Uo. 11v.

gyezhetjük, hogy az *haber* ige kezdő néma „h”-ja elmarad, hiszen ez pusztán ortográfiai kérdés, amelynek alkalmazása a korban még nem általános.

(5) „*E recibido la carta de vuestra mano de xxii del pasado y por que por estas yo responde a todos...*”¹³

Úgy tűnik, Castaldo eleinte talán rendezni is igyekezett a dokumentumokat, egy pont után azonban a sorrend felborul: sem időrendi, sem tematikus vagy nyelvi rendezést nem találunk.

Latin nyelvű a dokumentumok túlnyomó többsége. Ferdinánd Castaldóhoz intézett parancslevelei közül megőrizte az 1552. október 15-én,¹⁴ 18-án, 22-én¹⁵ és november 8-án keltezett is.¹⁶ Ebből kettőben egy részt rejtjelezve jegyezték le, ám példányainkon egy későbbi kéz már feloldotta ezeket a szövegeket. Ugyancsak az udvari kancellárián (Hofkanzlei) készült, I. Ferdinánd aláírását viselő, elegáns latin nyelven fogalmazott dokumentumok a Branyicska védőinek Castaldo által megígért zsold biztosítását igazoló, Prágában kelt irat 1552. január 8-áról,¹⁷ amely Oláh Miklós ellenjegyzését is viseli; Ferdinánd leirata a nagyszebeni polgármesternek 1551. szeptember 17-éről,¹⁸ az erdélyi nemesekhez 1551. április 13-án,¹⁹ az erdélyi Státushoz,²⁰ illetve a szatmári nemesekhez (1551. szeptember 7.).²¹ Ugyancsak az I. Ferdinánd által kibocsátott latin nyelvű hivatalos iratok sorát gazdagítja a Görgény várának visszaszolgáltatását igazoló dokumentum 1552. január 18-áról;²² a két ilyen dokumentum, amelyek Nagyvárad várára vonatkoznak,²³ illetve a Szamosújvárra vonatkozó hasonló irat 1552. április 8-áról.²⁴

Azok az iratok, amelyeket Castaldo Nádasdy Tamással és Bátori Andrással együtt ír alá, szintén latin nyelvűek. Ők tartják kézben az ellentmondásokkal teli és veszélyes politikai helyzetet, és 1551 júliusában még szava-

¹³ Uo. 14v. A spanyol nyelvű szöveg nehezen olvasható. Itt köszönöm meg Marti Tibor segítségét az első szavak megfejtésében, valamint azt az adatot, hogy Castaldo és Ferdinánd levélváltása valóban spanyol nyelvű volt.

¹⁴ Uo. 34r–36v. Nagyobb részben megfejtetlen rejtjelezéssel, mindössze két bekezdés rejtjelezetlenül: mihamarabb be kell fejezni Aldana perét és Martinuzzi halálának kivizsgálását.

¹⁵ Uo. 37r–42v. A két levél nagy részében rejtjelezett, későbbi, más kéztől származó feloldással. Ferdinánd sürgeti a Martinuzzi-ügy kivizsgálását; Izabella királynét és János Zsigmondot is említi levelében.

¹⁶ Uo. 17r–25v. Ferdinánd megjelöli a különböző tárgyalásokkal megbízott személyeket.

¹⁷ Uo. 91r.

¹⁸ Uo. 96r–v.

¹⁹ Uo. 98r.

²⁰ Uo. 99r.

²¹ Uo. 236r–v.

²² Uo. 232r.

²³ Uo. 104r és 119r.

²⁴ Uo. 115r.

tolják egy iratban Martinuzzi Fráter György jogait. Ide tartozik egy, Almás várának átadásáról szóló irat 1551. július 19-éről,²⁵ valamint egy elismervény ugyanarról a napról a Magyar Királyság koronájának átadásáról Ferdinánd embereinek.²⁶ Ez a gyulafehérvári szerződés másolata, amellyel Izabella királyné Ferdinándra ruházta át a Magyarország, Dalmácia, Horvátország és Erdély feletti uralmat, és ezért a korona átadását is tartalmazza. Az oklevél szerint Castaldo, Nádasdy Tamás és Báthori András vállalták, hogy átadják a koronát a Habsburg-uralkodónak. A dokumentumot Chiara Maria Carpentieri kiadta olasz és magyar nyelven.²⁷

Ugyancsak erről a napról, 1551. július 19-éről datálódik egy latin nyelvű irat, amelyben Ferdinánd Báthori Andrást bízta meg a várak átvételével.²⁸ A kódex tartalmazza azokat az iratokat is, amelyek egy nappal később ki egészítették a tövisi egyezményt, és amelyekben a sziléziai Opole hercegséget Izabellának, Kassát pedig János Zsigmondnak adta át Ferdinánd Erdély elhagyásáért cserébe. 1552. július 20-án Nádasdy, Báthori és Castaldo jegyzik azt a két latin iratot, amellyel Izabella királyné jogait biztosítják Ferdinánd nevében,²⁹ illetve azt a dokumentumot, amellyel ugyanezen a napon átadják a királynénak és fiának, János Zsigmondnak Kassa városát.³⁰ Ugyanők jegyzik azokat a szintén latin nyelvű jogbiztosító iratokat, amelyeket Martinuzzi Fráter György részére adtak ki 1551. július 23-án,³¹ illetve a sókitermeléssel és két erdélyi birtokkal kapcsolatban ugyancsak Martinuzsinak.³²

Más fejedelmek leveleit is megőrizte Castaldo, többek között Zsigmond Ágost lengyel király latin nyelvű menlevelét, amelyet Izabellának küldött (Krakkó, 1551. április 21.),³³ de az V. Károly császár által adott spanyol nyelvű kinevezési okmányt is, amellyel táborszernaggyá (*maestro di campo generale*) léptette őt elő.³⁴

²⁵ Uo. 71r–v.

²⁶ Uo. 88r.

²⁷ Vö. CARPENTIERI, Chiara Maria (2012), *Ungheria 1551–1552. Nuovi possibili spunti sulle campagne imperiali contro il turco tratti dal codice ambrosiano G 275 inf. Verbum: Analecta Neolatina XIII*, 2. 464–476. <https://doi.org/10.1556/Verb.13.2012.2.13>. Uő, *Minima hungarica. Jegyzetek a lombardiai könyvtárakban őrzött, magyar vonatkozású XV–XVII. századi kéziratokról és nyomtatványokról*. In DOMOKOS György – MÁTYUS Norbert – Armando NUZZO (2015), *Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban*, Piliscsaba, PPKE BTK. 31–46.

²⁸ VBA G275 Inf, 90r.

²⁹ Uo. 106r–v és 128r–v.

³⁰ Uo. 214r.

³¹ Uo. 100r–101r.

³² Uo. 160r–v és 161r–v.

³³ Uo. 234r–235v.

³⁴ Uo. 237r–v.

Latin formaleveleknek lehet tekinteni azokat az utalványokat, amelyeket Castaldo a bécsi kamarához intézett bizonyos személyek járandósága ügyében: Rinaldo de Brianónak (1551. szeptember 19.),³⁵ Alexandro Crasternak (1552. szeptember 20.),³⁶ Nicolao Guardomaro aranyművesnek (1553. szeptember 22.)³⁷ és még többeknek.

Latin, bár nem törekszik stilisztikai magaslatokra, számos dokumentum, amely jelentéseket, feljegyzéseket, kifizetési jegyzékeket, adóösszeírásokat tartalmaz. Ilyen a székelyvásárhelyi országgyűlés artikulusait összefoglaló irat:³⁸

- (6) „*Articuli dominorum regnicolarum in generali eorum congregacione in Zekel Wasarhel pro festo circumcisionis Domini in anno eiusdem 1552 constituti.*”³⁹

A latin nyelv sokkal alacsonyabb szintje jelenik meg a leltárakban, feljegyzésekben, alkalmi iratokban. Latin nyelvűek a Branyicska várához köthető iratok: itt keletkezhetett a várhoz tartozó javak összeírása Somogyi Benedek kapitány tollából,⁴⁰ a branyicskai kinvallatók és börtönőrök névsora,⁴¹ a Déváról Branyicskára szállított javak felsorolása.⁴² Ezen utóbbi dokumentumban két helyen is megadja a felsorolásban szereplő tárgyak nevét magyarul is:

- (7) „*Pixidis barbati wulgo szakalas puska iii
unum vasculum pulveris wulgo egy thonna por*”

Németül, nehezen olvasható paleográfiával néhány, Castaldónak szánt dokumentumot találunk: egy ismeretlen személy levelét,⁴³ egy bizonyos Joseph von Raber tanúvallomását⁴⁴ és egy fizetési jegyzéket is⁴⁵ – ráadásul ez a spanyol katonák zsoldjával kapcsolatos és a széljegyzetek olasz nyelven vannak rajta:

- (8) „*Spagnoli che sono qua in Transilvania: Luiso Barninthos, Luiso Ordanes, Petro Davila, Diego Veles (...) summa per doi mesi.*”

³⁵ Uo. 215r–v.

³⁶ Uo. 216r–v.

³⁷ Uo. 218r–v.

³⁸ Uo. 163r–167v.

³⁹ Uo. 163r. A dokumentum összefoglaló címe.

⁴⁰ Uo. 31r–32v.

⁴¹ Uo. 61r.

⁴² Uo. 62r.

⁴³ Uo. 28r–29v.

⁴⁴ Uo. 83r–v.

⁴⁵ Uo. 190r–v.

Jagelló Izabella, Magyarország megözvegyült királynéja olaszul beszélt, és a kódexben megőrzött levelében⁴⁶ Castaldót személyesen ezen a nyelven szólította meg, pártfogójának nevezve őt. Izabella Bona Sforza milánói hercegnő és Jagelló Zsigmond lengyel király lánya volt, és bár Krakkóban nevelkedett, olasz nyelvű környezetben nőtt fel. Mindezzel együtt levelezése személyes stílusú; a nyelvi formák, még ha formulaszerűek is, spontán és kontrollálatlan kancelláriáról árulkodnak. A Magyar Királyságból gyakorlatilag száműzött, a kis Oppeln és Ratibor hercegséggel kárpótolt királyné barátságosan ír „pártfogójának”, híreket kér egészségéről, és közli, hogy reméli személyes védelmét. A „*non habbiamo volsuto manccare*” (‘nem kívántuk elmulasztani’), „*desideriamo al pari de la vita*” (‘kívánjuk, mint az életet’) és hasonló fordulatok a magánlevelekből jól ismert formulák közé tartoznak.

(9) „*Illustrissimo Signor, ritornando da vostra signoria Poancha suo servidore non habbiamo volsuto manccare visitarla con questa nostra e pergarmola che sempre gli fia commoda farne avisata del ben esser suo, non voglia maccare di farlo assicurandola che tanto ni sarà grato questo e più come se al presente havessimo da la maestà del serenissimo de Romani tutto quello è tenuta di darne, perché di quello siamo sicurissimo che sempre havremo vostra signoria per protettore nostro, non mancherà di esserne dato, ma de la salute sua non habbiamo quella certezza che noi desidereriamo de havere, de la quale rendasi vostra signoria sicura che così siamo curiose come siamo del nostro illustrissimo figlio, per non dirmo più, la quale desideriamo al pari de la vita. Procuri adonque vostra signoria di sta sana con tenere memoria di noi e viva felice e longa vita. Da Crzepicze, ali IIII di giugno 1553.*

*Di vostra signoria, como sorella
Ysabella*”⁴⁷

Maga Castaldo is olasz nyelven írt levelet barátjának, Marco Antonio Ferrarinak.⁴⁸ Martinuzzi Fráter György váradi püspök 1551 decemberében az alvinci várban történt meggyilkolása bizonyára nem független a császári seregek erdélyi akcióitól, és a Római Kúria hosszas vizsgálatot indított. Magára a gyilkosságra vonatkozó dokumentumokat a Castaldo-kódex nem tartalmaz, de fennmaradt a Horváth György által írt latin nyelvű Epitaphium,⁴⁹

⁴⁶ Uo. 73r–74v.

⁴⁷ A levél szövegét kiadta CARPENTIERI 2012.

⁴⁸ VBA G275 Inf, 132r–v.

⁴⁹ Uo. 181r–182v. A szöveget kiadta és stilsztikailag elemezte: Kovács Zsuzsa (2012–2013), Horváth György: Fráter György epitáfiuma (Milano, Biblioteca Ambrosiana, G 275 inf. ff. 181r–182r). *Lymbus* (2012–2013). 51–56.

és emellett számos leltár és lista a főpap halála után lefoglalt és Castaldo emberei által átvett javokról. Ezek az iratok jellemzően olasz és spanyol nyelvűek, mint a gyilkosságban részt vett katonák, Martinuzzi pénzeinek leltára,⁵⁰ valamint a barát ezüstműveinek leltára is.⁵¹ A nem formális, csupán praktikus céllal felvett leltár számos helyen mutat eltérést a sztenderd olasztól, és nyilvánvaló, hogy észak-itáliai származású személy jegyezte le. Erre utalnak a mássalhangzó-rövidülések: *piato*, *picoli*, *pezeti*, *copa*, illetve a szóvégi magánhangzó elmaradása: *pocal*, valamint a *cucchiaio* ('kanál') szó dialektális megfelelője: *chugiar*. Az úgynevezett hiperkorrekció jelenségre is találunk példát: a *horologio* szóba „visszahelyezi” a leltár lejegyzője a nem ejtett, latin etimologikus kezdő „h” grafémát.

(10) „*La nota del' argento del frate. Trediece tondi d' argento. Un horologio (non argento). Un calamaro. Un bazillo. Un pocal. Tre cope d' argento. Una copa turchesca. Quattro chugiari. Una lamina d' oro basso. Un pezzo longo d' oro fino. Certi pezeti picoli d' oro. Un lamina d' argento. Un agnus Dei d' argento. Un piato d' argento. Un altro piato piu grande alla antiqua.*”

Olasz nyelven fogalmazták azokat a dokumentumokat is, amelyekben Martinuzzi Fráter György egyéb javait igyekeztek összeírni Branyicskán, Tordán, Brassóban, Hunyadon, Váradon, valamint más helyeken.⁵² Ugyanebbe az iratcsoportba tartozik az Alvincban talált és Ófelsége kincstárnoka által átvett kincsek lajstroma,⁵³ amelynek nyelve is hasonló az előzőhöz, lásd a *mulatieri* szó mássalhangzó-rövidülését. A felsorolás jellegéből adódóan használ latin és német kölcsönszavakat is (*item*, *reinisch*). Érdekes látnunk, hogy kiemeli a befizetett pénzek között fellelt hamisat is.

(11) „*La nota de li denari del Frate conportati et consegnati al Agente del Pagatore di sua Maestà. Prima consegnati per li mulatieri del signor generale piate d' argente piccole trediece, alli quali fu donato per ordine di sua illustrissima pro mercede florini quaranta reinisch. Item restituitur del maiordomo del detto signor generale trecenti quarantotta ducati d' oro. Item per il commissario Diego, mille ducati d' oro. Item per il signor capitano d' Avila mille cinquanta doi ducati d' oro, fra li quali era uno falso (...)*”

Spanyol nyelven van viszont egy fogalmazvány vagy kivonat Habsburg Miksa (római király, a későbbi II. Miksa császár és magyar király) levelei-

⁵⁰ Uo. 86r–v és 141 r–v.

⁵¹ Uo. 192r–v.

⁵² Uo. 199r–v és 2002–v.

⁵³ Uo. 58r–59v.

ből, amelyeket Pedro de Ávilához, illetve Giovanni Battista Castaldóhoz intézett. Ez utóbbiban, amelyet 1558. szeptember 27-én írt, az Izabellánál olaszul látott formulával találkozunk: „no he querido dexar”, vagyis ’nem akartam elmulasztani’, a korabeli helyesírásnak megfelelően „x”-szel, ahol a mai spanyol a *jotát* használja (*dexar*), „i” helyett „y”-val (*trayga*).

- (12) „*Illustrissime Juan Baupista Castaldo con nuestra licencia a su casa y havendo entendido yra tambien adonde Vos estareis, no he querido dexar de encomendalle os visite de nuestra parte y nos trayga de vos buenas nuevas y pues el dira las que de aca quisierdes saber, no havra que anadir mas de roganos le deis fee y creencia que a nuestra propia persona y se Illustrissime Juan Baupista Castaldo nuestro Senore en Vuestra guardia. De Schayffeling a 27 setiembre de MDLVIII*”

A spanyol nyelvet is használták hétköznapi, praktikus célokra: a spanyol katonák így fordultak Castaldóhoz,⁵⁴ illetve leltár felvételére, ezúttal Szamosújváron, amely város nevét spanyolul *Oybarként* látjuk viszont.⁵⁵ A helyesírási bizonytalanságot mutatják többek között a *vitualla* (’ellátmány’) szó kiejtést követő kezdő „b”-je, az *harina* (’liszt’) szó kezdő „h” nélküli írása, a *las siguientes* (’a következők’) szintagmában a névelő többes szám jelének elhagyása, a *cincuenta* (’ötven’) szó írásmódja kezdő „z”-vel és „q”-val.

- (13) „*Las bituallas que el comisario Diego de Azebes allò en el castillo de Oybar son la siguientes. Fue pastrero de henero de mill y quinientos zinquenta y dos años.*

Arina

En una caxa de harina que sta en entrando la puerta principal sobre mano derecha az medidas 325

En este mesmo lugar az otra caxa de arina desvelta que tiene medidas diez y seis”

Teljes terjedelmében magyar nyelven készült Déva várának leltára.⁵⁶ Ez is természetesen Castaldo erdélyi tevékenységéhez kapcsolódik, és a nyelvi választást az indokolja, hogy történetesen mind az átadó, mind az átvevő magyar ember volt: Fáncsy János, illetve Kapitány György. A dátum csak az évszámot (1552) jelöli. A lista úgy tűnik, hogy a különböző áruraktárak áttekintésével készült: az „első”, „második” és „harmadik” pincében bor,

⁵⁴ Uo. 68r–v és 69r–70v.

⁵⁵ Uo. 262–27v.

⁵⁶ Uo. 133r–137v. A leltár teljes szövegét nyelvtörténeti adatként adtuk ki Hegedűs Attilával a *Magyar Nyelv* hasábjain. DOMOKOS–HEGEDŰS 2023.

káposzta, hús és gabona szerepel, majd kisebb katonai felszerelések: mozsarak, ágyúk, csigák, kötelek, dobok, lakatok, lőpor, ágyúgolyók. Végül konyhai eszközök, lámpások és gyertyatartók szerepelnek a leltárban.

(14) „(...) *Az elseo pinczeben wagion tizen hat hordo bor. Az masik pinczeben vagion tizenket hordo bor es neg hordo kapazta. | Az harmadik pinczeben wagion eoth hordo bor. Szalanna wagion kilencwen eöth. Soldor nyolcwan negy. Dyzno orya feyewel egetembe hetwen wagion. Hay vagion harmincz (...)*”

A magyar nyelv fel-felbukkan még ezen a dokumentumon kívül természetesen a helynevekben és a személynevekben, valamint pár szó erejéig más leltárakban is, mint a fent említett branyicskai leltárban, illetve Léta várának leltárában is.⁵⁷

Következtetés

Rövid ismertetésünkben áttekintettük, hogy mely nyelveken születtek a Castaldo-kódexnek nevezett irategyüttes dokumentumai. Kiemelt szövegrészekkel azt igyekeztem érzékeltetni, hogy egyazon nyelvnek több változata is megmutatkozik benne, tekintettel a kancelláriai, illetve általános-ságban hivatalos használatra és a gyakorlatias, a nyelvi normákat kevésbé figyelembe vevő változatokra, helyet engedve olykor a helyi nyelvek egyes formáinak is.

Castaldo anyanyelve, illetve a kódex itáliai utóélete miatt az olasz nyelv keretbe foglalja a kódexet; ezt mutatta be az (1)-es példa, a kódex eladásának bejegyzéséről. A latin nyilván a legfontosabb elem, hiszen a bécsi és többi fejedelmi udvar és Castaldo között ez volt a hivatalos nyelv; a (2)-es, (3)-as és (4)-es szám alatt I. Ferdinánd parancsleveleiből láthattunk részletet. Az (5)-ös példa már azt mutatja, hogy a hivatalos kommunikációt szolgáló latin mellett már Ferdinánd és Castaldo között előtérbe került a szóban nyilván elsődleges spanyol, amikor egy gyors lábjegyzetet fűz a király a leveléhez. A latin nyelv is alkalmas kellett, hogy legyen a soknyelvű Erdély és a soknemzetiségű hadsereg kommunikációjában a gyakorlatias és kevésbé emelkedett közlésre; számos leltár és kisebb jelentőségű feljegyzés, levél példázza ezt a kódexben. A (6)-os példa a székelyvásárhelyi országgyűlés artikulusait összefoglaló dokumentumból van, a (7)-es egy egyszerű várleltár Branyicskáról, ahol a biztonság kedvéért már magyar nyelvű glosszák is szerepelnek a szövegben. A német dokumentumok száma ugyan csekély, de ezek között is van olyan, ahol a magyarázó jegyzetek már olaszul vannak; ezt illusztrálja a (8)-as alatti idézet. Az olasz nyelv a dokumentumok szint-

⁵⁷ Uo. 82r–v.

jén is jelentős. A legfontosabb irat talán Izabella királyné levele Castaldóhoz, amelyet a (9)-es szám alatt találunk, de Martinuzzi Fráter György javainak összeírása is jórészt olaszul történt, amint azt a (10)-es és (11)-es példa mutatja. A spanyol nyelvet is képviseli néhány dokumentum, például a (12)-es alatti levélfogalmazvány, amelyet a majdani II. Miksa császár küld Castaldónak, illetve a (13)-as, amely egy várleltár, ezúttal Szamosújvárról. Végezetül a (14)-es szemelvény a dévai magyar nyelvű várleltárból van véve.

A Castaldo-kódex nyilván számos értéket rejt még a történettudomány számára. Jelen tanulmányban nem tértem ki az összes iratra, csak példákkal illusztráltam azokat a nyelveket és nyelvváltozatokat, amelyeken a dokumentumok készültek; ezeken keresztül vezet az út a további kutatásokhoz.

GYÖRGY DOMOKOS

Linguistic Layers of the Castaldo Codex

The present study examines the linguistic layers of the so-called Castaldo Codex (Biblioteca Ambrosiana, G275 Inf). The examples represent the languages used in Transylvania in the sixteenth century, during the decisive events leading to the establishment of the independent Principality. However, as we shall see, we can also differentiate between distinct internal layers of Latin and Italian.

CSONTOS ESZTER LUCA

Egy XVI. századi perzsa írnok családi és szakmai kapcsolatrendszere

A Timuridák (771/1370–912/1507) fővárosa, Harāt és annak környéke a Szafavidák (906/1501–1134/1722) uralma alatt is nagyrészt megőrizte regionális jelentőségét, annak ellenére, hogy a Szafavida-uralkodók inkább a nyugati területekre, először 907/1501-ben Tabrīzba, majd 962/1555-ben Qazwīnba helyezték a fővárosukat. Ez azzal járt együtt, hogy az irodalom és a művészet támogatásáról ismert Timurida-dinasztia tagjai által pártfogásba vett művészeket, többek között festők és kalligráfusok egy csoportját magukkal vitték a Szafavida királyi udvarba, Tabrīzba. Ennek ellenére a könyvkészítés és miniatúrafestészet Harātban és környékén, különösképpen a Harāt alá tartozó Bākharz kerületben továbbra is prosperált egészen a XVI. század végéig.¹ Ennek bizonyítékául szolgálnak a meglepően nagy számban Bākharz kerület településein másolt kéziratok. Elsősorban a ma Mashhad-i Rizaként ismert, de a korabeli geográfiai munkákban Rizaként említett település² szolgált a másolás helyszínéül, ahogy azt a kéziratok kolofonjában láthatjuk.

A Bākharz kerületben a késő Timurida- és korai Szafavida-korban folyó jelentős másolói tevékenység mind ez idáig az iranisztika egy kevésbé kutatott területe maradt. Néhány évtizeddel ezelőttig alig foglalkozott ezzel a kérdéskörrel a tudományos világ. A témában az egyik első átfogó tanulmányt Robert Skelton készítette el, aki egy bākharzi készítésű, gazdagon, csaknem negyvenhárom miniatúrral illusztrált kézirat vizsgálata során vette fel annak a lehetőségét, hogy a kerület a korábban feltételezetteknel lényegesen meghatározóbb helyszíne lehetett a korabeli könyvkészítésnek.³

¹ A késői Timurida-kori bākharzi másolói tevékenység egy fontos emléke ma Budapesten, az Egyetemi Könyvtárban található. A Cod. Orient 13 jelzet alatt megtalálható *Mantiq al-tayr*-kéziratot a kolofon szerint 888/1483-ban másolta 'Alā' al-Dīn Muḥammad.

² Dorothea KRAWULSKY (1982), *Horāsān zur Timuridenzeit: nach dem Tārīḥ-e Ḥāfez-e Abrū (verf. 817-823 h.) des Nūrallāh 'Abdallāh b. Lutfallāh al-Ḥwāfi genannt Ḥāfez-e Abrū*. L. Reichert. 38.

³ Robert SKELTON (1972), *An Illustrated Manuscript from Bakharz*. In M. Y. KIANI – A. TAJVIDI (ed.), *Vth International congress of iranian art & archaeology. Tehran-Isfahan-Shiraz, 11th-18th April 1968*. Tehran, Centre Iranian for Archaeological Research. 198–205, 205.

A kérdéskört tovább vizsgálva Francis Richard már arra a megállapításra jutott, hogy nemcsak Mashhad és Harāt, hanem Bākharz kerület is otthont adhatott adott esetben akár több könyvkészítő műhely (*kitābkhāna*) számára is.⁴ A témával kapcsolatban azonban számos kérdés továbbra is megválaszolásra vár, többek között a másolók és a könyvkészítés további folyamataiban részt vevő személyekkel kapcsolatban.

A Bākharz kerületben dolgozó kalligráfusok közül Mīr Muḥammad Ḥusayn különös figyelmet érdemel. Bár viszonylag kevés kézirat maradt fenn tőle, a személyével és munkásságával kapcsolatban különféle forrástípusok állnak a kutató rendelkezésére. Az általa másolt kéziratokon kívül XVI. századi kalligráfiai traktátusok rögzítik tevékenységét, az aláírásával ellátott feliratok segítségével követhető a térbeli mozgása, illetve a sírkövének helye is ismert. Utóbbi a Rizában található Shāhẓāda Qāsim elnevezésű *khānqāh* temetőjében található, jó állapotban. A kerülethez fűződő szoros kapcsolatát jól szemlélteti az, hogy Mīr Muḥammad Ḥusayn ma ismert kézíratainak többsége a kolofonok tanúsága szerint Bākharzban készült, és ezek kolofonjában a *nisbája* is Riza’ī. Ennek következtében a kapcsolatrendszerének tanulmányozása kétségtelenül előremozdítja a bākharzi könyvkészítéssel kapcsolatos vizsgálódásokat. Különösképpen a bākharzi írások és az ott megtalálható könyvkészítő műhely vagy műhelyek belső működéséről és vélhető megrendelőiről szolgáltatott információt a helyi másolók kapcsolatrendszerének a feltárása.

Családi kapcsolatrendszer és biográfia

Mīr Muḥammad Ḥusayn családfáját jelenlegi ismereteink szerint a Timurida-kor végéig lehet visszavezetni. A XVI. századi kalligráfiáról szóló traktátus, a *Gulistān-i hunar*ban leírtak szerint ‘Alā’ al-Dīn ‘Alī Šāna’ī Bākharzī (meghalt: 891/1486) az egyik – és az egyetlen ismert – felmenője,⁵ aki Mīr ‘Alīshīr Nawā’ī, a Timurida-elit egyik nagy befolyással bíró tagja szerint a bākharzi Rizából származik.⁶ A Timurida-uralkodó, Sultān Ḥusayn Bāyqarā harāti udvarában szolgált vezírként, ahogy azt Kh“āndamīr állítja a *Ḥabīb al-siyar*ban. Halálának idejét szintén Kh“āndamīr közli, aki azt

⁴ Francis RICHARD (1997), *Splendeurs persanes. Manuscrits du XIIIe au XVIIe siècle*. Paris, Bibliothèque nationale de France. 165.

⁵ Qāzī Aḥmad MUNSHĪ QUMĪ (1973), *Gulistān-i hunar*. Ed. Aḥmad Suhaylī Kh“ānsārī. Tih-rān, Intishārāt-i Bunyād-i Farhang-i Īrān, 1352/1973. 102.

⁶ Mīr ‘Alīshīr NAWĀ’Ī (1984), *Majālis al-naḥw*. Ed. ‘Alī Aṣghar Ḥikmat. Tih-rān, Intishārāt-i Manūchihri, 1363/1984. 52.

891. muharram/1486 januárjára datálja.⁷ A sírköve, akárcsak leszármazottjájé, a rizei Shāh-zāda Qāsim körüli temetőben található meg. A sírkövön található dátum megerősíti a Kh^wāndamīr által közöltet.⁸

‘Alā’ al-Dīn ‘Alī Šāna’ī Bākharzī nemcsak vezírként szolgált, hanem – mint akkoriban számos írástudó – költőként is aktív volt. A verseiből részleteket idéz Mīr ‘Alīshīr Nawā’ī a *Majālis al-nafā’is* vezírről szóló passzusában, de arról nem szól, hogy ‘Alā’ al-Dīn ‘Alī Šāna’ī Bākharzī kalligráfusként is dolgozott volna.⁹ Annak ellenére, hogy élete végén elveszítette az uralkodó kegyeit és vezíri pozícióját, majd hat év börtönlét után nyilvánosan kivégezték Harāt egyik központi helyén,¹⁰ ez nem jelentett akadályt leszármazottjai számára abban, hogy ők is fontos pozíciókban dolgozzanak később a Szafavida-udvar szolgálatában. Nem egyedülálló eset, sokkal inkább általános, hogy a korábban a Timurida-udvarban magas státust elfoglaló személyek leszármazottjai később a Szafavida-udvarban hasonlóan jelentős pozíciókat foglaltak el. Egy másik bākharzi kalligráfus, Muḥammad Mu‘min apja, ‘Abdallāh Murwārīd szintén Harātban, a Timurida-udvarban szolgált hasonló pozícióban.¹¹

‘Alā’ al-Dīn ‘Alī Šāna’ī Bākharzī közvetlen leszármazottjáról nem áll rendelkezésre semmilyen információ, így a leszármazási sorban Mīr Muḥammad Ḥusayn a következő, aki az általa másolt kéziratokon található dátumok szerint a XVI. század derekán, 957/1550-tól kezdve egészen 977/1570-ig volt aktív. Két korabeli kalligráfiai traktátus is részletesen ír az életéről, ugyanakkor a korabeli nagy hírnevű kalligráfusokkal ellentétben albumok (*muraqqa’*) előszavaiban nem szerepel. Az egyik traktátust az Oszmán Birodalom területén élő Muṣṭafā ‘Alī készítette 995/1587-ben, *Manāqib al-hunarwarān* címmel. A másikat Qāzī Aḥmad írta *Gulistān-i hunar* címmel, amelynek első verzióját a XVI. század végén, 1006/1597 környékén fejezte be. A mű két változatban maradt fenn, de Mīr Muḥammad Ḥusayn mindkét változatban megtalálható. Qāzī Aḥmad ebben a traktátusban a Szafavida Birodalom területén élő művészek, elsősorban kalligráfusok biográfiai adatait közli.

A *Manāqib al-hunarwarān* csak röviden említi Mīr Muḥammad Ḥusaynt, akit Mawlānā Muḥammad Ḥusayn Bākharzīként nevez meg. Tanítója-

⁷ Ghiyās al-Dīn Kh^wāndamīr (1955), *Tārīkh-i ḥabīb al-siyar*. Ed. Muḥammad Dabīr Siyāqī. 4 vol., Tih-rān, Intishārāt-i Khayyām, 1333/1955. 112.

⁸ A sírkövet Aḥmad Šālāḥī-Kākhakī azonosította. Az erről készült tanulmányában részletesen ír a Qāsim Shādīshāh elnevezésű épület történeti háttéréről és építészeti jellegzetességeiről. Aḥmad Šālāḥī-Kākhakī (1390/2011), *Shināsā-yi wa tawṣīf-i sang-i qabr-i Kh^wāja ‘Alā’ al-Dīn ‘Alī Šāna’ī Bākharzī, Pazhūhashhā-yi Tārīkhī*, 47, 4. 87–96, 93.

⁹ Nawā’ī 1363/1984: 52, 226.

¹⁰ Kh^wāndamīr 1333/1955: 112.

¹¹ Kh^wāndamīr 1333/1955: 112.

ként Qāsim Shādīshāhot és Shāh Maḥmūdöt adja meg, és azon kívül, hogy tehetséges kalligráfusként írja le, nem közöl róla további információt.¹² A szerző mindvégig múlt időben ír róla, holott alapvetően jelen időt használ más kalligráfusoknál, ami arra utal, hogy a mű elkészítésének idején a szerző információi alapján már nem élt Mīr Muḥammad Ḥusayn. Qāzī Aḥmad bővebben ír róla a *Gulistān-i hunarban*, ahol Riza település előkelőinek egyikeként mutatja be – ahogy ő nevezi – Mīr Muḥammad Ḥusayn Bākharzī. Itt szintén Qāsim Shādīshāh tanítványaként jelenik meg, ugyanakkor arról nem ír, hogy Shāh Maḥmūd tanítványa is lett volna. Qāzī Aḥmad azt is leírja, hogy a kalligráfus Qazwīnban, Shāh Ṭahmāsp (uralkodott: 930/1524–984/1576) Szafavida-uralkodó könyvtárában dolgozott, majd az uralkodó halálát követően visszatért Khurāsānba, ahol mezőgazdasággal foglalkozott. Qāzī Aḥmad végig múlt időt használva ír Mīr Muḥammad Ḥusaynról, majd a róla szóló passzus végén halálának körülményeit is említi röviden, ahol leírja, hogy egy khurāsāni felkelés során hunyt el.¹³ A *Gulistān-i hunarban* implicit módon megadott 984/1576-os dátum, amely Shāh Ṭahmāsp halálát jelzi, illetve az 995/1587-ben befejezett *Manāqib al-hunarwarān*, amelyben végig múlt időt használ a szerző Mīr Muḥammad Ḥusayn leírásakor, arra enged következtetni, hogy a kalligráfus valamikor 984/1576 és 995/1587 között hunyt el.

Bár a Mīr Muḥammad Ḥusaynról szóló passzusban nincsenek tanítványok említve, a *Gulistān-i hunarban* található kalligráfusok között megtalálható egy bizonyos Mawlānā Sulṭān Ḥusayn Tūnī nevű személy, akit Mīr Muḥammad Ḥusayn Bākharzī tanítványaként ír le Qāzī Aḥmad. Ez a kalligráfus, aki elsősorban a *nasta‘līq*-írásban volt kiemelkedő, szintén Khurāsānban kezdte kalligráfusi pályafutását, majd Farhād Khān *kitābkhānā*jában helyezkedett el.¹⁴

A családi kapcsolatok mentén továbbhaladva említést kell tenni Mīr Muḥammad Ḥusayn unokatestvéréről, Mīr Khalīlallāhról, aki Mīr Khalīl Bākharzī néven is ismert volt. Qāzī Aḥmad róla is ír a traktátusában, amelyben Sayyid Aḥmad Mashhadī egyik tanítványaként tesz róla említést. Az ő esetében nincs tudomásunk fennmaradt sírhelyről, aminek oka valószínűsíthetően abban kereshető, hogy életének jelentős részét bizonyítottan nem

¹² Esra AKIN-KIVANÇ (2011), *Mustafa ‘Alī’s Epic Deeds of Artists. A Critical Edition of the Earliest Ottoman Text about the Calligraphers and Painters of the Islamic World*. Leiden–Boston, Brill. 230.

¹³ MUNSHĪ QUMĪ 1352/1973: 102.

¹⁴ MUNSHĪ QUMĪ 1352/1973: 123. Farhād Khān Shāh ‘Abbās (uralkodott: 996/1588–1038/1629) Szafavida-uralkodó katonai vezetője volt kivégzéséig, 997/1598-ig. Lásd Rudolpf MATTHEE (1999), Farhād Khān Qaramānlū, Rokn al-Saltāna, *Encyclopaedia Iranica*.

<https://iranicaonline.org/articles/farhad-khan-qaramanlu-rokn-al-saltana> (utolsó letöltés: 2023. október 20.).

Bākharzban vagy környékén élte le. Mīr Muḥammad Ḥusaynhoz hasonlóan közeli kapcsolatokat ápol a Szafavida-udvarral. A gyermek ‘Abbās Mīrzā-nak, azaz a későbbi Shāh ‘Abbās-nak tanított kalligráfiát Mashhadban. Szintén Qāzī Aḥmad tudósít róla, hogy Mīr Khalīlallāh a bidzsápuri II. Ibrāhīm ‘Ādilshāh udvarában dolgozott elismert kalligráfusként.¹⁵ Másolói tevékenysége mellett diplomáciai feladatokat ellátva Isfahānba utazott II. Ibrāhīm ‘Ādilshāh követeként, amelyről Iskandar Bēg Munshī Szafavida-történetíró számolt be. Ebben a beszámolóban – amellet, hogy Mīr Khalīlallāh kalligráfiai tehetségét méltatja – bākharzi származását is említi.¹⁶

Mīr Muḥammad Ḥusayn családfája még egy további taggal bővíthető, nevezetesen a fiával, Pīr Aḥmad ibn Muḥammad Ḥusaynnal, aki szintén Bākharzban dolgozott kalligráfusként. Tőle egy ismert kézirat maradt fenn, amely a párizsi Bibliothèque nationale de France gyűjteményében található meg Supplément persan 770 jelzet alatt. Az illusztrálatlan kézirat Ḥilālī *Ṣifat al-‘āshiqīn* című művét tartalmazza. A kolofonban megadott dátum szerint 984/1576 decemberében fejezte be a kézirat másolását, amelyet Murshid Qulī Sultān Ustajlū (meghalt: 997/1589) *kitābkhānájának* megrendelésére készített. Ebben az időszakban Murshid Qulī Sultān Ustajlū Mashhad kormányzója volt.¹⁷ A kézirat másolásának idején Mīr Muḥammad Ḥusayn többé már nem állt a Szafavida-uralkodó, Shāh Ṭahmāsp szolgálatában, azonban arra vonatkozóan nincs bizonyíték, hogy ő is Murshid Qulī Sultān Ustajlū részére dolgozott volna.

Következésképp megállapítható, hogy Mīr Muḥammad Ḥusayn családjának ismert tagjai szoros kapcsolattal rendelkeztek az uralkodói réteg tagjaival. Bár Mīr Muḥammad Ḥusayn unokatestvére, Mīr Khalīlallāh a többi ismert családtaggal ellentétben nem Iránban vált elismert kalligráfussá, hanem a mai India területén, érdemeit a Szafavida Birodalomban is méltatták.

Szakmai kapcsolatrendszer

A fentiek értelmében látható, hogy a családi és a szakmai kapcsolatrendszer egy kalligráfus esetében egyértelműen nem választható ketté. Ugyanakkor a Mīr Muḥammad Ḥusayn által másolt kéziratokat vizsgálva további olyan személyekhez fűződő szálak tűnnek fel, amelyekről a kalligráfiai traktátusok nem írnak. Ehhez röviden szükséges áttekinteni az általa másolt kézira-

¹⁵ MUNSHĪ QUMĪ 1352/1973: 102–103.

¹⁶ Iskandar Bēg TURKAMĀN MUNSHĪ (1930), *The History of Shah ‘Abbas the Great*. Transl. Roger M. Savory, vol. 2, Colorado. 1079.

¹⁷ Andrew J. NEWMAN (2006), *Safavid Iran. Rebirth of a Persian Empire*. New York, I.B. Tauris. 48, 58.

tokat. Az alábbi táblázatban találhatók azon jelenleg ismert kéziratok, amelyek Mīr Muḥammad Ḥusaynnak tulajdoníthatók:

1. táblázat. Mīr Muḥammad Ḥusayn által másolt kéziratok

Kézirattár	Jelzet	Dátum	Szerző és cím	Másolás helye
Khalili Collections	MS 719	975. sha‘bān/1568. február	Ḥāfiz, <i>Dīwān</i>	Riza, Bākharz
Bibliothèque nationale de France	Supplément persan 561	978. rajab/1570. december	Jāmī, <i>Yūsuf-u Zulaykhā</i>	Mālān, Bākharz
Bibliothèque nationale de France	Supplément persan 257	<i>nincs megadva</i>	Sa‘dī, <i>Būstān</i>	<i>nincs megadva</i>

A táblázatban szereplő kéziratok közül – a *Khamsān* kívül – az összes miniatűrökkel illusztrált. Ezek közül az MS 719 jelzet alatt megtalálható *Dīwān* – Filiz Çağman és Zeren Tanındı véleménye szerint – nagy hasonlóságot mutat a stílus és díszítés tekintetében egy *Āsār-i Muẓaffar*-másolattal (H. 1233, Topkapı Palace Library). Ez alapján felvetődik annak a lehetősége, hogy a két kézirat akár egy műhelyben készült, vagy bizonyos munkafolyamatokat, elsősorban a díszítést, ugyanabban a műhelyben végeztek el. Figyelembe véve azt, hogy a *Dīwān* a kolofon alapján Rizában, Bākharzban lett másolva, ez azt is jelentheti, hogy Rizában egy olyan könyvkészítő műhely – nevezzük *kitābkhānā*nak – létezhetett, amely nemcsak a másolás, hanem akár a könyvkészítés több munkafolyamatának helyszínéül szolgálhatott. Az említett *Āsār-i Muẓaffar*-kézirat másolását az írnok, Muḥyī al-Kātib 975/1568 májusában fejezte be. Ez is egy illusztrált kézirat; a miniatűröket két különböző művész készítette Muḥammadī stílusában.¹⁸ Ha elfogadjuk Filiz Çağman és Zeren Tanındı véleményét a két kézirat hasonlóságát illetően, az azt jelenti, hogy szükséges tovább bővíteni azon kalligráfusok (és esetleg miniatűrfestők) csoportját, akik ismereteink szerint Bākharzon belül, Rizában végezték munkájukat. Ennek értelmében szükséges megnézni a korábban említett kalligráfiai traktátusokban a Muḥyī al-Kātibről szóló passzusokat, mivel Mīr Muḥammad Ḥusayn kortársaként vélhetően kapcsolatban álltak egymással, amennyiben valóban ugyanahhoz

¹⁸ Filiz ÇAĞMAN – Zeren TANINDI (1996), Remarks on Some Manuscripts from the Topkapı Palace Treasury in the Context of Ottoman-Safavid Relations, *Muqarnas* 13. 132–148, 146. <https://doi.org/10.2307/1523256>.

a műhelyhez kötődött mindkét személy. A *Manāqib-i hunarwarān*ban az olvasható Muḥyī al-Kātibről, hogy Muḥammad Qāsim Shādīshāh tanítványa volt, akárcsak Mīr Muḥammad Ḥusayn.¹⁹ Qāzī Aḥmad a *Gulistān-i hunarban* külön leírást nem szentel Muḥyī al-Kātib al-Harawīnak, azonban fiáról, Muḥammad Ḥusaynról ír, akit harāti kalligráfusként mutat be, ami azt jelenti, hogy Bākhaz kerület közelében maradt.²⁰ Ezek alapján úgy tűnik, hogy a Rizában és környékén, azaz Bākhaz tartományon belül, ebben az időszakban aktív kalligráfusok valamilyen módon Muḥammad Qāsim Shādīshāh környezetéből kerültek ki, és feltételezhető, hogy ugyanabban a *kitābkhānā*ban dolgoztak. Mīr Muḥammad Ḥusayn esetében egyértelműen ismert tény, hogy a Szafavida-udvarban, Qazwīnban dolgozott Shāh Ṭahmāsp könyvtárának szolgálatában az uralkodó 984/1576-os haláláig, ugyanakkor a kéziratok és feliratok tanúsága szerint rendszeresen utazott és töltött időt Bākhaz tartományban. A 982/1574-es dátumozású *Khamṣa* pedig arra utal, hogy még Shāh Ṭahmāsp utolsó éveiben is a királyi udvar szolgálatában állt, tehát nem tartozott azon művészek közé, akik az 957/1550-es éveket követően elveszítették az uralkodó támogatását és Indiába távoztak, hogy a mogul udvarban kamatoztassák tudásukat.

Az MS 719 jelzetű Hāfiz-kéziraton megtalálható ‘Abdallāh Shīrāzī aláírása. Ő az egyik a két miniatűrfestő közül, akik a kézirat illusztrálását végezték. Ha megnézzük, hogy mit ír róla Qāzī Aḥmad a *Gulistān-i hunarban*, akkor azt látjuk, hogy könyvdíszítóként nevezi meg. Azt is megadja, hogy hozzávetőlegesen húsz évig Ibrāhīm Mīrzā könyvtárában dolgozott.²¹ ‘Abdallāh Shīrāzī részt vett a jelenleg a Freer Galleryben megtalálható híres *Haft Awrang*-kézirat (46.12, Freer Gallery of Art) díszítésében, amely Ibrāhīm Mīrzā megrendelésére készült. A huszonkilenc miniatűrrel illusztrált kéziratot összesen öt kalligráfus másolta három különböző városban összesen kilenc éven keresztül, 963/1556-tól 972/1565-ig.²² Az, hogy ‘Abdallāh Shīrāzī tevékenyen részt vett ennek a grandiózus feladatnak az elvégzésében, jól mutatja elismertségét és megbecsültségét. Ennek fényében figyelemre méltó annak a lehetősége, hogy egy ilyen kiemelkedő könyvdíszítő olyan könyvkészítő műhelyekben is tevékenykedhetett, mint a Bākhazban található rizai műhely.

‘Abdallāh Shīrāzī esetében legalább további egy olyan kézitratról lehet tudni, amely szorosan kötődik Rizához. Ez egy *Ṣifāt al-‘āshiqīn*-másolat

¹⁹ AKIN-KIVANÇ 2011: 229.

²⁰ MUNSHĪ QUMĪ 1352/1973: 34.

²¹ MUNSHĪ QUMĪ 1352/1973: 148.

²² Marianna Shreve SIMPSON (1982), The Production and Patronage of the “Haft Aurang” by Jāmī in the Freer Gallery of Art, *Ars Orientalis*, 13. 93–104+106–109, 94.

Hilālītól,²³ amelynek másolását 989/1581-ben fejezte be egy Muḥammad al-Kātib Riza'ī nevű kalligráfus. Ez egy illusztrált kézirat, amelynek a miniatűrjeit és a díszítését 'Abdallāh Shīrāzī végezte.²⁴ A kalligráfus neve árulkodó; a *nisba* alapján Rizából származik, azonban nemcsak a *nisba* szerint kötődik Rizához, hanem ezzel a névvel vagy változataival (például Muḥammad Riza'ī, Muḥammad Kātib Riza'ī, Muḥammad ibn 'Alā' al-Dīn Riza'ī) számos olyan kézirat készült a XVI. század második felében, amelyeknek a másolási helyszíne a bākhari Riza volt.²⁵ A Muḥammad al-Kātib Riza'ī és a többi névváltozat a bemutatott kalligráfusoktól külön kezelendő és ennek a cikknek nem képezi tárgyát.²⁶

Ennek értelmében Mīr Muḥammad Ḥusayn, Muḥyī al-Kātib, 'Abdallāh Shīrāzī és Muḥammad al-Kātib Riza'ī a XVI. század közepén Bākhari-ban, Rizában, ugyanabban a *kitābkhānā*-ban dolgoztak. Fontos megemlíteni, hogy ez nem jelent kizárólagosságot; a korabeli írnokok és könyvdíszítők egyidejűleg akár több műhely számára is dolgozhattak, mint ahogy az Mīr Muḥammad Ḥusayn vagy 'Abdallāh Shīrāzī esetében fentebb említésre került.

Mind Mīr Muḥammad Ḥusayn, mind Muḥyī al-Kātib ugyanazon tanítómesterhez kötődtek. Ez a személy Muḥammad Qāsim ibn Shādīshāh. Vele kapcsolatban számos forrás áll rendelkezésre; a fentebb többször említett kalligráfiai traktátusokon kívül az albumokhoz készült előszavakban is gyakran szerepel. Ezekből egy olyan személy képe rajzolódik ki, aki hírneves kalligráfus elődök tanítványaként ért el nagy népszerűséget. Dūst Muḥammad, akinek Muḥammad Qāsim ibn Shādīshāh volt a tanítómestere,²⁷ a Bahrām Mīrzā számára 951/1544-ben készített album bevezetőjében azt írja róla, hogy Sulṭān Muḥammad Nūr és Sulṭān Muḥammad Khandān tanítványa volt.²⁸ Ahogy Wheeler M. Thackston megjegyzi, 924/1518-tól 959/1552-ig találunk általa készített, datált kéziratokat. Egy másik, későbbi albumban is megemlíti a kompilátor Muḥammad Qāsim ibn Shādīshāhot. Ezt az albumot Mālik Daylamī állította össze 958/1560-ban Amīr Ḥusayn Bēg számára, aki Shāh Ṭahmāsp kincstárnoka volt. Itt a *nasta'liq*-írás legfontosabb művelőinek felsorolásakor találkozunk Muḥammad Qāsim ibn

²³ Topkapı Palace Library, R. 918. Lásd Fehmi Ethem KARATAY (1961), *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça yazmalar kataloğu*. Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi. no. 776.

²⁴ ÇAĞMAN–TANINDI 1996: 146.

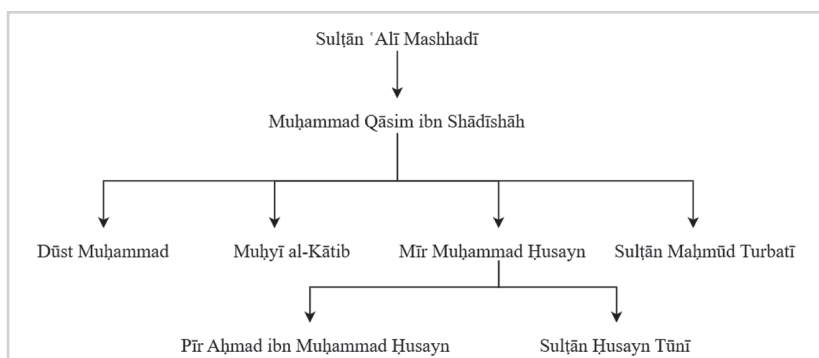
²⁵ Lásd SKELTON 1972: 198–199.

²⁶ Ezzel a névvel vagy a változataival egészen a XVI. század elejétől kezdve a század végéig készültek Rizában kéziratok. A közel egy évszázados időtartam alapján az feltételezhető, hogy vagy egy írnokdinasztiáról van szó, vagy egy olyan névről, amelyet valamilyen oknál fogva egyidejűleg több írnok használt a másolt kéziratok aláírásához.

²⁷ MUNSHI QUMI 1352/1973: 99.

²⁸ Wheeler M. THACKSTON (2014), *Album Prefaces and other Documents on the History of Calligraphers and Painters*. Leiden–Boston, Brill. 11.

Shādīshāh nevével. Ebben a részben Sultān ‘Alī Mashhadī tanítványaként láthatjuk viszont Muḥammad Qāsim ibn Shādīshāh.²⁹ A II. Shāh Ismā‘īl számára 984/1576-ban összeállított albumban szintén előkerül a kalligráfus neve. Ezt az albumot Shams al-Dīn Muḥammad Waṣfī kompilálta. Ebben az előszóban, szintén a hat írásstílus legfőbb képviselőinek bemutatása során a Sultān ‘Alī Mashhadī tanítványait felsorakoztató részben kap helyet mint az említett kalligráfus egyik kiváló tanítványa.³⁰ Ugyanebben a kontextusban található meg egy másik Szafavida-kori album előszavában, amelyet Muḥammad Muḥsin állított össze 990/1582-ben.³¹

I. ábra. Mīr Muḥammad Ḥusayn mester–tanítvány kapcsolatrendszere
Sultān ‘Alī Mashhadīig visszamenőleg

Muḥammad Qāsim ibn Shādīshāh neve tehát a jelentősebb Szafavida-albumok előszavában rendszeresen előkerül. Nincs ez másként a kalligráfiai traktátusok esetében sem. A *Manāqib al-hunarwarān*ban Sultān ‘Alī Mashhadī tanítványaként van feltüntetve, ahogy azt az albumokban láthattuk.³² Muṣṭafā ‘Alī azonban az albumokban fellelhetőknél bővebb információt szolgáltat róla és tanítványairól, amikor felsorolja néhány neves tanítványát, akiket a következőképp nevez meg: Mawlānā ‘Ayshī, Mawlānā Muḥyī, Sultān Maḥmūd Turbatī, Munlā Muḥammad Ḥusayn Bākharzī. Mawlānā Muḥyī a fentebb említett Muḥyī al-Kātib, akit Khurāsān legkifinomultabb kalligráfusaként ír le, a Muḥammad Ḥusayn Bākharzī név pedig Mīr Muḥammad Ḥusaynt takarja.³³ Dūst Muḥammadot nem említi tanítványként.

²⁹ THACKSTON 2014: 21.

³⁰ THACKSTON 2014: 33.

³¹ THACKSTON 2014: 36.

³² AKIN-KIVANÇ 2011: 224.

³³ AKIN-KIVANÇ 2011: 230–231.

A *Gulistān-i hunar*ban Khurāsān elismert kalligráfusaként találjuk meg, akit Qāzī Aḥmad Sultān Muḥammad Nūrhoz és Sultān Muḥammad Khandānhoz hasonlóként mutat be.³⁴ A tanítványokról szükséztűn ír; egyedül Dūst Muḥammad és Mīr Muḥammad Ḥusayn esetében tesz erről említést; a Mawlānā ‘Ayshīról szóló részben nem ír a mester–tanítvány kapcsolatukról.³⁵

A korabeli forrásokban olvashatók alapján kitűnik, hogy Muḥammad Qāsim ibn Shādīshāh egy elismert és rendkívüli kalligráfus volt. A tanítványai közül legalább ketten, Mīr Muḥammad Ḥusayn és Muḥyī al-Kātib szintén elismertségnek örvendtek, ahogy Dūst Muḥammad is kivételes státust foglalt el Shāh Ṭahmāsp udvarában, ugyanis Qāzī Aḥmad beszámolója szerint ő volt az egyetlen a kalligráfusok közül, akiket az uralkodó élete végén nem tanácsolt el állásából.³⁶

Mindezek alapján látható, hogy a másolt kéziratok tanúsága szerint Qazwīnon túl Bākhaz települése (Mālān és Riza) is aktívan tevékenykedő Mīr Muḥammad Ḥusayn kapcsolatrendszere viszonylag nagy részletességgel visszafejthető. Ha meg szeretnénk érteni, hogy a korai Szafavida-korban Bākhazban milyen jellegű és mértékű könyvkészítés zajlott, illetve kik számára és milyen célból készültek ezek a művek, úgy célszerű a folyamatokban tevékenyen részt vevő személyek alapos vizsgálata. Mīr Muḥammad Ḥusayn szerteágazó, egészen a szafavida királyi udvartól a bidzsápurai uralkodóig elérő kapcsolatrendszere, és az általa Bākhazban másolt kéziratok arra engednek következtetni, hogy a Bākhaz, különösképpen Riza figyelemre méltó művészeti tevékenység helyszínéül szolgált a korai Szafavida-korban annak ellenére, hogy a birodalom keleti határterületeként egy kevésbé jelentős, a központtól távol található periférikus területként ismert.

³⁴ MUNSHĪ QUMĪ 1352/1973: 89.

³⁵ MUNSHĪ QUMĪ 1352/1973: 105.

³⁶ MUNSHĪ QUMĪ 1352/1973: 99.

ESZTER LUCA CSONTOS

*Family and Professional Relationships
of a Sixteenth-Century Persian Scribe*

The city of Bākhārẓ and its surroundings in the eastern part of present-day Iran were a regionally important center of book production in the sixteenth century. In my presentation, I will focus on the family and professional connections of a little-known Safavid scribe from this area, Mīr Muḥammad Ḥusayn. Little is known about the workshop in Bākhārẓ; the only available information comes from colophons in manuscripts and inscriptions on gravestones in the cemetery of a local khānqāh (Sufi monastery), which suggest its existence. The scribe examined in this lecture is connected to the area not only through the manuscripts he copied but also through his burial in this cemetery. Through the life and professional relationships of Mīr Muḥammad Ḥusayn, we can gain deeper insight into the typical life of local scribes, their master-disciple relationships, and their position in society.

KÖNYVTÁRAK, KÉZIRATOK

TÜSKÉS ANNA

Kéziratok és kéziratos bejegyzések a jászói premontrei prépostság könyvtárában*

A jászói premontrei prépostság XVIII. századi alapítású könyvtárának miscellanea anyaga legnagyobbbrészt ma is a könyvtár dísztermében kutatható; egy kisebb rész a turócszentmártoni (Martin) Szlovák Nemzeti Könyvtár Irodalmi Gyűjteményébe került a XX. század folyamán, feltehetőleg 1945 után, ismeretlen időpontban. A könyvtár dísztermének végén álló katalógusszekrény tartalmazza a teljes állományt leíró kéziratos katalógust, amely 1897-ben készült a Budapesti Egyetemi Könyvtár főkönyvtárosa, Kudora Károly (1851–1916) irányításával.¹ A kutatást segíti, hogy a katalóguslapok szkennelve elérhetők.² E kéziratos katalógus viszonylag könnyű eligazodást ad az állományban, ugyanakkor nincs benne arról információ, hogy mi került át Turócszentmártonba.

Tanulmányom célja bemutatni a kéziratok tartalmi és műfaji sokszínűségét és felhívni a figyelmet a megnyílt kutatási lehetőségekre. 2021 nyarán Ambróz Martin Štrbák apát engedélyével és Veronika Timuľáková könyvtáros segítségével négy napot kutathattam a könyvtárban. Sajnos a két félállású könyvtáros csak nagyon lassan halad a könyvtár katalógizálásával; magyarul egyikük sem tud, viszont nagyon segítőkészek. Szelestei Nagy László 2008 augusztusában (Bartal Károly Tamás akkori, jelenleg nyugalmazott apát idején) egy hallgatói csoportjával járt a jászói könyvtárban, hogy felmérje az állományt és a további teendőket. Egy hétig dolgoztak ott; az állományról Szelestei Nagy jegyzeteket készített, de ezeket nem publikálta, mivel akkor az állományvédelem és a segítségnyújtás volt a cél. A templomtoronyban tárolt köteteket lehordták, polcra rakták, a restaurálandó kötetekre felhívták a figyelmet.

* Jászó = Jasov, Szlovákia. Köszönöm a kutatás engedélyezését Ambróz Martin Štrbák apát úrnak, a könyvek tanulmányozásában nyújtott segítséget Veronika Timuľáková könyvtárosnak és kollégáinak, a prépostság történetéről folytatott beszélgetéseket Banyko Attila Joachim atyának.

¹ A könyvtár történetéről lásd Tüskés Anna (2022), Janzenista és janzenista vonatkozású könyvek a jászói premontrei prépostság könyvtárában, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126, 5. 660–690. <https://doi.org/10.56232/itk.2022.5.05>.

² Digitalizálva: <https://piwigo.kniznice.eu/>.

A XVIII. század második és a XIX. század első felében két könyvtárhoz kapcsolódik a könyvtár és a miscellanea gyűjtemény kialakítása: a könyvtáros, jogász, történész és levéltáros Mallyó József (1744–1818) először az 1772–1780 közötti időszakban irányította a könyvtár működését.³ A rend 1802-es visszaállítása után rövid ideig még Mallyó, majd 1805-ben Koritsnyák Jakab (1778–1846) volt a könyvtáros, aki igyekezett az állományt rendezni és gyarapítani.⁴ Az állomány fő forrása az elhunyt papok hagyatéka, illetve a premontrei iskolák diákjainak ajándékai voltak.

*Irodalmi élet Jászón
a XVIII. század második és a XIX. század első felében*

A könyvtár Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött, 1787-es abolíciós könyvjegyzéke több szépirodalmi művet tartalmaz;⁵ a kor bestsellere, Fénelon *Télemakhosza* például öt szerzetes könyvei között szerepel.⁶ A pontos kiadás ritkán meghatározható, de így is jól jelzi az irodalom jelenlétét az akkor Jászón élt tizenegy kanonok személyi könyvtárában. A legtöbb könyvvél bírós Meszessy Domonkos (1748–1811) alperjelnek volt a legnagyobb irodalmi könyvgyűjteménye. A latin auktorok közül Horatius, Vergilius, Ovidius, Terentius, Juvenalis, Martialis, Catullus, Lucanus, Seneca és Cicero művei dominálnak nála;⁷ az ógörög szerzők közül megtalálható Homéros.⁸ A neolatin írók közül Erasmus-kiadások, Angelo Poliziano levelei, Pietro Bembo *Carmina*, John Barclay *Argenis* című regénye, Paul Aler, Maciej Kazimierz Sarbiewski, Jean de Bussièrès és Pierre-Juste Sautel költe-

³ SZINNYEI József (1902), *Magyar írók élete és munkái*, 8. kötet, Budapest, Hornyánszky. 460–461; Ordo Canonicorum Regularium Praemonstratensium Castrum Jászó (1902), *A jászóvári premontrei kanonokrend jubileumi névtára történeti bevezetéssel 1802–1902*, Budapest, Stephaneum. 322.

⁴ SZINNYEI József (1899), *Magyar írók élete és munkái*, 6. kötet, Budapest, Hornyánszky. 1018–1019; ORDO 1902: 326.

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár C szekció 103 Helytartótanácsi Levéltár. Számvevőség, Alapítványi Ügyosztály. A felosztott magyarországi kolostorok leltárai, 35. doboz, Premontrei kolostorok, Jászó (a továbbiakban: MNL C 103, 35. d.), Inventur Nro 17, 286–320.

⁶ 288v 1 tomo Telemachus latinus; 300r 1 Thelemachus; 305v 2 Fenelonii Telemachus; 308v 1 Fenelonii Thelemachus, 314v 1 Illmi Rra D. K. Fenelonii Telemachus.

⁷ Például 287r 1 Tomo Marii Nizolii Thesaurus Ciceronis, 287v 1 tomo V[alerius]: Martialis Opera, 288r 3 tomi Classici Auctores, Rethorica, Poesis et Syntaxis, 2 tomi Seneca Opera, 1 tomo Epistolas Ciceronis ad Atticum, 1 tomo Vigili Aeneis, 1 tomo Valerius Max. Carminae dedictae, 288v 2 tomi Horatii Opera, 1 tomo Juvenalis, 1 tomo Horatii Tursolini Particulo linguo latino, 1 tomo Terentii Comediae, 1 tomo Ovidii Epistolae Heroidum, 1 tomo Vigiliae Rethorum et Somnia Poetarum, 1 tomo Lucani Pharsalia, 1 Orationes Ciceronis selectae, 289r 1 tomo Ovidii Epistolae Tristium, 289v 19 tomi Auctores classici Amstelodami aediti.

⁸ 288r 2 tomi Homeri Opera.

ményei vannak jelen.⁹ A folyóiratok közül járt neki a Molnár János Mihály szerkesztette *Magyar könyv-ház*.¹⁰

A szerzetesek között a második legfiatalabb és legrövidebb ideje rendbe lépett személynek, a harmincegy éves Bednarics Pálnak (1756–[1803?]) ugyancsak gazdag könyvgyűjteménye volt, amelyben az irodalmi művek között a latin és neolatin auktorok domináltak.¹¹ A České Budějovicéből származó Vatzek Károly (Carolus Waczek, 1747–1840) jászói konventi tag könyvvállományára ugyanez jellemző.¹² A legkevesebb könyve Leopold Stöhr emeritus priornak volt, de szerepelt köztük Fénelon *Télemakhos*án kívül két Voltaire-kötet.¹³ A háromszéki származású Fehér Gábor (Gabriel Fehér, 1743–1820) jászói konventi tag, aki később igazgató Rozsnyón, a gimnáziumban, ugyancsak latin és neolatin szerzőket olvashatott.¹⁴

A premontrei szerzetesek XVIII. században domináló prédikatori tevékenységének¹⁵ eddig vizsgált kiemelkedő példája Evermodus Brauner premontrei szerzetesnek a rudnoki Szent Anna Társaság megalakulása napján, Szent Fülöp és Jakab apostolok ünnepén, 1754. május 1-én mondott német nyelvű beszéde.¹⁶ A XVIII. század második felének kiemelkedő ünnepe volt Sauberer András (1700–1779) apát 1776-os aranymiséje, amelyen számos köszöntőbeszéd és költemény hangzott el.¹⁷ Kazinczy Ferenc részt vett ezen az ünnepségen,¹⁸ s később, a feloszlítás után, 1787 októberében is járt

⁹ 288r 1 tomo Bembi Carmina, 1 tomo Joan Burclai Argenis, 1 tomo Erasmi Rot Epistolae, 1 tomo Pauli Aler Poesis varia, 289r 1 tomo Sarbievii Opera Lyrica, 1 tomo Joan: Busszerat Scanderbegus Poema, 289v 1 tomo Lusus Allegorici, 1 tomo Angeli Politiani Epistolae.

¹⁰ 289r 4 tomi Magyar könyv Náz I. Szabó.

¹¹ 296r 4 Ovidii Nasonis Opera oratoria, 1 Horatii Flacci Opera oratoria, 1 Jacobi Balde Opera poetica oratoria, 297r 1 Jacobi Balde Opera Poetica Oratoria.

¹² 303v 1 Ciceronis Epistolae, 1 Ciceronis Orationes, 1 Desiderii Erasmi Roter. Epistolae, 304r 1 Publici Nason Ovidii Trist., 1 Virgilius Opera.

¹³ 305v.

¹⁴ 313v 1 Ersami Roterdami Adagia, 314r 9 M. T. Ciceronis Opera omnia cum Commentariis, 315r 1 Senecae Tragoediae cum notis The. Annaei, 1 G. Terrentii chartaginensis Comedio, 1 Gartialo latino orationis Horatii Turelini, 1 M. T. Ciceronis Epistolae ad familiares, 3 Marci T. Ciceronis Orationes omnes, 1 Q. Horatii Flaccii opera denuo emendata.

¹⁵ MACZÁK Ibolya (2022), A premontreiek és a 18. századi magyarországi prédikációirodalom. In KARA Anna – KUSLER Ágnes (szerk.), *900 éves a premontrei rend: Tanulmányok a rend magyarországi történetéről, kulturális és művelődéstörténeti jelentőségéről*, Gödöllő, Magyar Premontrei Cirkária. 89–98.

¹⁶ SZELESTEI N. László (2015), *Szent Anna tisztelete Magyarországon a barokk korban*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. 24.

¹⁷ Az ünnepségről és Csák Gellért beszédéről: MENYHÁRT Ágnes (2019), Boldog szerencsés órában, üdöben, örvendetes Jubilaemos esztendőbe született... Sauberer András, jászói prépost köszöntése 1776-ban. In ERDŐDI Alexandra Anita – FINTA Mária Anna – MOLNÁR Annamária – VIRÁG Csilla – VRABÉLY Márk (szerk.), *KOR/TÁRS – Kapcsolat, háló(zat) és közösség az 1800 előtti Európában: Fiatalok Konferenciája 2018*, Budapest: reciti. 111–129.

¹⁸ „Négy esztendővel ezelőtt 1775ben láttam Jászon a’ Sauberer András Praemonstratensis Szerzetbeli Prépost’ Jubiléumát, melly eggyzersmind az általa épített pompás ház’ és Templom’

Jászón.¹⁹ A XIX. század elején is fennmaradt a kapcsolat Kazinczy és Jászó között: a két periódusban könyvtárosi tisztséget ellátó Mallyó híreket közölt a *Hazai Tudósítások* 'Leveleiben', ami kapcsán Kazinczy Ferenc levelet írt neki és barátságát kérte 1808-ban.²⁰

A prédikátori tevékenység mellett a pedagógusi is megjelent a XVIII. század utolsó negyedében: 1776-tól tanítottak a rozsnyói gimnáziumban. A XIX. századi újraalapítás feltételeként a korábbinál erőteljesebb tanári szerepvállalást várt el I. Ferenc király. A jászóvári premontrei kanonokrend tagjai három gimnáziumban – 1802-től Kassán és Rozsnyón, majd 1808-tól Nagyváradon is – magas szintű poétikai és retorikai oktatást folytattak és számos tehetséges diákot neveltek, képeztek az évtizedek alatt.²¹ A hatodik osztály volt az úgynevezett „poéták osztálya”, ahol főként latin költészet volt a tananyag: „Költészettannak általános és részletes szabályai. Idejártak a szemelvények fejtegetése, emlézése, iskolai és házi gyakorlatok.”²² Kiemelkedő tanár volt a kluknoi (Szepes vármegye) származású Hamrák Pál (Kluknó, 1780 – Kluknó, 1831) premontrei pap, főgimnáziumi tanár, költő, aki 1809–1812-ben Rozsnyón, 1813–1815-ben Kassán volt gimnáziumi tanár, 1816-ban pedig gimnáziumi igazgatóként működött Rozsnyón. Nyomtatásban is megjelent műve.²³

Jelentős tanár volt a Gyöngyösről származó Cservenicz Antal (1792–1843) premontrei kanonok, költő, aki 1816-ban a rozsnyói gimnáziumban, 1819-ben Lőcsén, 1820-ban ismét Rozsnyón, 1825-ben Kassán tanított, majd 1829-ben a felsőbb kollégiumban tanított és a főgimnázium igazgatója lett Nagyváradon. Ünnepi alkalmakra költött ódái közül három megjelent nyomtatásban.²⁴

örömnapja is volt, láttam a tűzi-mesterséget, hallottam az ágyúzásokat, részt vettem az ebédben, a 'táncban'" KAZINCZY Ferenc (2016), *Az én életem. Barátimnak, Literatúránk' barátjainak, 's legközelebb gyermekeimnek.* In DEBRECZENI Attila (szerk.), *Kazinczy Ferenc összes művei. Elektronikus kritikai kiadás*, https://doi.org/10.5484/Kazinczy_Ferenc_muvei.

¹⁹ Lásd például Török Lajosnak innen keltezett levelét.

²⁰ Váczy János (s.a.r.) (1894), *Kazinczy Ferenc levelezése*, V. kötet, Budapest, MTA. 405.

²¹ A jászóvári premontrei kanonokrend nagyváradai főgimnáziumának értesítője, A jászóvári premontrei kanonokok kassai Főgimnáziumának értesítője, Tudósítvány a jászóvári premontrei kanonokrend rozsnyói nagy-gymnasiumáról.

²² *Érdemsorozata a premontrei kanonok rend nagyváradai katolikum főgymnasiumában tanuló ifjuságnak 1863/4 tanév második felében*, Nagyvárad, Tichy, 1864. 43.

²³ *Encomiasticon, quod ill. ac rev. dno Andrae Zasio praelato, dum sacerdocii sui jubilaum ageret, in contestationem veri amoris cecinit*, Cassoviae, 1815.

²⁴ *Ode festivis honoribus magn. ac rev. d. Danielis Udránszky, cath. eccl. Scepus. canonici, dum per liter. distr. Cassov. superior. stud. dierektor renunciaretur, dicata*, Cassoviae, 1826; *Ode ill. ac rev. dno Joanni Hám, episcopo Szatmáriensi ab A. Cr. can. reg. praem. et II. human. professore in devotissimi cultus et pietatis testimonium oblata*, Pestini, 1827; *Honoribus illustr. ac rev. dni Aloysii Richter, occasione solemnis in castro Jászó ingressus*, N.-Varadini, 1830.

Szidor Antal József (Jolsva, 1794 – Jászó, 1874) Jászón 1810-ben lépett a rendbe; először konviktusi felügyelő volt Kassán, majd Rozsnyón, 1822-től Lőcsén, 1827-től Kassán; 1843-tól Nagyváradon tanár és igazgató.²⁵ Számos latin verse jelent meg nyomtatásban. A latin költészet mellett magyar költők munkáit is bevitte óráira; sokat dolgoztatta hatodikos tanítványait magyar nyelven. Kedves tanítványa volt Szabó István (Veszprém, 1801 – Kazár, 1892), akinek korán felismerte tehetségét:²⁶ Baróti Szabó Dávid verseinek kiadásával ajándékozta meg, az ógörög nyelv és irodalom tanulására bízta és a havonta megjelenő magyar nyelvű *Tudományos Gyűjtemény* (1817–1841) című folyóirat olvasását ajánlotta, amelyből tanítványa megismerhette Vörösmarty, Toldy, Bajza műveit. Szabó később a görög klasszikusok szövegeinek prózai és verses fordításaival vált ismertté. Szidor tanítványai közül ugyancsak kiemelkedik Mindszenty Gedeon (Jolsva, 1829 – Eger, 1877) későbbi plébános, költő, aki az utolsó három gimnáziumi osztályt Nagyváradon nagybátyja, Szidor felügyelete alatt végezte, aki nagy hatással volt költői tehetségének fejlesztésére.

A csehországi Kolínban született Klabavszky Kohauth Venczel (Wenceslav Kohauth, 1803–1867) premontrei kanonok; a „musatisztelet”, azaz „költés tudomány” tanára volt 1828–1831 között a rozsnyói,²⁷ 1832-től 1834-ig a nagyváradi gimnáziumban;²⁸ 1834-től préposti titkár Jászón, 1836–1842 között a kassai főgimnázium tanára,²⁹ s 1865-ben vonult nyugállományba. Két nyomtatásban megjelent műve a kassai időszakára esik.³⁰ A legnagyobb kéziratos anyag tőle származik a jászói vegyes gyűjteményben.³¹

Meghatározó volt a jászói születésű Fedák Ferenc Orbán (Jászó, 1814 – Jászó, 1874) premontrei pap, költő tanári tevékenysége is. 1832-ben lépett be a jászóvári premontrei rendbe, négy év múlva ünnepélyes fogadalmat tett, majd 1838-ban szentelték pappá. 1839-ben gimnáziumi tanár volt

²⁵ *Érdemsorozata* 1864: 38–41. További állomáshelyei: 1852: Kassán, 1853: Eperjesen, 1862–65: nyugdíjazásáig Kassán gimnáziumi igazgató, majd visszatért Jászóra.

²⁶ Kovács Anna (1993), *Egy literátor Kazáron: A Homér-fordító Szabó István élete, Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 18. 209–222.

²⁷ *A rozsnyói kath. főgymnasium értesítője az 1881/2-dik tanévről*, Rozsnyó, Kovács, 1881. 21.

²⁸ *Érdemsorozata* 1864: 34; *ORDO* 1902: 336.

²⁹ *A jászóvári prémontréi kanonokrend kassai főgimnáziumának évi jelentése az 1895-96. iskolai évről*, Kassa, Ries, 1896. 413.

³⁰ *Tisztelet-dall méltóságos nagy-károlyi gróf Károlyi Lajos úrnak... abauj vármegye főispányi székébe... igtatására a' kassai kir. fő gymnasium által*, Kassa, Werfer Ny., 1841; Wenceslav KOHAUTH (1840), *Compendium universae geographiae, Cassoviae*, Typ. Werfer.

³¹ A cigány nyelv tanuláshoz és a cigány népköltészethez kapcsolódik két kézirata: *Tentamen condiscendae Lingvae Hingaricae; Excercitatio Lingvae Zingaricae*, 1821. Kéziratos történeti munkája: *Series et Historia Parochorum et Parochiae Jászó-Mindszentensis*, 1849.

Rozsnyón, 1843-ban a humaniőrak tanára és hitszónok ugyanott, 1847-ben Kassán; 1850-ben az újonnan átalakított kassai gimnáziumban a latin és magyar nyelvet tanította, 1854-ben Eperjesen a magyar irodalomtörténetet és történelmet. Egy latin és két magyar nyelvű ünnepi költeménye, illetve egy imádságos könyve jelent meg nyomtatásban.³²

A XIX. század második felében és a XX. század elején is folytatódott jelentős irodalmi és irodalomtörténeti tevékenység Jászóváron; ennek kiemelkedő példája Tompa Mihály (1817–1868) hagyatéka, Horváth Balázs (1858–1913) és Mécs László (1895–1978) munkássága. A református Tompa Mihály halála előtt itt helyezte el hagyatékát, amelyet rendelkezése szerint ötven év múlva, 1917–1918-ban bontottak fel.³³ Horváth Balázs premontrei pap, kassai főgimnáziumi tanár Baróti Szabó Dávid és Batsányi János munkásságának kutatója volt; az ő hagyatékában került a jászói könyvtárba, majd onnan Martinba Batsányi és Baumberg Gabriella levelezésének egy része.³⁴ Az 1918-ban Jászóváron pappá szentelt Mécs László a felvidéki premontrei gimnáziumok megszűnése után jászóvári könyvtáros, majd 1920–1929 között nagykaposi plébános volt; 1945-től Magyarországon élt.³⁵

Konkrét személyhez köthető gyűjtemények

Három konkrét személyhez köthető kéziratos anyagrész azonosítható a jászói miscellanea anyagban; közülük Kohauth Venczelé a legterjedelmesebb;³⁶ Kruppay János Krysostom (1791–1852) kanonoké és Mallyó Józsefé ennél jóval kisebb mennyiség.³⁷

³² *Ode honoribus ill. ac rev. d. Dominici e com. Zichy de eadem et Vásonkeő, episcopi Rosnaviensis, munus suum a. 1841. die 30. Maii solemniter capessentis, Rosnaviae, 1841; Dalkoszo-rú, melyet nagys. jeszeniczei Jankovits Antal urnak, tek. Gömör és Kis-Hont törv. egyesült vármegyék főispán-helyettesi székébe 1844. tavaszutó 20. történt beiktatása ünnepélyén a rozsnyói kir. gymnasium tisztelettel nyújtott, Rosnaviae; Zengzet mélt. és főtiszt. kisaponyi Bartakovics Adalbert urnak, rozsnyói megyés püspök tiszteletére főpásztori székébe ünnepélyes beiktatása alkalmával, a rozsnyói kir. közélettanodától szentelve, Sz. Iván hava 24. 1845-ben; Imádd az Istent. Imádságos könyv a keresztény kath. ifjúság számára, Kassa, 1850.*

³³ PATONAI Anikó Ágnes (2020), Két ünnep: Tompa Mihály születésének századik évfordulója és hagyatékának felbontása 1917-ben és 1918-ban. In KAPPANYOS András (szerk.), *Üdvözlét a győzőnek: Tanulmányok 1918 mikrotörténelméről*, Budapest, BTK, 399–415.

³⁴ DONCSEZ Etelka (2013), Szkíta Horatius és bécsi Sappho: Előtanulmány Batsányi János levelezésének kritikai kiadásához, *Irodalomtörténeti Közlemények* 117, 3. 310–311 (281–318).

³⁵ KARA Anna (2021), A Mécs-hagyaték és versadatbázis a Gödöllői Premontrei Apátság Levéltárában, *Fórum* 23, 2. 55–78; TURBULY Éva (2022), Versek illegitimitásában: Mécs László elrejtett és megtalált versei Csornán és Sopronban. In KARA–KUSLER 2022.

³⁶ SZINNYEI 1899: 694–695.

³⁷ SZINNYEI József (1900), *Magyar írók élete és munkái*, 7. kötet, Budapest, Hornyánszky. 348–349.

Mallyó József

A **Misc. 32.** colligatum Mallyó József vegyes gyűjteménye (*Varia Collectanea Josephi Mallyó*) a jászó apátsághoz kötődő nyomtatott és kéziratos költeményeket tartalmaz. A két kéziratos mű közül az első Mallyó József névnapijára készült, a másik Pál András aranymiséje alkalmából (1809, szerzője Bezegh András).

Kruppay János Krysostom

Kruppay János Krysostom (1791–1852) premontrei kanonok a nagyváradai gimázium 6. osztályát tanította 1815–1819 között.³⁸ Az ő hagyatékából került a könyvtárba a Misc. 10., amely többek között tartalmazza a Louis-Alexandre de Launay (1753–1812) diplomata, kém száműzetésben írt *Fragment de Polybe* [*Polybios töredéke*] című, 1806-ban Londonban megjelent, forradalom- és Napóleon-ellenes szatírját, amelynek semmi köze Polybios görög történetíró munkásságához.³⁹ A mű történeti háttérében az áll, hogy a Cynoscephalae csata (i. e. 197) után, V. Philippos Ázsia összes királyával koalíciót akart létrehozni a rómaiak megtámadására; követeket küldött Nagy Antiochoszhoz a Róma elleni szerződés megkötése céljából. Hannibál, aki akkor Antiochos udvarában tartózkodott, behívták a Tanácsba. A „töredék” Hannibál teljes beszédét és Polykratés titkos tanácsos, Antiochos kabinettitkárának beszédét tartalmazza, valamint azt a választ, amelyet Kallisthenész adott erre az utolsó beszédre. Kruppay vagy más olvasó az egyik oldal alján megadta a mű korabeli olvasatát: a rómaiak a franciák; Flaminius Bonaparte Napóleon; Philippus I. Ferenc osztrák császár; Carthago Anglia; Hannibál Frederick William Brunswick herceg.

Ugyancsak Kruppay hagyatékából került a könyvtárba a Misc. 22., amely latin nyomtatott költeményeket tartalmaz, és három kéziratos bejegyzést. Az első kéziratos bejegyzés szorosan kapcsolódik az első nyomtatványhoz, amely Fába Simon (1731–1801) prépost-kanonok költeménye (*Carmina edita per Michaellem Tertina*, Cassoviae, Landerer, 1799): Bieleck László (1744–1807) piarista tanárnak az ex librissel szemközti üres oldalra bejegyzett költeménye Fába művét és kiadóját, Tertina Mihály (1750 k. – 1808) főgimnáziumi tanárt magasztalja (*Ad M. Tertina Editor Foebae*), amelynek első fele megjelent nyomtatásban a *Magyar Kurir* 18. számában 1801-ben. A colligatum tartalmazza a név nélkül megjelent, de egy példány kéziratos rájegyzése nyomán Somssich Lázár (?–1807) császári és királyi udvari tanácsosnak tulajdonított *Epistola jesuitae hungari ex inferno ad ex-jesuitam hungarum in vivis existentem scripta* (1791) [*Egy pokolbeli magyar jezsuita*

³⁸ *Érdemsorozata* 1864, 27–28.

³⁹ A műről: Jules-Albert DE FOUCAULT (1954), Polybe contre Napoléon, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé* 4, 2. 72–82. <https://doi.org/10.3406/bude.1954.4607>

levele egy még élő magyar exjezsuitának] című nyomtatványát,⁴⁰ amelynek utolsó oldalára egy olvasó feljegyezte erősen negatív véleményét a műről és szerzőjéről: „Fanatica / Stulta Nugatoria / Sarcastica satyra / Libertini Protestanti / Contra verae Religion / [...]” [Fanatikus / együgyű haszontalanság / szarkasztikus szatíra / protestáns libertinusok / az igaz vallás ellen / <...>]. A költemény Martinban őrzött (JAS810 R-758) kéziratos változatának lábjegyzetei némileg eltérnek a nyomtatott változattól: az első felfedi, hogy „pokolbeli magyar jezsuita” Iváncsics János (1722–1784) nagyszombati fizikatanár. A harmadik kéziratos szöveg Jedlicska Antal (?–1813) kanonok, nagyváradai rektor *Carmen in laudem cujusdam poetae* című költeménye a kötet utolsó oldalaira bemásolva, amely az elsőhöz kapcsolódik: Szerdahegyi György Alajost magasztaló és Tertina Mihály-ellenes, 1800-ban Nagyváradon kiadott szatíra.

Kohauth Venczel

Kohauth Venczel költészeti gyűjteménye (Annalecta Poetica 1–2) a Misc. 12.-ben számos XIX. század eleji világi témájú nyomtatványt tartalmaz (például *Hasznos Mulatságok* néhány példánya, Berei Farkas András *Triumviri* című műve),⁴¹ azonban két kéziratot is közéjük kötöttek: egy magyar és egy latin ódát, amelyet 1832-ben Kohauth nagyváradai tanársága végén búcsúztatóul írt neki L. A. monogramú diákja, illetve Hankovits Christophorus. A magyar vers L. A. monogramja mögött Ambrus József rejlik; ez a két év múlva nyomtatásban megjelent mű címlapjáról derül ki,⁴² de Kohauth a kéziratos változatot illesztette a gyűjteménybe. Ezen kívül a „Rule, Britannia!” című brit hazafias dal magyar fordítása, az angol himnusz eredeti szövege és magyar fordítása szerepel kéziratban a nyomtatványok között.

Kohauth költészeti gyűjteménye folytatódik a Misc. 31. kötetben, amelynek első két darabja szorosan kapcsolódik a jászói apátság történetéhez: az első az 1802-es visszaállítás alkalmából a kassai Landerer nyomdában kiadott nyomtatvány, a *Restitutio praepositurae Jaszouiensis*. A mű szerzőjét a címlapon D. I. F. monogrammal jelzik, de a név kéziratos kiegészítése felfedi kilétét: Fridrichovszky József (1760–?) pap, költő. A tíz „szimbólum”-ból álló emblematiszta költemény mindegyik egysége három tagból áll: imago, lemma, explicatio. A képi ábrázolások ugyan hiányoznak, de

⁴⁰ A Somssichnak tulajdonításhoz lásd DÖRNYEI Sándor – SZÁVULY Mária (összeáll.) (2007), *Régi Magyar Könyvtár III/XVIII. század, 2. kötet: 1761–1800*, Budapest, OSZK. 343, nr. 3660.

⁴¹ KNAPP Éva (2022), *Triumviri: Egy ismeretlen Berei Farkas András-kiadvány*. In Csörsz Rumen István (szerk.), *Doromb 10*. Budapest, Reciti. 313–319.

⁴² AMBRUS József (1834), *Búcsúszó Klobusiczky Kohauth Venczel úrhoz, a nagyváradai kir. gymnasiumban a költészet rendes oktatójához oskolatársai nevében*, Nagyvárad, Tichy. Más búcsúztató is megjelent ebből az alkalomból, többek között Biró Antal és Khor Ferdinand tollából.

a szöveg leírja ezeket: Symbolum I. Cygnus ante mortem canens [hattyú énekel a halála előtt]. Lemma: Concordi voce canebas. Symbolum II. Phoenix in nido emoriens renascitur [haldokló fénix a fészékében újjászületik]. Lemma: Franciscus reddidit orbi. Symbolum III. Opalus albam repercutiens lucem [fehér fényt visszaverő opál]. Lemma: Ablue nigrorem. Symbolum IV. Aquila biceps Imperatoriae Dignitatis Insigne expansis aliis [a kétfejű sas, a császári méltóság jelvénye másokra is kiterjed]. Lemma: Alis tutatur, et arcet. Symbolum V. Noe sacrificium offerens [Noé áldozata]. Lemma: Sanctas procedit ad aras. Symbolum VI. Palladium e coelo delapsum [Pallas Athéné szobra az égből leereszkedik]. Lemma: Numinis in templum. Symbolum VII. Cynosura nautis inter fluctus officiosa [a Kis Medve csillagzat a tengerészeket irányítja a hullámok között]. Lemma: Orta Tibi Cynosura Cohors. Symbolum VIII. Turris fortitudinis bellico adparatu munita [hadi előkészületekre megerősített torony]. Lemma: Moenia sunt AQUILAE. Symbolum IX. Columba ad arcam rediens cum ramo Olivae [a galamb csőrében olajággal visszatér Noé bárkájához]. Lemma: Jurgit Concordia plures. Symbolum X. Sol radios spargens [a Nap sugarait szórja]. Lemma: Proieit Arce iubar. A második jászói vonatkozású nyomtatvány Meszessy Domonkos konventi tagnak, alperjelnek (subprior) Sauberer András (1700–1779) apát pappá szentelésének 50. évfordulója (aranymiséje) alkalmából írt ódája 1776-ból. A további alkalmi költemények nem kapcsolódnak a jászói apátsághoz; kéziratos közülük Maffeo Vegio (1407–1458) *Aeneis*-folytatásának részlete. A lapok közé betett két különálló papírlap fizikai („A testek szabad eséséről, vagyis az egyenletesen gyorsított mozgásról”) és költészettani (Máriássy György *chronosticonja*) iskolai feladatokat tartalmaz.

Kohauth költészeti gyűjteménye folytatódik a Misc. 38. kötetben, amelynek jelentős kéziratos darabja a kiemelkedő tanáregyéniségek között már említett Szidor József premontrei noviciusnak Zasio András (?–1816) jászói prépost jubileumára 1815-ben írt emlékdala (*Carmen memoriale*); Komen-dó Jánosnak Fuchs Ferenc (Fuchs Xavér Ferenc, 1744–1807) egri érsekké beiktatása alkalmára (1804. november 3.) írt és előadott, *Daphnis* című, hatszereplős (Alexis, Dámon, Amyntas, Thyrsis, Menalkas, Mopsus) magyar pásztorjátéka; valamint Csáky István főispáni kinevezése alkalmára szerzett *Pásztori-Dall* (1827. szeptember), amelyet két premontrei növendék – Pongrácz Mihály (1800–1879) és Varró Mihály – költött.

Ugyancsak Kohauth Venczel hagyatékából került a könyvtárba a Misc. 13., amely 26 nyomtatványt tartalmaz; ezt a végére kézzel bejegyzett svéd-csepp-recept (*Recipe pro tinctura Svecica*) miatt említem meg, amelynek forrása Fuchs Ferenc 1804-ben megjelent *Ars longaevae vitae per medicam corporis, et animae curam, quam quisque sibi debet ex lege rationis practicae, praecipiente animae, et corporis culturam* [A hosszú élet művészete

a test gyógyításán és a lélek gondozásán keresztül, amelyet mindenki magának köszönhet a gyakorlati ész törvényéből, megőrizve a lélek és a test kultúráját] című könyve (614–615. oldal).

Kohauth Misc. 40.-ben kezdődő beszédgyűjteménye (*Annalecta Oratoria*) változatos alkalmakon elhangzott beszédek tartalmaz, például nyomtatásban Máriássy Józsefné Fáy Eszter fölött 1812-ben mondott halotti beszédét és Marczinkegy Elek (1790 k. – ?) festő olaszországi tanulmányútra való támogatáskérését (1826), illetve kéziratban a Zasio András apát aranymiséje alkalmából elhangzott verses beszédet.

A martini Szlovák Nemzeti Könyvtár őriz két további Kohauth-gyűjteményt, amelyeknek nagyon vegyes a tartalma. A JAS810 R-758 tartalma: Kohauth Venczel 1827-es könyvlistája; vegyes költemények, például a víz és bor párbeszéde (*Dialogus aqua et vini*), *Aldozat az szüzeknek mellyen az hozzájuk való nagy szeretetből tettek* N. N. 1820, *Tisztelet a kassai szüzeknek hozzájuk való nagy szeretetből 1822 esztendőben* N. N. által, *A kassai szépek classificatioja* kivonatban 1822-ben, *A nagyváradi dámáknak viselt dolgairól vitéz versezet*, *Búban merült szegény parasztnak éneke*, *A menyei dieta vagy az istenek osztozása*, *Tolvaj Isten vagy Crimen Raptur*, *Az alvó Fáni felett*, *N. fürödése*, *A parókás német*, *Szakállas farkas: vagyis az az Izé ami a halhatatlan érdemű Ovidiust hazájából kimarta*, *A cigányok eredete*; prózai szövegek, például *A magyar urfi a la mode*, *A németet ha mindjárt hajjonfogva húzzák is, mégsem megy menyországba*, *A szerelem lerajzolása*. A gyűjtemény számos forrásból táplálkozik, például Csokonai Vitéz Mihály verseinek részleteit is megtaláljuk köztük. *A Tzigány*-vers jórészt megegyezik a Zöld Codex és a Szatmárnémeti Gyűjtemény szövegével, *A Reggel* a Zöld Codex és a Convasatum Quid (a kevély) típusába tartozik, de azokhoz képest is nagyon töredékes; új változatot nem képeznek az ismert forrásértékű másolatokhoz képest, de mindenképpen regisztrálandók.⁴³ Az mindenestre figyelemre érdemes, hogy éppen két ritkán másolt versről van szó, s mindkét esetben a Zöld Codex jelenti a rokonságot; ki tudja milyen úton jutott a másoló e szövegekhez.

Kohauth Venczel másik Martinba került gyűjteményének (JAS810 R-759) tartalma: *Carmina*: latin és német alkalmi költemények: névnapi köszöntők, epigrammák 1798–1825. *Prosa*: latin és magyar névnapi köszöntők premontrei rendtagoknak tanítványaiktól és rendtársaiktól, premontrei gimnáziumok püspöki látogatásakor elhangzott beszédek 1824–1833. *Epitaphiologia*: általános (például feleség, szűz, jótevő, kutya) és egyes személyek (például Robespierre, Agricola, 49. II. József, 48. Zsigmond király, 50. II. Frigyes király, 51. Ovidius, 76. Horváth Vencel premontrei [+ Lőcse, 1822. júl. 19.], 77. Thököly Imre, 78. II. Rákóczi Ferenc, 79. Bercsényi

⁴³ Köszönöm Debreczeni Attila segítségét a kézirat elemzésében.

Miklós stb.) latin sírfelirata, néhol a forrás megjelölésével: Agricola sírfelirátát Daniel Georg Morhof (1639–1691) német író és tudós *Opera Poetica* című művéből vette. Ezen ismert sírfeliratokon kívül mára elpusztult szövegeket is megörökített Kohauth a következő részben: *A rósnyai temető kertben válogatva kisedett sírírások töredékjei*: Schmidt Pál, Schmidt Antal, Ujházy József, Kulich Dávid, Markó József, Mudrány András, Fialka Lajos, Markó György stb. Épületfeliratok, például a jászói premontrei templom hajójában; latin logógrifek.

Személyhez nem köthető tematikus gyűjtemények

Verses gyűjtemények

A colligatum elé kézzel írt tartalomjegyzék jó példája a Misc. 4. *A Csinosb Literatura Remekei* cím alatt felsorolt hét egység, amely 1791 és 1832 közötti magyar és német nyomtatványokat tartalmaz; feltehetőleg Koritsnyák köttette össze őket műfaji hasonlóságuk miatt: 1. *A két özvegy: vígjáték* (Marosvásárhely, 1832); 2. *Szillfried és Brunzwick krónikái*; 3. *Argirus királyfi története*; 4. *Appolonius királyfi krónikája*; 5. *Asszony törvénye: egy szatíra* (Miskolc, 1820); 6. *Apreckaszion versben Szent Franz Xav. nat. patron napján* (Pozsony, 1791); 7. *Lustiger Schnick Schnack* (Wien, 1800).

Tematikus csoportosítás figyelhető meg a Misc. 8.-ban, amely Károlyi József (1768–1803) főispán személyéhez kapcsolódó nyomtatott és kéziratos műveket tartalmaz, így például a piarista Valla (Forgáts) Jácint (1752–1814) Károlynak ajánlott ódája nyomtatványát (1787).⁴⁴ A colligatum végén kéziratos latin költemény áll: a Károlynak Szatmár vármegye örökös főispánjává történő kinevezése alkalmából 1794-ben írt vers a piarista Hannulik János Krizosztomtól (1745–1816), az Római Árkádia Tudóstársaság tagjának tollából származik.⁴⁵ Az elégia megjelent nyomtatásban Pesten 1794-ben, de kéziratos formában is terjedt.

A Misc. 25. colligatum 1805–1851 között megjelent latin, magyar, német, szlovák, horvát és szerb nyelvű alkalmi nyomtatott költeményeket tartalmaz. A példányok fontosságát többek között az adja, hogy az anonim vagy monogrammal megjelent versek alá egykorúan bejegyezték a szerző nevét: F. S. Paulik, Hrihorius Tarkovics, azaz Tarkovics Gergely (1744–

⁴⁴ *Ode, Mars, et Minerva, Illustr. Dnum comitem Jos. Károlyi, de Nagy-Károly, contentione inter se facta, sibi vindicant*, Nagy-Károly, 1787.

⁴⁵ [Joan. C. HANNULIK] [1794], *Elegia ad excellentissimum comitem Carolum Zichy de Vásonykő... dum inaugurationem supremi comitis provinciae Szathmariensis... com. Josephi Károlyi auctoritate regia praestaret...* Pesthini, Typ. Patzkó.

1841) görögkatolikus püspök. Az egyetlen kéziratossá a Szecey Mátyást (Szetsey Mathias) köszöntő 1827-es költemény virágkoszorúban.

A Martinba került könyvek teljesen kéziratossak. Kiemelkedik közülük a 182 oldalas *Mezei Virágok (koszorúba kötözte egy ifjú 1835 Jászón, JAS064)*, amelynek szerzője egy jászói diák lehetett. A verseket három könyvbe rendezte: I. Elegy verseket; II. Keservek; III. Népdalok, Balladák.

*Kizárólag Jászóhoz és a premontrei rendhez
kapcsolódó gyűjtemények*

A Martinba került könyvek közül a JAS378 a premontrei rend reguláját, a JAS609 jászói események kapcsán mondott beszédeket (például a nemzeti őrsereg zászlójának felszentelése 1848-ban, Scitovszky 1853-as visitációja, Danielik János prépost 1860-as Szent István-napi beszéde Budán), költeményeket, színdarabokat tartalmaz. Az utóbbi végén az angol viasz receptje (*Englische Vixhez megkivántatott szerek*) áll:

1. 6. lat Elefant csontpor	6 Kr.
2. 6. lat. szirup per 2 Kr.	12 Kr.
3. 2. lat vitriol per 2 Kr.	4 Kr.
4. Faolaj	3 Kr.
5. 1. Iceze ser	a-.

Színlapok

A Misc. 34. colligatum kéziratossá része két színlap: az 1816. január 28-án a kassai növendék papság által előadott magyar (*Scipio álma*) és német (*Leichtsinn und gutes Herz*) nyelvű egyfelvonásos darab szereposztása és az előadás során elhangzó ének szövege.

Iskolai feladatok

Iskolai feladatot tartalmaz a Misc. 43. és 44.: az előbbi költészetit (*Exercitium Poeticum Paraenesis ad Poetas*), a második pedagógiát (*Materia Examinis Publici ex Paedagogi et Methodica in V. Conventu Jaszoviensi 1820*). A nyomtatott dicsőítő költeményeket tartalmazó Misc. 52.-ben található kéziratossá lapon Joannis Stupák *Odae Saphicaeja* olvasható.

A szemelvénykönyv (livre d'extrait) műfajába tartozik a Misc. 45., amelyben sírversek (epitaphium), épületfeliratok (inscriptiones castelli), találós kérdések (találós mesék), logogrifek (logogrifi), gyászversek, versidézetek (például Batsányi) egyaránt megtalálhatók. A könyv végén rövid feljegyzések találhatók az 1832–1838 közötti időszakból. Az ismeretlen tulajdonos feljegyezte például, hogy 1834. október 15-én földrengés volt Jászón, november 13-án tűzvész. Sajnos az 1897-ben az első kötetstábla bal

felső sarkába beragasztott ex libris eltakarja a talán possessort tartalmazó feliratot, viszont látható maradt két pecsét, amely a család címerét tartalmazza.

Vegyes anyagok gyűjteménye

Vegyes anyagot tartalmaz a Misc. 46., amelyben egyaránt található a Martinovics-per ítéletét tartalmazó 1795-ös pesti Landerer nyomtatvány, mint iskolai költészeti feladat kézirata és Árvai Janka József rimaszombati evangélikus templomban elmondott 1818. szeptember 9-i prédikációja. Hasonlóan vegyes tartalmú a Misc. 47., amelynek egyetlen kéziratos darabja a Pyrker János László egri érseket dicsőítő költemény, ismeretlen szerzőtől, feltehetően 1826-os kinevezése alkalmából. Az ugyancsak vegyes tartalmú Misc. 49. tartalmaz Napóleont dicsőítő latin verset (*Bonaparte heroicus Gallia Civis Carmine republicano celebratus ad Hungaro poeta*); iskolai költészeti feladatokat (többek között Ardényi László rozsnyói diáktól 1824-ből és 1828-ból); Bernáth Miksa László (1764–1829, 1817-től jászói prépost) jászói apát névnapjára köszöntő verseit latin és magyar nyelven, különböző évekből (például Kohauth Vencel Bernáth apátot dicsőítő latin költeménye 1825-ből és egy kabalisztikus dal [*Carmen cabalisticum*]); a csallóközi Olgyán 1797-ben kelt iskolai értekezést a hazafiságról; fogalmazást arról, hogy „mint lehetünk jók és boldogok”; illetve latin nyelvű teológiai disszertációt a kegyelemtanról. Az utóbbi Hajnalkőy János „Dissertatio Theologica: De Gratia efficaci in aeternum, Anet. P. Casparo Segovia e S. J.” című munkájának harminchat oldalas kézirata.⁴⁶ A keletkezés dátuma a kézirat első és utolsó oldalának tanúsága szerint 1773 áprilisa. A szerzőről a disszertáció utolsó oldalán egy másik kéztől származó bejegyzés közli, hogy Hajnalkőy tornai plébános, rozsnyói teológus, aki több nyelven beszél.⁴⁷ Ezen adatok alapján a szerző azonosítható azzal a Ioannes Hajnalkőyvel, aki 1770–1774 között a római Collegium Germanicum et Hungaricum diákja volt,⁴⁸ ahonnan hazatérve először tornai (Turňa nad Bodvou), majd 1775-ben barkai (Bôrka) plébános lett. A mű ugyan nem foglalkozik külön a janzenisták kegyelemtani nézeteivel, de tanúsítja, hogy a gratia efficax kérdése a XVIII. század második felében is aktuális volt Jászáron.⁴⁹

⁴⁶ Misc. 49. Dátumjelzés a kézirat első oldalán: „Descripti Ao 1773 mense Aprili”, a végén: „Hanc Centrum numeri constantem Dissertatione de gratia efficaci finivi die 29a Aprilis 1773”.

⁴⁷ „Scriptor Dissertationis Huius est Parochus Tornensis Hajnalkövi. Theologus Rosnensis, ubi Doctissimus, plurium linguarum gnatus, mature terris ereptus.”

⁴⁸ Andreas VERESS (1917), *Fontes Rerum Hungaricarum II. Volumen Secundum: Roma; Collegium Germanicum et Hungaricum I. Matricula 1559–1917*, Budapest. 221.

⁴⁹ A száz tételből álló értekezés fejezetei: Praefatio (1); I. Qua certasunt, prae supponuntur (2–14); II. Refelluntur aliorum Sententia (15–26); III. Stabilitur propria sententia (27–37);

Összegzés

A miscellanea anyagban a kéziratosság különféle formái jelennek meg: possessor bejegyzések; colligatum elé kézzel írt tartalomjegyzék; az allegorikus nyomtatott műhöz fűzött jegyzet, értelmezés; colligatumba betett, különálló lapok; a kiadvány végéhez kötött üres oldalakra beírt, a nyomtatvány tartalmához kapcsolódó más szerző műve kézzel bemásolva; colligatum végére bejegyzett alkalmi költemények, versfordítások, gyászversek, sírversek, épületfeliratok, találós kérdések, logogrifek, színdarabok, beszédek, orvosi receptek, teológiai és pedagógiai disszertációk. A colligatumokba betett különálló lapok tartalma gyakran iskolai tananyag, de található rajtuk chronostichon és alkalmi vers is. A Martinba került jászói kéziratok könyvek tartalma hasonlóan vegyes: az imádságoktól a beszédeken át a kassai és nagyvárad asszonyok verses dicséretéig széles tematikát mutat. Az alkalmi költemények nyelve latin, magyar és szlovák. Mindezek nagy része – különös tekintettel a színdarabokra és versekre – önálló vizsgálatot érdemelne.

ANNA TÜSKÉS

*Manuscripts and Manuscript Entries in the Miscellanea Collection
of the Premonstratensian Abbey's Library in Jászó/Jasov*

In the miscellanea collection, various forms of manuscript annotations appear: possessor entries, handwritten tables of contents preceding the colligatum, notes attached to allegorical printed works, interpretations, separate pages inserted into the colligatum, handwritten works by other authors related to the content of the printed text, occasional poems, poetry translations, funeral poems, epitaphs, building inscriptions, riddles, logographs, plays, speeches, medical prescriptions, and theological and pedagogical dissertations added at the end of the colligatum. The contents of the separate pages inserted into the colligatums are often school materials, but they also contain chronostichons and occasional poems. The content of the Jászó (Jasov) manuscript books found in Martin is similarly varied, ranging from prayers to speeches to poetic praise of the women of Kassa (Košice) and Nagyvárad (Oradea). The languages of the occasional poems include Latin, Hungarian, and Slovak. Much of this content—especially the plays and poems—would merit independent investigation.

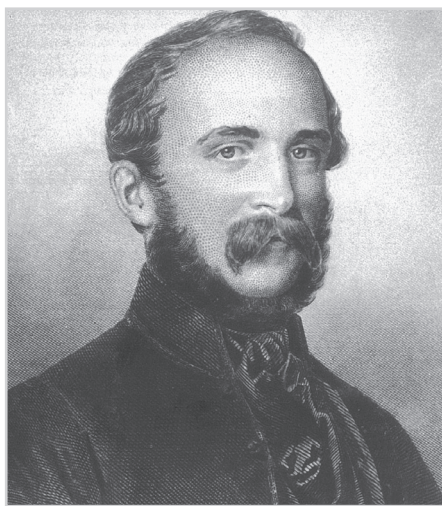
IV. Mire consona Jesuitarum Systemati ostendit (38–47); V. Auctoritate firmatur S. Augustini (48–60); VI. Defenditur Augustinianum Systema (61); Objectiones Praedeterminantium (62–69); Objectiones Suaristar (70–73); Molinistarum Objectiones (74–91); Objectiones Congruistarum (92–100).

GULYÁS ZOLTÁN

A Reguly-hagyaték kéziratok dokumentumainak feldolgozása¹

Bevezetés

Reguly Antal (1819–1858) utazó, őshazakutató, a magyar tudomány jeles személyisége, aki legfőképpen a finnugor népek körében végzett, páratlanul gazdag nyelvészeti és néprajzi gyűjtőmunkájáról vált híressé (*1. kép*).

1. kép. Reguly Antal portréja

A kartográfia terén is kimagasló eredményeket ért el: 1846-ban Szentpéterváron – döntően a saját terepi vázlataira támaszkodva – elkészítette az Urál hegység északi vidékeinek első részletes térképét. Ez a mintegy 180 éves térkép a rajta feltüntetett tematikus adatok és a bőséges földrajzinév-anyaga révén még napjainkban is értékes forrásként szolgál különféle tudományágak kutatásaihoz. Regulyt földrajzi felfedezőként is számontartják, mivel az európai ember számára addig jórészt ismeretlen uráli területekről új in-

¹ A tanulmány elkészítéséhez szükséges kutatásokat az NKFIH K 143962 azonosítószámú tudományos pályázati projekt (Regulyversum – Reguly Antal hagyatékának közzététele) tette lehetővé.

formációkat hozott, valamint az őslakosok közlései nyomán elsőként határozta meg a megfelelő helyen és vitte térképre az Urál legmagasabb pontját a hegylánc egészére nézve. Felfedezői érdemeinek elismerését mutatja, hogy 1990-ben egy addig névtelen sarki-uráli hegycsúcsot hivatalosan is Regulyról nevezték el.

2019-ben nagyszabású rendezvénysorozattal emlékeztek meg a kiváló tudós születésének 200. évfordulójáról, Magyarországon és határainkon túl egyaránt. A jubileum apropóján felélénkültek a kutatások Reguly sokoldalú munkásságához fűződően, mindemellett egy tudományos projekt keretében kezdetét vette az addig csak részlegesen feltárt Reguly-hagyaték rendszerezése és feldolgozása. A hagyaték kiemelt fontosságú részét képezik a kéziratok, ezen belül is Reguly személyes levelezése, naplói, illetve az általa készített, több tudományterületet érintő feljegyzések.

Jelen tanulmány szerzője – a konferencián tartott előadásával összhangban – ízelítőt kíván nyújtani Reguly kéziratos dokumentumaiból, továbbá a jelenleg is zajló munka eddigi tapasztalatainak fényében igyekszik bemutatni a kéziratok feldolgozása során felvetődő nehézségeket és az ezek megoldására irányuló lépéseket.

Reguly Antal utazásai

Reguly Antal 1819. július 11-én született Zircen. Szellemi tekintetben igényes, anyagiakban tehetős család gyermekeként nőtt fel. 1828 és 1833 között a ciszterci rend székesfehérvári gimnáziumába járt, a hatodik osztályt pedig Nagyszombatban végezte el. Ezután a győri akadémián tanult bölcseletet, majd 1836-tól a pesti egyetem jogi fakultásának hallgatója lett. Már egyetemi hallgató korában jelentős utazásokat tett a történelmi Magyarország területén, illetve Bécsben, és mindezekről részletes feljegyzéseket készített.

1839-ben Reguly a jogi tanulmányainak befejeztével – a kor divatjának megfelelően – nyugat-európai utazásra indult. Kezdeti tervei szerint cseh és német városokat akart bejárni, ezután Dániát és Skandináviát kívánta megismerni, azonban maga sem gondolta, hogy a néhány hónapra tervezett külföldi tartózkodásából csak nyolc év múlva tér haza Magyarországra. Reguly életútjában sorsfordító eseménynek bizonyult, hogy Stockholmban megismerkedett Arvidson² finn tudóssal, aki felhívta a figyelmét a magyarok eredetének kérdésére és a lehetséges finnugor nyelvrokonságra. Az ifjú magyar

² Arvidson, Adolf Ivar (1791–1858): finn író, történész, politikai újságíró. A cári Oroszországot bíráló írásai miatt 1823-ban emigrálni kényszerült Svédországba (Finnország ebben az időszakban az Orosz Birodalomhoz tartozott).

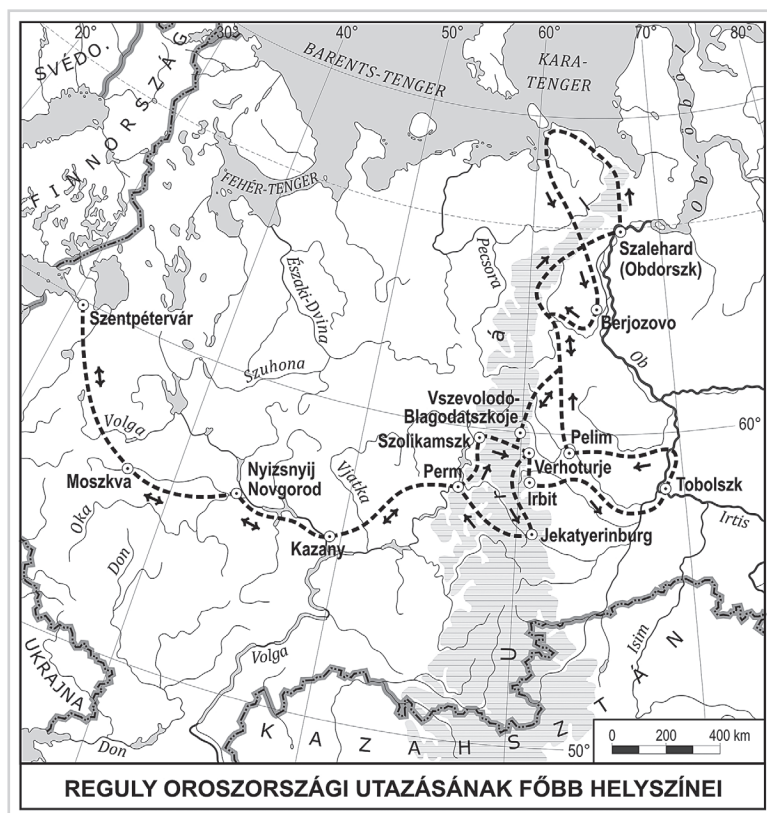
elhatározta, hogy az őshazakutatásnak és a nyelvi vizsgálódásnak fogja szentelni az életét; azonnal hozzáfogott a téma tanulmányozásához, majd Arvidson biztatására Finnországba indult. 1839. november 8-án lépett finn földre, ahol másfél esztendőt töltött. Ez idő alatt beutazta az országot, el-sajátította a svéd és a finn nyelvet, szakirodalmakat vizsgált, megismerkedett a finn népköltéssel, valamint folklórgyűjtést is végzett. Tudományos tervei finnországi tartózkodása idején alakultak ki. Reguly – akit időközben a Finn Irodalmi Társaság levelező tagjává választottak – arra a következtetésre jutott, hogy nyelvünk legközelebbi rokonságát a keleti finnugor nyelvek körében kell keresnie, ezért a korabeli oroszországi tudományos élet fellegvárába, Szentpétervárra indult.

Szentpéterváron Reguly az orosz nyelv tanulásával egyidejűleg a mordvin, a mari (cseremis) és a komi (zürjén) nyelv megismeréséhez is hozzáfogott, mindemellett számos tudományágban képezte magát. Egyik legjelentősebb helyi tanítómestere és pártfogója Karl Baer³ akadémikus volt, aki felvetette az ifjú magyarnak, hogy az obi-ugor népek nyelvét és kultúráját érdemes volna a helyszínen tanulmányoznia. Körvonalazódó uráli és nyugat-sibériai expedícióját az oroszországi tudományos körök támogatták volna, azonban Reguly mindenképpen magyar megbízásból kívánta megvalósítani az elképzeléseit. 1841. június 11-től 1843 őszéig időzött Szentpéterváron. Tervei és reményei mellett ugyanakkor kétségek és anyagi nehézségek győőrték. Munkájának új lendületet a Magyar Tudományos Akadémiától érkező támogatás híre adott. A pénzbeli segítséget viszont Reguly csak jóval később, részletekben kapta meg. 1843. szeptember 29-én a támogatás ígéretével és pártfogóinak személyes kölcsöneivel indult el az Urál hegység irányába, Moszkva, Nyizsnyij Novgorod és Kazany városok érintésével (2. kép, lásd a következő oldalon).

Reguly 1843 novemberében kelt át először az uráli hegyláncon. Manysi (vogul) kutatásait az egyik északi-uráli állomáshelyén, Vszevolodo-Blagodat-szkoje településen kezdte meg. Bejárta a Konda folyó vidékén elhelyezkedő manysi falvakat, majd a Pelim folyó környékét kutatta, ahol antropológiai és néprajzi gyűjtéseket is végzett. 1844 nyarán a Szoszva folyó mentén folytatta a terepi munkáját. Októbertől a hanti (osztják) nép nyelvével és kultúrájával foglalkozott, és Obdorszkba⁴ utazott, az északi hantik jelentős központjába. Utazásai során az északi sarkkörtől mintegy 300 km-rel északabbra, egészen a Kara-tenger partvidékéig eljutott. A földrajzi adatok feljegyzése mellett a rénszarvasaikkal vándorló hantik és nyenyeczek életére

³ Baer, Karl Ernst von (1792–1876): balti német származású oroszországi zoológus, embrióológus, geográfus. A szentpétervári Cári Tudományos Akadémia professzora. Az Orosz Földrajzi Társaság egyik alapítója.

⁴ Ma Szalehard, Oroszország. A Jamal-Nyenyec autonóm körzet központja.

2. kép. Reguly oroszországi utazásának főbb helyszínei (szerkesztette: Gulyás Zoltán)

vonatkozó gyűjtőmunkát is folytatott. A hosszú telet Berjozovóban töltötte a hantik tanulmányozásával. Túlfeszített tempóban dolgozott, mindeközben rengeteget nélkülözött.

1845 márciusában Reguly visszaindult Kazanyba. A kedvezően alakuló anyagi helyzete lehetőséget kínált a mordvin, a mari és a csuvas nyelv vizsgálatára. Mari nyelvtanulmányait a rajfai kolostorban kezdte meg, ősszel pedig a mordvin nép kutatására indult. Téltre Kazanyba visszatérve folytatta csuvasokkal kapcsolatos munkálatait, a tavaszt pedig már a hegyi marik között töltötte. A Volga-vidéki népek körében gyűjtött gazdag nyelvészeti anyag és rendezett jegyzetek birtokában 1846. augusztus 25-én érkezett vissza Szentpétervárra.

A cári orosz fővárosban Reguly hozzákezdett az Urál északi vidékeit bemutató első részletes térkép összeállításához. Az Orosz Földrajzi Társaság felkérésére végzett geográfiai és térképészeti munkával 1847 januárjában készült el. 1847 februárjától – miután az akkoriban az Orosz Birodalomhoz tartozó Lengyel Nagyhercegségen keresztül megérkezett – több hónapot

töltött a sziléziai Gräfenbergben⁵ és a hegy túloldalán, Freiwaldauban,⁶ hogy megtépázott egészségét helyrehozza. Hosszú utazásai után 1847 szeptemberében tért haza először szüleihez, ezt követően pedig több alkalommal is németországi gyógyfürdőket keresett fel.

Reguly 1856 őszén, rendes évi szabadsága idejében végigutazta a Duna mentét a Nürnberg–Regensburg–Linz–Bécs–Pozsony–Pest útvonalon. Mindent alaposan megnézett; művészeti, antropológiai, térképészeti jegyzeteket készített. 1857. augusztus 31-től október 10-ig Palócföldön végzett részletes kutatásokat. Az erről az útvjáról származó feljegyzései a palóckutatók értékes forrásai, egyszersmind a magyar néprajztudomány kialakulásának egyik fontos dokumentuma. Reguly ezt követően hozzálátott a many-sikhoz fűződő anyagának rendezéséhez. A feldolgozást az 1858. augusztus 23-án, 39 évesen váratlanul bekövetkezett halála szakította félbe.

Reguly és a római katolikus egyház

Reguly Antalt és családját szoros kötelékek fűzték a római katolikus egyházhoz, illetve annak több nevezetes tisztviselőjéhez. Apja, Reguly István⁷ tisztsége révén a család megélhetését is az egyháztól érkező jövedelem biztosította. A fiú a nevét keresztapja, Dréta Antal⁸ apát tiszteletére kapta. A Drétát követő zirci apát, Villax Ferdinánd⁹ – akinek édesanyja Reguly lány volt – pedig nemcsak közeli rokonnak, hanem a fiú egyik legfőbb pártfogójának és anyagi támogatójának számított. Közreműködésének köszönhetően a már gyermekként kivételes képességű és rendkívül szorgalmas Reguly a legkiválóbb iskolákban tanulhatott, továbbá felnőttkorában is gyakorta részesült az apától erkölcsi és pénzügyi támogatásban.

Iskoláiban – a hitének mélyítésén túl – Reguly tudományos érdeklődését alapvetően formálták az őt tanító szerzetes tanárok. A legnagyobb hatást kétségtelenül Maar Bonifác¹⁰ gyakorolta rá, aki történelmet oktatott, és még inkább megszerettette a tantárgyat az arra amúgy is nagyon fogékony fiatalemberrel. Maar a későbbiek folyamán is nyomon követte tanítványa pályá-

⁵ Ma Lázně Jeseník (1948-ig Gräfenberg), Csehország.

⁶ Ma Jeseník (1947-ig Frývaldov), Csehország.

⁷ Reguly István (1782–1857): jogász, a zirci apátság alkalmazásában jogtanácsosi és ügyvédi feladatokat látott el.

⁸ Dréta Antal (1762–1823): ciszterci szerzetes, a zirci apátság első magyar apátja, Mezőfalva település alapítója.

⁹ Villax Ferdinánd (1784–1857): ciszterci szerzetes, gimnáziumi igazgató. 1826-ban zirci apátá neveztek ki, és eme tisztséget több mint három évtizeden keresztül töltötte be.

¹⁰ Maar Bonifác János (1788–1855) bencés szerzetes, történétíró, pedagógus, a Győri Királyi Akadémia tanára.

futását és igyekezett őt támogatni a nemzeti érdekeket szolgáló, nagyléptékű tudományos terveiben. Bizalmas kapcsolatukra utal, hogy 1843 májusában a Szentpéterváron időző és adósságokkal küszködő Reguly levélben egykori tanárához fordult, hogy az befolyásánál fogva pénzbeli segítséget eszközöljön a győri püspöknél és káptalannál, illetve a bencés rend apátjánál, és ezáltal minden akadály elháruljon a tervezett uráli és nyugat-szibériai utazás elől.

További jeles professzorai közül Orsonics János¹¹ fizikára, Stanke Leander¹² logikára és metafizikára, Molnár Titus¹³ pedig hittanra tanította. Reguly matematika és ásványtan iránti vonzalma Bresztyenszky Adalbert¹⁴ révén erősödött. Későbbi utazásai során Reguly ásványokat is gyűjtött. A szüleinek 1840 januárjában írt levelében említést tett arról, hogy Helsinkiben találkozott Nordenskiöld¹⁵ úrral, a Finn Bányamű rangos munkatársával, aki több újonnan felfedezett ásvány mintájával kívánta őt megajándékozni. Mivel Reguly azon tudós katolikus papokra is gondolt, akiknek kedvelt elfoglaltsága volt az ásványok gyűjtése és vizsgálata, eme levelében szülei útján igyekezett felhívni Villax apát figyelmét a mintákra. Reguly az ásvány- és közettani ismereteit az uráli vidékeket járva is kiválóan kamatoztatta.

Élénk tudományos érdeklődése mellett Reguly mély hitéletét tükrözi, hogy még a távoli Szibériában is több alkalommal vett részt római katolikus istentiszteleten, és kifejezetten kereste az egyházi személyek társaságát.

A Reguly-hagyaték

A Reguly-hagyaték pontos meghatározása és számbavétele nem egyszerű feladat, mivel meglehetősen sokrétű, változatos anyagokból épül fel, ráadásul ezek különféle, egymással sok esetben nem rokon tudományterületeket érintenek. A helyzetet bonyolítja, hogy a hagyatékban vannak olyan elemek, amelyek keletkezéséről ugyan találunk információkat vagy utalásokat, azonban fellelhetőségük helye egyelőre ismeretlen, amennyiben egyáltalán

¹¹ Orsonics Iván János (1805–1874): bencés szerzetes, bölcseleti doktor, pedagógus és könyvtáros.

¹² Stanke Leander József (1800–1855): bencés szerzetes, bölcseleti doktor, gimnáziumi és egyetemi tanár.

¹³ Molnár Titus János (1798–1857): bencés szerzetes, teológiai doktor, gimnáziumi tanár és igazgató. 1846–1856 között a komáromi rendház főnöke.

¹⁴ Bresztyenszky Adalbert (1786–1851): bencés szerzetes, 1838-tól tihanyi apát, matematikus, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. A matematikán kívül behatóan foglalkozott ásványtannal is.

¹⁵ Nordenskiöld, Nils Gustaf (1792–1866): finn ásványtudós, geológus és utazó. A jeles mineralógus és sarkkutató, Adolf Erik Nordenskiöld édesapja.

léteznek még fizikai valójukban, és nem semmisültek meg az elmúlt másfél évszázad viharos eseményei közepette. A fennmaradt, általunk ismert hagyatéki egységeket jelenleg több különböző helyszínen, nagyrészt Magyarország területén őrzik, de határainkon túli közgyűjteményekben is akadnak értékes dokumentumok.

A hagyaték fogalmán nemcsak a Reguly által saját kezűleg létrehozott vagy összegyűjtött anyagok értendők, hanem az életútjához és munkásságához szorosan kapcsolódó, másoktól származó írásokat, tárgyakat és egyéb elemeket is ide sorolhatjuk. Tartalmát tekintve a hagyaték nagy vonalakban három fő csoportra tagolható.

Tárgyi gyűjtemények

Eme csoportba többek között a Reguly terepi munkája során, főként finn-ugor népterületen gyűjtött használati tárgyak (például vadászati és halászati eszközök, népviseleti ruhadarabok, makettek) tartoznak, amelyek napjainkban a Néprajzi Múzeum kincsei. Reguly a terepen antropológiai megfigyeléseket is végzett, koponyákat gyűjtött – ezek közül kettő ma is megtalálható a Magyar Természettudományi Múzeumban –, továbbá gipszlenyomatokat vett az őslakosok fejről és mellkasáról. Ez utóbbiak fennmaradása és őrzésük helyszíne még kérdéses, akárcsak a palócok körében készített fotográfiáké, amelyek abból a szempontból is kuriózumnak számítanak, hogy Reguly Magyarországon elsőként használta a fényképezés technikáját a néprajzi terepmunkában. A tárgyak között említhetők meg a Reguly révén külföldön beszerezett és hazajuttatott korabeli könyvkiadványok is.

Kézíratos dokumentumok

A Reguly-hagyaték jelentős részét a különféle kézíratos dokumentumok alkotják, amelyek eme csoporton belül is igen nagy változatosságot mutatnak. Az egyes típusok vázlatos ismertetésére jelen tanulmány szerzője külön fejezetben tér ki. Reguly levelei és feljegyzései mellett további személyek kéziratai is szerepelnek a hagyatékban. A dokumentumegyüttest az MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteménye őrzi. Jóllehet Reguly térképészeti munkái ugyancsak kéziratnak minősülnek, mégis célszerű ezeket önálló kategóriába sorolni.

Kartográfiai alkotások

Reguly az uráli vidékeket járva térképező tevékenységet is folytatott. A terepen térképvázlatokat állított össze, legfőképpen azzal a céllal, hogy az általa gyűjtött etnográfiai és nyelvészeti adatokat a földrajzi térben is elhelyezze és megjelenítse. Szentpétervárra visszatérve Reguly eme térképvázlatok alapján szerkesztette meg a nagy uráli kézíratos térképét, amelyet még ugyanabban az évben litografáltak, ezáltal az Orosz Földrajzi Társaság égi-

sze alatt 1847–1848-ban megvalósított észak-uráli expedíció tagjai is nagy eredményességgel használhatták a munkájukhoz. Az eredeti kéziratos Reguly-térképet jelenleg is készítésének helyszínén, Szentpéterváron őrzik, az Orosz Földrajzi Társaság Könyvtárában. A térkép könyvatos változatának egy példánya – Reguly nyolc eredeti térképvázlatával együtt – az MTA KIK Kézirattárában lelhető fel. A hagyatékban Reguly kartográfiai alkotásain túl más szerzőktől származó térképekkel is találkozhatunk, melyeket a magyar utazó a terepi feladatainak megkönnyítése érdekében finnországi és oroszországi helyszíneken szerzett be.

A kéziratos dokumentumok csoportosítása

Reguly kéziratai német és magyar nyelven íródtak, a grammatikai és folklór jegyzetei pedig értelemszerűen azon népek nyelvein, amelyek körében a gyűjtést végezte. A hagyatékban szerepelnek még orosz, latin, finn és svéd nyelvű dokumentumok is. Az egyes kéziratok a tartalmuk, terjedelmük, keletkezési helyük és idejük tekintetében igen változatosak és többféleképpen csoportosíthatók. Mivel jelen tanulmány megírása idején a hagyaték kéziratainak számbavétele és rendszerezése még nem fejeződött be teljesen, ezért részletes adatok közreadása helyett itt és most csupán a főbb dokumentumtípusok felsorolására és rövid ismertetésére van lehetőség.

Személyes levelezések

Reguly „egodokumentumainak” egyik legfontosabb részét a személyes levelezései alkotják. Jóllehet ez az anyag korántsem hatalmas mennyiségű, ennek ellenére a teljes feldolgozása és kiadása mind ez idáig még nem történt meg, mindössze részleteket publikáltak belőle. Eme együttes összesen 221 tételnyi levelet tartalmaz; ebből 159 tételt a Reguly által írt, a fennmaradó 62 tételt pedig a Regulynak küldött vagy az őrá szóló levelek teszik ki. Reguly leveleinek többségénél egyértelműen megállapítható a keletkezés helye, pontos dátuma és a címzett személye. Ugyanakkor akadnak olyan tételek, amelyek inkább levéltöredéknek vagy piszkozatnak számítanak, megírásuk helyszíne és időpontja ismeretlen, továbbá a címzett kilétét is homály fedi. Jobb esetben a levél szövege alapján lehet rá következtetni, de ez sem mindig vezet el az egyértelmű azonosításhoz.

A dokumentumegyüttesen belül konkrét levélcsoportok is elkülöníthetők bizonyos személyekhez kapcsolódóan. Ilyen például az a levelezés, amely az oroszországi terepen mozgó Reguly és a Szentpéterváron tartózkodó pártfogója, Karl Baer akadémikus között zajlott (összesen 36 tétel, 18-18 levél Reguly és Baer tollából). A levélváltásuk folyamata térben és időben egyaránt jól kirajzolódik. Ezek a levelek nem csupán egyszerű, személyes

közléseket tartalmaznak. Némelyikük valóságos tudományos tanulmány, amelyben Reguly részletesen beszámol terepi munkájának előrehaladásáról, Baer pedig ellátja öt szakmai instrukciókkal a nagyobb eredményesség érdekében.

Ugyancsak önálló csoportot alkotnak Reguly szülőkhöz írt levelei (összesen 48 tétel), amelyek széles időintervallumot ölelnek fel: 1839 és 1856 között keletkeztek, részben Reguly nagy utazása idején, részben pedig a későbbi időszakban, amikor megrendült egészségét igyekezett helyrehozni különféle külföldi gyógyfürdőkben (3. kép, lásd a következő oldalon).

Ez a levelezés nem tekinthető teljesnek, mivel csak Reguly írásai maradtak fenn, az azokra érkezett válaszok hiányoznak a hagyatékból. Vannak viszont Reguly szüleitől származó levelek (10 tétel), amelyeket harmadik személyeknek írtak a fiukhoz fűződően.

Megemlítendő még a Toldy Ferenchez¹⁶ írt levélcsoport (39 tétel), amelynek egyes elemei a *Reguly-album*¹⁷ elkészítéséhez is hozzájárultak, valamint a Villax apáthoz írt 8 tételnyi levélanyag (4. kép, lásd a következő oldalakon).

Útinaplók és útleírások

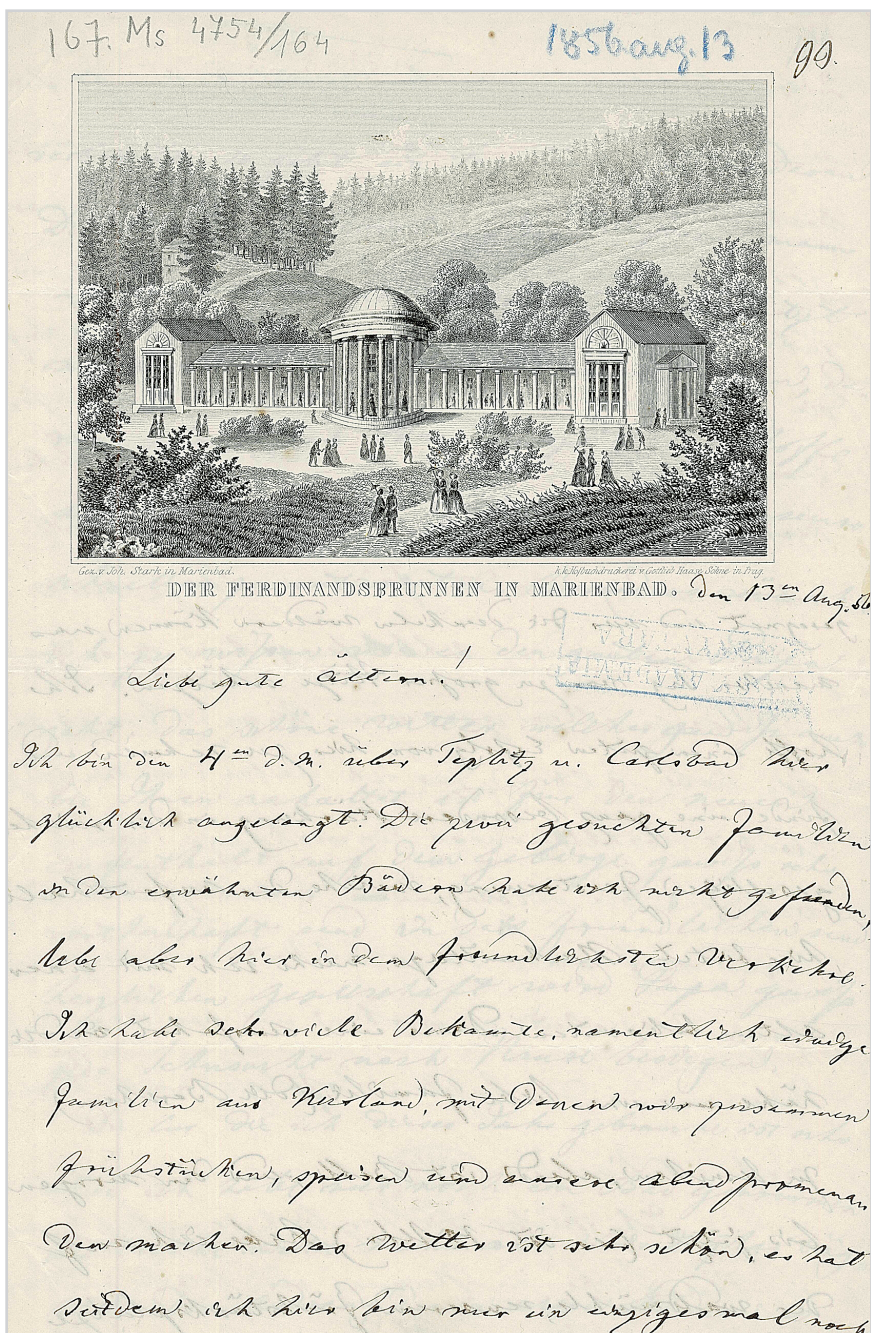
Reguly munkásságának megismerésében kiemelt fontossággal bírnak az utazások idején vezetett naplói, illetve a terepi tapasztalatait tartalmazó részletes feljegyzései. A naplók közül a legjelentősebb az úgynevezett *Calendarium*, amely az oroszországi utazás 1843. szeptember 29. és 1846. március 5. közötti időszakának eseményeit mutatja be, Szentpétervárról elindulva az Urálba és Nyugat-Szibériába, majd onnét vissza a cári fővárosba (5. kép, lásd a következő oldalakon).

A *Calendarium*ot Reguly német nyelven írta. A napló bejegyzései rövidke és tömörek, ám annál informatívabbak. A benne szereplő földrajzi és személynevek segítségével igen jól rekonstruálható Reguly útvonala, továbbá az oroszországi kapcsolati hálójáról is értékes információkhoz juthatunk.

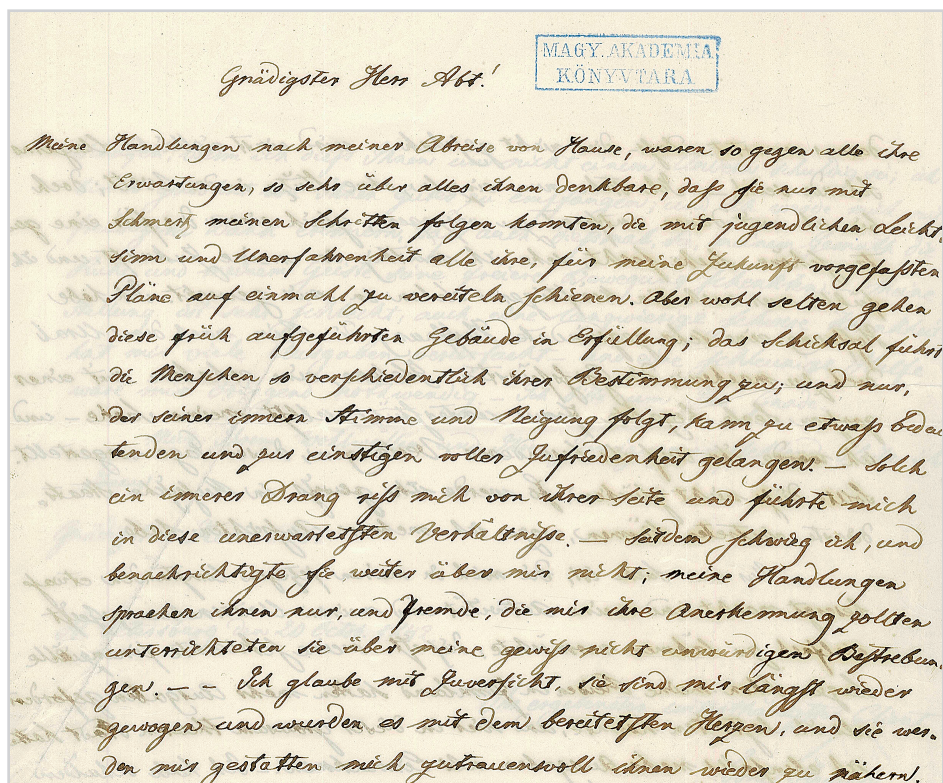
Kisebbségi terjedelmű, viszont tartalmi szempontból ugyancsak jelentős az a napló, amelyet Reguly a Duna mentén Németországba vezető útján (1856. szeptember 21-től október 13-ig) állított össze.

¹⁶ Toldy Ferenc (1805–1875): irodalomtörténész, kritikus, egyetemi tanár. A Magyar Tudományos Akadémia tagja, 1835–1861 között titkára.

¹⁷ A *Reguly-album* összeállítása Toldy Ferenc nevéhez fűződik, aki 1845-ben létrehozta a Reguly Társaságot, amely egy könyv kiadásával Reguly oroszországi utazásait kívánta megsegíteni. A *Reguly-album* – amely végül 1850-ben látott napvilágot – a kötetben közreadott szépirodalmi alkotásokon kívül egy Reguly utazásait tárgyaló, több fejezetből álló, részletes tanulmányt is tartalmaz Toldy szerzésében, melynek alapját Reguly levelei képezik. TOLDY Ferenc (szerk.) (1850), *Reguly-album*, Pest, Reguly Társaság – Emich Gusztáv bizománya. V–CXXIX.

3. kép. Reguly levele a zirci apáthoz (részlet); Szentpétervár, 1842. október 20.
(forrás: MTA KIK Kézirattár, Ms 4754/183)

4. kép. Reguly szüleinek írt levele (részlet); Marienbad, 1856. augusztus 13.
(forrás: MTA KIK Kézirattár, Ms 4754/164)

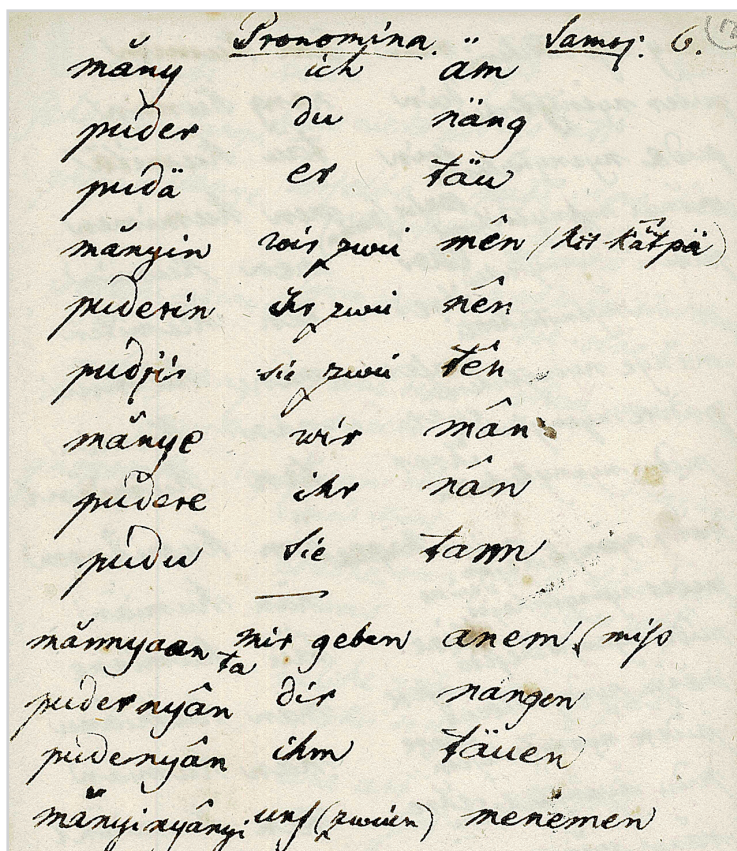
Jóval nagyobb mennyiségű iratanyagot tesznek ki Reguly különféle útleírásai, amelyekben nagy részletességgel tárgyalja az általa bejárt vidékeken szerzett benyomásait. Ezek közül a legismertebb a németül írt, mintegy 32 füzetből álló *Finnlandi úti jegyzetek* (összesen több mint 400 oldal). Reguly már a Finnországba való megérkezése előtt is szorgalmasan dokumentálta úti megfigyeléseit: a Németország, Dánia és Svédország területén lejegyzett anyagai együttesen meghaladják a 160 oldalt. A hagyatékban más feljegyzések is találhatók, amelyek például a bécsi és felvidéki utazásai alkalmával keletkeztek.

Útiköltség-jegyzékek

Életútjának kutatása során nem hagyható figyelmen kívül Reguly gyakorta kaotikus anyagi helyzete, illetve ennek kihatása a tudományos feladatainak végrehajtására. A téma tanulmányozásához nagy segítséget nyújt az a dokumentumcsoport, amely Reguly saját kezűleg összeállított útiköltség-kimutatását tartalmazza a nagy utazásának Berlinton Szentpétervárig tartó szaka-

1882
 708
 Calendarium
 1 1
 Sept. die Reise nach dem Ural.
 29 Mittwoch. aufgefahren um 4 Uhr a. Mitt.
 in Soona Thee getrunken
 30 Donn in Korgor mittag gegessen. Jatzew ab
 1. Freitag durch Waldai. in Edoowo gegessen
 2 Samstag durch Wolotsoi abend Thee
 3 Sonntag Mednoe Thee - Swer
 4 Sonntag Goroona mittag - Klein Thee
 5 Sonntag Moskwa am 1/2 früh - nach Mal
 goft. nach Diligence gefahren
 zu Molnar mit dem gepfer
 bei Petrovits den Pott ge
 kauft - abend bei Pogoden
 6 Montag. früh den Krenl beschen.
 Herr Gisorovits kommen gekost
 bei Jafski - mit Bouille be
 mittag bekant geworden
 abend/ angegriffen. Lade an
 in Durchfall - kaufe mir
 eine Mütze.
 7 Dienstag - auf der Pottzi um
 neuen Pass - auf den Gostin
 Dvor kaufe Kupshak und was
 Stiefeln - schreibe an Baer

5. kép. Calendarium – Reguly oroszországi útinaplója
 (forrás: MTA KIK Kézirattár, Magyar Nyelvtud. 16r. 22)

6. kép. Reguly szamojéd szójegyzékének részlete
(forrás: MTA KIK Kézirattár, Magyar Nyelvtud. 2r. 54)

szára vonatkozólag. Reguly dátum szerinti sorrendben, a nagyobb települések közötti útszakaszokra lebontva, táblázatszerűen adja közre, hogy hol, mikor, mennyit és mire költött. A kimutatás szövegében a magyar és német nyelvű bejegyzések mindenfajta logika nélkül keverednek egymással.

Nyelvészeti és folklór anyagok

Terepi munkája keretében Reguly elsősorban nyelvi kérdésekkel, szótárak összeállításával, néprajzi és népköltészeti anyagok gyűjtésével foglalkozott, ennek megfelelően a kéziratok hagyatékának döntő többségét az ehhez kapcsolódó dokumentumok teszik ki (6. kép).

Regulyt a korai halála megakadályozta abban, hogy maga dolgozza fel és publikálja gazdag gyűjtőmunkájának eredményeit, ennél fogva ezen feladat jelentős részét a későbbiekben az őt követő jeles hazai nyelvész szakembe-

rek – például Hunfalvy Pál,¹⁸ Budenz József,¹⁹ Munkácsi Bernát,²⁰ Pápay József²¹ és Kálmán Béla²² – végezték el. Mindazonáltal eme csoportban szép számmal akadnak olyan anyagok, amelyek nyelvészeti és etnográfiai szempontú értékelése, publikálása még várat magára.

Földrajzi anyagok

Jóllehet Reguly terepi munkásságának középpontjában nem a geográfiai szempontú vizsgálódás állt, mégis ezen a téren is olyan mennyiségű és minőségű adatokat gyűjtött össze, amelyek a későbbiek folyamán rendkívül értékesnek bizonyultak. Reguly a térképezési feladatokon túl kiemelt figyelmet fordított az általa bejárt vidékek topográfiai viszonyaira és általános földrajzi jellemzőire. A hagyatékban a saját feljegyzései mellett azon földrajzi anyagok is fellelhetők, amelyeket Reguly a helyi közigazgatás tisztviselőitől kapott, és ezeket a gyűjtőmunka előzetes megtervezéséhez és a terepen való tájékozódáshoz is felhasználta. Ilyen irategyüttes például a Permi kormányzóság település- és folyóneveinek jegyzéke, az azokhoz tartozó magyarázatokkal együtt, amelyet 1843. november 9-én Permben a kormányzó utasítására adtak át Regulynak.

Egyházi szövegek

Reguly az oroszországi utazása idején gyakran szállt meg papoknál. A nagyobb településeken szemináriumokat keresett fel, valamint magas rangú egyházi vezetőknél tett látogatásokat. Reguly a tudományos feladataival összefüggésben is kereste a helyi papok társaságát, akik misszionáriusi tevékenységük okán elmélyültek az őslakos népek nyelveiben, grammatikákat állítottak össze és maguk is tanították ezeket a nyelveket. Oroszországi útinaplójában több bejegyzés tanúskodik arról, hogy Regulynak különféle egyházi szövegeket adtak át őslakos nyelveken. A kéziratos hagyatékban fenn is maradtak ilyen anyagok: például 1838-ban tartott orosz szentbeszé-

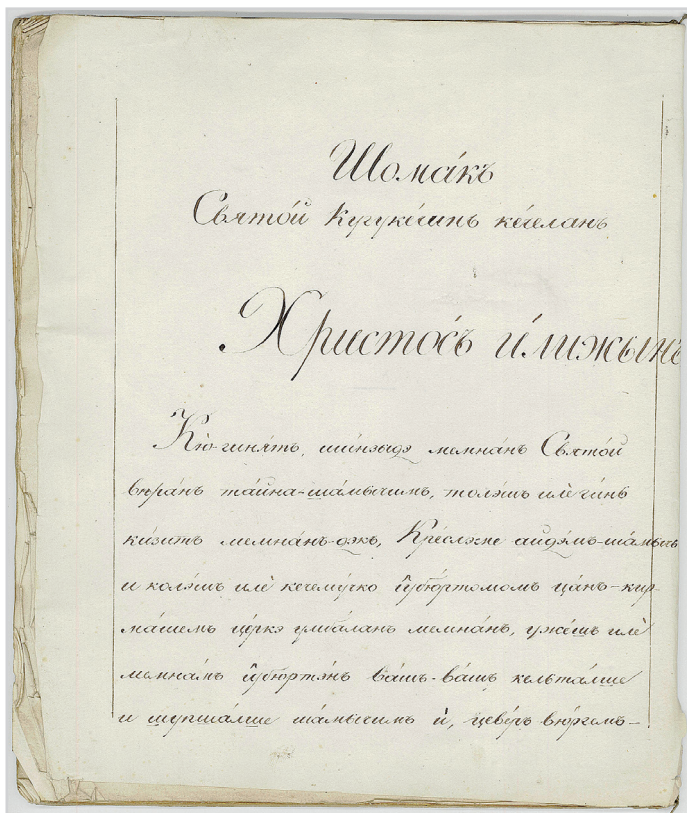
¹⁸ Hunfalvy Pál (1810–1891): szepességi német származású jogász, politikus, etnológus, nyelvész, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

¹⁹ Budenz József (1836–1892): német származású nyelvtudós, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

²⁰ Munkácsi Bernát (1860–1937): nyelvész, néprajztudós, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. 1888–1889-ben bejárta a manyik (vogulok) népterületét, megfejttette Reguly vogul szövegeit, és újabb nyelvészeti anyagokat gyűjtött.

²¹ Pápay József (1873–1931): nyelvész, egyetemi tanár, a magyarországi finnugrisztika jeles személyisége. Zichy Jenő harmadik expedíciójának résztvevőjeként 1897–1899 között Oroszországban végzett terepmunkát. 1908-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja.

²² Kálmán Béla (1913–1997): nyelvész, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. 1952–1983 között a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Finnugor Nyelvészeti Tanszékének vezetője. Az obi-ugor nyelvek, a magyar nyelvjárások, illetve a névtan jeles kutatója.

7. kép. Húsvéti orosz szentbeszéd mari (cseremisiz) nyelvű fordítása Reguly hagyatékában
(forrás: MTA KIK Kézirattár, Magyar Nyelvtud. 4r. 7)

dek és mari nyelvű fordításuk, amelyet Vaszilij Ivanovics Nurminszkij nurmai²³ lelkész készített el (7. kép); orosz katekizmus manyisi fordításban; a Miatyánk manyisi nyelven; prédikációk és rövid katekizmus csuvas nyelven; kérdések és válaszok A tízparancsolattal kapcsolatosan orosz nyelven, de latin betűs átiratban.

A Regulyversum projekt

2018 szeptemberében a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal finanszírozásában „Regulyversum” néven kezdetét vette egy tudományos pályázati projekt, amely Reguly Antal hagyatékának rendszerezését, kéziratjainak feldolgozását és internetes publikálását tűzte ki célul egy többnyelvű, egyedi módon kialakított honlapon. A négy évre tervezett projekt melletti

²³ Nurma: oroszországi település a Mari Köztársaság Medvegyevói járásában.

legfőbb érvet Reguly születésének 200. évfordulója szolgáltatta, melynek közeledtével több szakterületen is újra fellendültek a Reguly-életműhöz kapcsolódó vizsgálatok. A jubileum kiváló alkalmat kínált arra, hogy a hagyaték ismertté és elérhetővé váljon a tudományos szereplők és az érdeklődő nagyközönség számára.

A projekt ötletgazdája és szakmai vezetője Dr. Ruttkay-Miklián Eszter, aki a munka kezdetekor a zirci Reguly Antal Múzeum és Népi Kézműves Alkotóház igazgatója volt, ezáltal a szükséges intézményi háttérrel is a múzeum biztosította, amely élen járt a Regulyhoz fűződő megemlékezések szervezésében. 2019–2020-ban zajlott a Reguly Emlékév; ennek csúcspontjaként rendezték meg a zirci múzeumban 2019. július 11–14. között a nagy sikert arató Reguly Fesztivált. A nagyszabású programsorozattal egybekötött ünnepségre számos külföldi vendég érkezett, többek között azon finnugor népcsoportok képviselői, akiknek körében annak idején Reguly is gyűjtött.

Ezt követően a múzeum egy időre bezárta kapuit a látogatók előtt, majd teljes külső és belső átalakuláson ment keresztül. 2021. szeptember 14-én nyílt meg a „Regulyversum – mindent Regulyról” című új állandó kiállítás, amelynek tudományos alapját döntően a projekt keretében zajló kutatások és a kéziratok feldolgozási munkálatai teremtették meg. A tárlat rangos kiállításban részesült: elnyerte a Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület „Az Év Kiállítása 2022” díját.

2021 őszén a „Regulyversum” projekt a zirci múzeumból a budapesti Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetébe került át. A járványügyi helyzet a projekt előrehaladására is negatívan hatott. Világossá vált, hogy a 2022-es őszi határidőre nem sikerül befejezni a hagyaték feldolgozását, ezért a projektet 2024 márciusáig meghosszabbították. Az időközben fellépő gazdasági válság és a megemelkedett költségek hatására újra kellett gondolni a kezdeti célkitűzéseket, és a kéziratos hagyaték minden részletre kiterjedő közzététele helyett inkább Reguly „egodokumentumai” kaptak prioritást, mivel a legnagyobb érdeklődést a személyes levelezések, naplók és úti jegyzetek váltják ki, tudományterületektől függetlenül. Továbbá eme dokumentumok nagyrészt publikálatlannak számítanak, ellentétben például a nyelvészeti és folklór anyagokkal, amelyek többségét a már korábban említett szakemberek a saját munkáikban feldolgozták és kiadták.

A kéziratok feldolgozása

A projekt keretében készülő honlap a Reguly Archívum nevet viseli, és a kéziratos hagyaték közzétételén túl számos egyéb anyagot fog tartalmazni Reguly életével és munkásságával kapcsolatosan: például a térképészeti al-

kötésainak korszerű vizualizációját, a tárgyi gyűjteményéről készült fényképeket az azokhoz tartozó leírásokkal, a hagyatékban előforduló földrajzi és személynevek lexikonját, a Reguly-témában eddig megjelent publikációk listáját, valamint kifejezetten a honlapra szánt tudományos tanulmányokat. A nemzetközi érdeklődésre való tekintettel a lényegesebb anyagok – a honlap menüsorához hasonlóan – angol és orosz nyelven is meg fognak jelenni.

Az eddigi projektmunka eredményeként Reguly kézíratainak jelentős részét sikerült digitalizálni szkennelés útján. Az „egodokumentumokról” betűhív átiratok készültek, megtörtént a német nyelvű levelezések és a *Calendarium* magyarra fordítása, továbbá ugyanezen anyagok orosz nyelvre való átültetése is folyamatosan zajlik. A tervek szerint a honlapon egymás mellett lesznek elhelyezve a kéziratokról készült képi állományok, a betűhív átiratok, illetve adott esetben a fordítások, ezáltal lehetőség adódik az egyidejűleg történő vizsgálatukra, összevetésükre. A kéziratokról részletes leíró adatok készülnek, amelyek külön adatbázisban kapnak helyet.

Jelen tanulmány szerzője közel egy évtizede foglalkozik Reguly életművének kutatásával. Kezdetben a jeles utazó térképészeti munkásságát tanulmányozta és tárta fel, majd a projekt résztvevőjeként tevékenyen közreműködik a személyes hagyaték feldolgozásában. Egyik fő feladata a betűhív átiratok és a magyar nyersfordítások elkészítése a kéziratok nyomán. Az alábbi ismertetés – az „egodokumentumok” feldolgozását nehezítő tényezőkről – az eme munka során szerzett tapasztalataiból ered.

Sajátos kézírás

Reguly kézírását sok esetben nem egyszerű kibetűzni, ráadásul életkorának előrehaladtával az folyamatosan változott (például az ifjúkori jegyzeteiben egészen másként vezette a betűket, mint az utolsó éveit idején kelt leveleiben). A kézírás olvashatósága a dokumentumok keletkezési körülményeivel is nagyban összefügg (például nehéz terepi és időjárási viszonyok közepette, vagy nyugodt körülmények között jegyzetelt-e; volt-e lehetősége kényelmes tempóban írni, vagy sietnie kellett; maradt-e még ideje tisztázatot készíteni, vagy sem). Mindemellett Reguly nemcsak latin betűkkel írt, hanem cirill betűs jegyzetei is akadnak. Összességében elmondható, hogy a sajátos kézírás kibetűzésének eredményessége a megszerzett gyakorlattal egyenes arányban nő. Bizonytalan olvasatok esetén pedig „több szem többet lát” alapon más személyek bevonása is segítséget nyújthat.

Tartalmi kérdések

A kéziratok szövegének olvasásában és értelmezésében a korabeli helyesírás mellett Reguly következtelen központosítása is bonyodalmat okoz. Gyakran megesik, hogy több nyelv szavai keverednek egy mondaton belül

mindenfajta logika nélkül, sőt a latin betűvel írt szavakban olykor cirill betűk is előfordulnak (például a mai orosz ábécében már nem használatos *jaty*). Nagy számban találkozhatunk helyi kifejezésekkel, szokatlan hangzású földrajzi és személynevekkel, amelyek leírásához Reguly különféle diakritikus jeleket használt, többnyire következtlenül. Eme szavak értelmezéséhez, a nevek megfelelő alakjának megtalálásához külön feltáró munka szükséges.

Reguly egyéni „megoldásai”

A kéziratok szövegeiben Reguly gyakorta alkalmazott áthúzásokat és betoldásokat, amelyek elhelyezése nem mindig egyértelmű. A feldolgozást különösen megnehezíti, hogy Reguly olykor – vélhetőleg helyhiányból adódóan – az adott lapon, a szöveg sorközeiben folytatta az írást újabb és újabb sorok betoldásával, amelyeket még kisebb méretű betűkkel jegyzett. Az ily módon „összefogazódó” sorok miatt komoly kihívást jelent megtalálni a szöveg folyását, ráadásul az utólag közbevetett sorok a kezdetben leírt szövegrészeket is nehezen olvashatóvá teszik. Ilyen esetekben az átiratok készítését segítheti, ha a kézitról külön erre a célra készített másolatokon az összetartozó sorokat színekkel vagy egyéb módon megjelöljük.

Technikai eredetű akadályok

Az olvashatóságot az is nagyban befolyásolja, hogy Reguly milyen íróeszközt használt a jegyzetelés során. A vékony fekete vagy színes ceruzával írt sorok az idők során szinte teljesen kifakultak. A legjobban a sötét színű, erősebb tussal lejegyzett szövegrészek olvashatók, ugyanakkor itt a tinta összefolyása okozhat problémát. A lapok sérüléséből is következhet, hogy bizonyos szavakat, mondatokat nagyon nehéz vagy szinte lehetetlen elolvasni. Szerencsés esetben a szövegkörnyezet alapján következtethetünk a hiányzó szavakra, de sajnos ez csak ritkán vezet eredményre.

Összegzés

Reguly Antal a XIX. század egyik legsokoldalúbb és legeredményesebb magyar tudósának tekinthető, annak ellenére, hogy viszonylag fiatalon hunyt el, és gyűjtéseinek jelentős része feldolgozatlanul maradt utána. Már önmagában az utazásainak véghezvitele is komoly teljesítménynek számít, de mint ismeretes, Reguly nem csupán utazott, hanem mindvégig folyamatosan dolgozott és emberfeletti munkával igyekezett dokumentálni minden információt, amelyet az általa bejárt vidékekről, illetve az ott élő népek nyelvéről és kultúrájáról megtudott. Munkásságával nemcsak a különféle tudományterületek (például nyelvészet, etnográfia, antropológia, földrajz

és térképészeti kutatásaihoz szolgáltatott értékes forrásanyagot, hanem a nagyközönség részére is sok érdekességet kínál, mindazonáltal az életútja is számos tanulságot hordoz.

Reguly kéziratok hagyatékának – ezen belül is az „egodokumentumainak” – feldolgozása és internetes közzététele remélhetőleg jelentősen hozzájárul majd ahhoz, hogy a kiváló tudós érdemei hazánkban és határainkon túl is minél szélesebb körben ismertté váljanak. Jelen tanulmány szerzője az eme törekvés keretében zajló munkálatokba kívánt betekintés nyújtani Reguly életútjának, hagyatéki anyagainak és a kéziratok dokumentumok feldolgozásának vázlatos ismertetésével.

ZOLTÁN GULYÁS

Processing the Manuscript Documents of Antal Reguly

Antal Reguly (1819–1858) was a traveler and a prominent figure in Hungarian scholarship, known primarily for his linguistic and ethnographic work among Finno-Ugric peoples, though he also made significant contributions in several other fields. In September 2018, the ongoing project “Regulyversum”, funded by the NRDI, was launched to digitize and publish Reguly’s legacy online. His legacy includes a wealth of valuable manuscripts: field notes across various scientific disciplines, travel diaries, and personal correspondence. Of particular importance are Reguly’s letters to his parents (his father was a lawyer at the Cistercian Abbey of Zirc) and to Ferdinand Villax, the Abbot of Zirc. The abbot, a relative and one of Reguly’s primary supporters, connected the young adventurer with the learned Catholic clergy. This presentation aims to illustrate, based on several years of work, the challenges faced in processing these manuscripts and the steps taken to overcome them.

HURSÁN SZABOLCS

Batthyány Lajos kancellár és kéziratai

Bevezetés

Talán nem túlzás, ha Batthyány Lajos Ernőt (1696–1765), utolsó nemzeti nádorunkat a magyar történelem korszakos személyiségeként minősítjük, ugyanakkor működése, életének részletei csak nagyon kevésbé ismertek a magyar történettudomány számára is. A mulasztást pótolhatja a Batthyány Lajos könyves műveltségének megismerését célzó kutatás, amelyen belül sajátos területet jelentenek a Batthyány Lajoshoz kapcsolódó kéziratok. A Batthyány Lajoshoz köthető kéziratok csoportjának körvonalazásával nemcsak kulturális preferenciáit, hanem életét és működését is jobban megismerhetjük. A tanulmányban három nagy budapesti gyűjtemény, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, valamint az Országos Széchényi Könyvtár Batthyány Lajoshoz kapcsolódó kéziratos anyagát vesszük számba, a teljesség igénye nélkül. Természetesen nem célunk a Batthyány Lajos életében kezéből kikerülő vagy kezében megforduló valamennyi iratot számba venni (az MNL OL anyagát tekintve egy ilyen törekvés nyilvánvalóan lehetetlen is lenne), hanem a Batthyány Lajost övező kéziratos anyag vagy Batthyány élete megismerésének szempontjából sajátos jelentőségűnek ítélt iratok bemutatására törekszünk, eltekintve a hivatali működése (kancelláriai, nádori, főispáni) során keletkezett iratanyag részletekbe menő áttekintésétől.

*Batthyány Lajos MTA Könyvtárában levő katalógusa
és annak kéziratai*

A Batthyány Lajos személyéhez kapcsolódó kéziratos anyag megismeréséhez az MTA Könyvtárában levő könyvkatalógusát tekintjük kiindulópontnak.¹ Az 1743-ból származó katalógus a rohonci és kisbéri Batthyány-

¹ MTAK Kézirattár, Könyvészet 2-rét 11. HURSÁN Szabolcs (2019a), Batthyány Lajos nádor (1696–1765) katalógusa különös tekintettel a magyar vonatkozású és antik anyagra, valamint a Theologici szakra. *Magyar Könyvszemle* 135, 2. 138–172. <https://doi.org/10.17167/mksz.2019.2.138-172>.

könyvtárak 1838–1839-es adományozásával került a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába.² A katalógus egy bécsi könyvtár 1143 tételnyi (2163 kötet) nyomtatott művének, valamint 89 kéziratának (97 kötet) a leírását tartalmazza. Az anyag hét szakrend szerint került besorolásra, melyek közül az utolsóban szerepelnek a kéziratok: Theologici, Geographici, Historici, Politici, Juridici, Miscellanea, Manuscripti.

Toldy Ferenc a Magyar Tudós Társasághoz került rohonci könyvállomány kezdeteit a Batthyány Lajos által gyűjtött könyvekre vezette vissza,³ mégpedig mindenekelőtt könyvkatalógusa alapján.⁴ Az MTA Könyvtár Kézirattárában és törökbálinti raktárában levő könyvanyag tüzetes áttekintése során azonban arra derült fény, hogy a könyvtár állományában gyakorlatilag nem azonosítható a Batthyány Lajos könyvtárának katalógusával megfeleltethető kötetek csoportja. Hasonló mondható el a katalóguson szereplő kéziratokról, pedig Toldy a rohonci könyvanyag Batthyány Lajoshoz köthető eredetével kapcsolatban éppen a kéziratokról teszi a legkonkrétabb említést: „*A kéziratok között találtunk [...] számos kiadatlan országgyűlési s bizottmányi naplókat, egykor Batthyány nádor tulajdonait, s így más példányok felett hiteleseket.*”⁵ Habár Batthyány Lajos katalógusának kéziratok között szerepelnek ebbe a leírásba eső tételek, az MTA Könyvtárában a katalógussal megfeleltethető kéziratok közül sem az 1723-as,⁶ sem az 1729-es évre⁷ vonatkozó országgyűlési iratok nem utalnak nyomot akár a katalógushoz, akár a Batthyány Lajos személyéhez való tartozásra.⁸ Ezzel szemben a kisbéri Batthyány-könyvtár 1813-as katalógusához köthetően

² F. CSANAK Dóra (1958), *Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig: 1826–1849*. Budapest, MTAK; HURSÁN Szabolcs (2020), Batthyány-könyvtárak adományozása a Magyar Tudós Társaságnak 1838–39-ben. In RÓZSA Sándor (szerk.) (2020), *Doktoranduszok VII. és VIII. konferenciájának tanulmányai*. Eger, Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó, 81–102.

³ „[A rohonci könyvállomány] [s]zakjai a hittudomány, philosophia és nevelés, mathematicai és hadi tudományok, bővebb a törvénytudomány, legnagyobb részt még a nádor szerzeménye, s így főleg csak irodalom-történeti tekintetben érdekes [...]” [TOLDY] SCHEDEL Ferenc (1846), *Az academiai könyvtár rövid története s mibenléte. E’ könyvtár ünnepélyes megnyitásakor dec. 23. 1844*. In *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei 1842–1844 (7)*, 88. „T[udni]. i[lilik]. a meny nyiben nyomába akadhattam eredetének [a rohonci könyvtárának], gr. Batthyány Lajos nádor kezdé azt szerezni ez előtt egy századdal; s a régi nagy munkák folio és negyedrébten többnyire ez időből vannak [...]” Toldy a Tudós Társaságnak írt 1839. május 20-i jelentésében. MTAK Kézirattár RAL 61/1839.

⁴ „Batthyány Lajos a nádor veté meg annak [a rohonci könyvtárnak] alapját egy századdal előbb, mint lajstroma bizonyítja.” TOLDY 1846: 88.

⁵ TOLDY 1846: 88.

⁶ *Acta Diaetae 1722–1723*. MTA Kézirattár, Jogtan Orszgy. 2-rét 83; *Diaetalia 1721, 1722, 1723*. MTA KIK Kézirattár, Jogtan Orszgy. 2-rét 87.

⁷ *Acta Diaetalia 1729*. MTA KIK Kézirattár, Jogtan Orszgy. 2-rét 84.

⁸ Persze teljességgel nem zárható ki, hogy ezek eredete valamiképpen Batthyány Lajoshoz és a katalógusához kötődik.

találunk országgyűlési iratokat az MTA Könyvtár anyagában,⁹ mely dokumentumok azonban a Batthyány Lajos katalógusában nem szereplő 1681-es, 1741-es és 1764–65-ös országgyűlésekre vonatkoznak.¹⁰ Elképzelhető, hogy Toldy ezeket a kéziratokat kötötte Batthyány Lajos személyéhez és valójában nem ismerte a katalógus anyagával megfeleltethető dokumentumokat. Megerősíti e feltevést, hogy a rohonci könyvtár Toldy által konkrétan említett más dokumentumai¹¹ vagy nem köthetők a Batthyány-könyvadományhoz kapcsolódó katalógusok (Sigismund Joachim von Trauttmansdorff [1636–1706] hadvezér XVII. század végi naplója),¹² vagy (mint Forgách Ferenc [1530–1577] *Commentarii*-ja és Kézai Simon műve, a *Chronicon*)¹³ eredetileg a kisbéri gyűjteményből származnak és innen kerültek Rohoncra 1817-ben.¹⁴

Habár az MTA Könyvtárában nem beszélhetünk olyan kéziratokról, amelyeket Batthyány Lajoshoz tartozóként azonosíthatunk, a katalóguson szereplő tételeket számba tudjuk venni. Előljáróban fontos elmondani, hogy a címek igencsak szűkszavúak és csak hozzávetőlegesen tájékoztatnak az általuk leírt dokumentumok tartalmáról. A kéziratok bemutatását érdemes a Batthyány Lajoshoz és más családtagokhoz köthető dokumentumokkal kezdeni. Kiemelkedő jelentőségű irat a Batthyány Lajos apja, Batthyány II. Ádám (1662–1703) és Patachich Boldizsár (1663–1719) közös munkája eredményének tekinthető politikai tervezet, a *Proiectum de noviter instituenda rei publicae Hungaricae administratione quantum legibus patriae minus disconveniret*.¹⁵ A Batthyány II. Ádámhoz köthető másik tétel a leve-

⁹ MTAK Kézirattár, 2-rét 2. XIV. Bibliothecae Majoris Libri latini.

¹⁰ Az 1764–65-ös országgyűléshez kapcsolódó, jelenleg csak mikrofilmen található kézirat (Incltyi Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum anno 1764/65 Posony Celebratorium Comitiorum Acta publica cum diario. MTAK Kézirattára, Díszművek 274; A 19/V) látszik is a kisbéri könyvtárhoz köthető címke nyoma (a hivatkozott kisbéri katalógus első tétele volt).

¹¹ „A kéziratok közt találtuk Trauttmansdorf Zsigmond fő hadi vezér’ eredeti naplóit a’ XVII. század’ végéről, Káza Simon’ kronikonja és Forgách’ Commentárjainak hihetőleg az eszterházi codexekből vett másait [...]” TOLDY 1846: 88.

¹² Az MTA Könyvtárában megtalálható a Tört. napló 4-rét 13. jelzetten.

¹³ A két kézirat említését a kisbéri nagykönyvtár latin anyagának 1813-as katalógusán találjuk: MTAK Kézirattár, 2-rét 2. XIV. Bibliothecae Majoris Libri latini.

¹⁴ A rohonci és a kisbéri gyűjtemény képét alapvetően meghatározta az a válogatás, amelyet Batthyány Antal József (1762–1828) utasítására hajtottak végre (1817). Ekkor a kisbéri könyvtár több ezer kötetét szállították Rohoncra. Erről: HURSÁN Szabolcs (2022), A kisbéri Batthyány-könyvtár. Az 1838-ban a Magyar Tudós Társaságnak adományozott állomány rekonstrukciója és bemutatása. *Fons* 29, 4. 421–460.

¹⁵ Az arisztokrácia rendi nézőpontját tükröző tervezetről: DONÁTH Regina (1968), Egy magyar főúr tervezete az ország rendezésére a Török Hódoltság után. In *Az ELTE Egyetemi Könyvtár évkönyvei* 4, Budapest, ELTE. 291–306; VARGA J. János (2010), Die Notwendigkeit zur Neu-einrichtung Ungarns nach der Türkenzeit (Einleitung). In János KALMÁR – János J. VARGA (Hrsg.) (2010), *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn (1688–1690)*, Stuttgart, Franz Stei-

leinek egy jegyzéke (*protocollum*).¹⁶ Egy másik tétel Batthyány II. Ádám apja, Batthyány Kristóf (1637–1685) leveleinek valamiféle gyűjteményére utal.¹⁷ A Batthyány Lajos apjához és nagyapjához kötődő iratok a könyvtár egésze kapcsán is felmerülő azon kérdés kapcsán nyernek különös jelentőséget, hogy a katalóguson szereplő anyag mennyiben származhat a Batthyány Lajost megelőző generációktól. Batthyány Lajos neve öt tétel leírásában szerepel. Az egyik¹⁸ jelölheti az 1713-as, *Harmoniae Juris Hungaricum cum Jure Civili* című,¹⁹ Bécsben megvédett jogi disszertációját vagy téziszfüzetét is, ezenkívül két egyáltalán nem részletezett, valamint egy olasz nyelvű és egy fizikáról szóló kézirat szerzőjeként szerepel. Találhatók a Batthyány Lajos által a katalógus keletkezése idején ellátott, kancelláriai munkakörhöz kapcsolódó jegyzőkönyvek is.²⁰ Egy kézirat címe szerint a másik nagy dikasztérium a Helytartótanács ügyrendjét tárgyalta.²¹ Ez nem csak azért lehetett fontos Batthyány Lajosnak, mert a Helytartótanács szoros kapcsolatban állt a Kancelláriával, hanem mert fia, Batthyány Ádám Vencel (1722–1787) is ennél a kormány szervnél töltött be tisztséget.²² Az iratok közül kiemelkedik Batthyány Lajos másik fia, József (1727–1799) német nyelvű Cornelius Nepos-fordítása,²³ hiszen ha konkrét kézírathoz nem is, de levéltári említéshez tudjuk kapcsolni. Batthyány József 1742. november 24-i bécsi levelében számol be bátyjának, Ádámnak arról, hogy Nepos német fordításával már elkészült, és már a latin fordításon dolgozik.²⁴ Ehhez kapcsolódóan lehet említeni az akkor 16 éves Batthyány József 1743. januári levelét is.²⁵ A levél első, francia részében arról ír testvérének (minden bizonnyal szintén Ádámnak), hogy apja, tehát Batthyány Lajos

ner Verlag, 2010. 9–77. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 39.). 44–47.

¹⁶ *Protocollum L[itte]rar[um] Comit Comit Adami de Batthyán Ab Ao. 1692. usque 1719*, vol. I. in fol.

¹⁷ *Epistolare Diversarum materialium, Christophori de Batthyán*, vol. I. in fol. S. I. C. 5.

¹⁸ *Theses ex universo Jure Comit Ludov. de Batthyán*, vol. I. in 4to S. I. D. 24.

¹⁹ OSZK Fol. Lat. 2575.

²⁰ *Protocolli Cancellariae Hungaricae Continuatio*, vol. II. in fol. S. I. A. 1–2.

²¹ *Process-Ordnung vor Stadthalterey*, vol. I. in fol. S. I. C. 9.

²² Batthyány Ádám Vencel 1742–1750 és 1759–1760 között volt tanácsos a Helytartótanácsban. EMBER Győző (1940), *A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848*. Budapest, M. Kir. Országos Levéltár. 199.

²³ *Exercitia Germanica ex Cornelio Nepote*, vol. III. in 4to opus Comitis Josephi de Batthyán S. I. D. 12–14.

²⁴ „Hogy azonban tanulásomban való gyakorlásom is nyilván legyen Uram Batyámnál, jelenem, hogy Cornelium Neptem már egészben német nyelvre fordítottam, s-most szinte Déak fordításában munkálodom. Ezzel magamot további Atyafiuságos szeretetiben ajánlom, és állandó tisztelettel maradok. Méltóságos Groff Kedves Bátyám Uramnak. Igaz szível szerető engedelmes Öecse Groff Batthyani Joseph Bécs, 24. novembr. 1742.” HU-MNL-OL-P 1314. 59783.

²⁵ HU-MNL-OL-P 1314. 66111.

örömmel vette a neki küldött három kötet Cornelius Nepos, amelyet újra el fog olvasni.²⁶ A levélhez tartozó februári, német nyelvű csatolmányban (mely gyakorlatilag az apjához szóló, az elkészült német fordítás kapcsán írt dedikáció) azt írja, hogy szintaxistaként és kezdő poétistaként Nepos németre fordításával foglalatosságot.²⁷ A Batthyány József által fordított munka minden bizonnyal a híres római és főleg görög férfiak életrajzait tartalmazó *De viris illustribus*.

Több történelmi tárgyú, azon belül is magyar vonatkozású kézirat leírása is szerepel a katalógusban. Figyelemreméltó I. (Hunyadi) Mátyás magyar király leveleinek egy gyűjteménye.²⁸ A Batthyányak Mátyás-kultuszának Buzási Enikő szentelt külön tanulmányt, különös tekintettel Batthyány Lajos apja, Batthyány II. Ádám személyére vonatkozóan.²⁹ Érdekes kérdés, hogy pontosan mit jelölhetett a *Comitiorum Hungaricorum Prima incunabula* tétel. A Kolinovics Gábor (1698–1770) történelmi művét jelölő tétel sajátossága,³⁰ hogy az egyetlen olyan a katalógusról, amelynek megfelelőjét a kisbéri könyvanyag katalógusai között is felleljük.³¹ A történelmi mű kéziratát ugyanakkor nem találjuk az MTA Könyvtárában, viszont az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban van megfelelő példány.³² Sajátos érdeklődésre utaló csoportot képeznek a svájci tematikájú kéziratok. Heinrich Bullinger (1504–1575) *Tiguriner Chronik* című művének két kézirata³³ mellett egy harmadik tétel középpontjában is Zürich városa áll,³⁴ továbbá még egy svájci történelmi tárgyú mű is szerepel.³⁵ Különleges irodalmi orientáció nyomát mutatja – a hellenisztikus kor Alexandriájában készült –

²⁶ „[...] vous marquant que mons: notre tres chere Pere, s’ait rejoui de ces trois livres du Cornelius Nepos, disant qu’il les relira [...]”

²⁷ Ami arról is ír, hogy a nyelv hasznán kívül milyen haszonnal jár a régi idők követésre sarkalló hőstetteinek megismerése is: „[...] welche in übersezung nicht allein dei nutzbarkeit diser sprach sondern auch die darinnen begriffene helden thaten zu nachfolgung sich vorgestellet hat [...]” HU-MNL-OL-P 1314. 66111/a.

²⁸ *Matthiae Corvini Regis Hungariae, L[ittera]rum collectio, vol. I. in 8vo S. I. D. 31.*

²⁹ BUZÁSI Enikő (2007), Aktualitás és történeti hagyomány a 17. század végén: a Mátyás-kultusz a Batthyányak családi reprezentációjában. *Művészettörténeti Értesítő* 56, 1. 115–138. <https://doi.org/10.1556/muvert.56.2007.1.9>.

³⁰ *Colinovich historia rerum Hungaricarum, vol. I. in fol. S. I. B. 7.*

³¹ Említését a kisbéri nagykönyvtár 1813-as katalógusán találjuk: *Historia Hungariae a Kolinovits MS I. MTAK Kézirattár. Könyvészet 2-rét 2. XIV. A kézirat 1817-ben elkérülte a Rohoncra szállítást.*

³² *Commentariorum de Rebus Hungaricis Libri XIII.* Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms I. 74. A kisbéri könyvtár és Esztergom között Batthyány Lajos fia, Batthyány József esztergomi érsek személye jelent közös pontot.

³³ *Chronica Heinrich Bullingers von d. Tigurinum und der Stadt Zürich Sachen, vol. II. in fol. és 20. Chronica Müh. (!) Bullingeri, vol. I. in fol.* A név itt minden bizonnyal elírás.

³⁴ *Geschlechter Buch, das ist verzeichnis aller deren, so in der Stadt Zürich des Regent geführt haben, vol. I. in fol.*

³⁵ *Chronica von Bündnisse v. Schweitzern, vol. in fol. S. I. A. 6.*

a trójai háború krétai szemtanújának tulajdonított fiktív napló, a *Dictys Cretensis Ephemeris belli Trojani* kézírata.³⁶ A hét vallásos jellegű tételben felbukkannak magyar nyelvű imádságok is.³⁷ Szerepelnek még énekek (MS.16, 17),³⁸ egy francia orvosi receptkönyv,³⁹ festmények,⁴⁰ valamint egy pirotechnikai kézirat.⁴¹ A bemutatás végén egy, a katalógus egésze szempontjából figyelemre méltó zsoltárparafrázist említenék.⁴² A tétel egy, az Osztrák Nemzeti Könyvtárban található könyv kézirataként azonosítható, amelynek szerzője a mű nyomtatott változata alapján Savoyai Jenő nyelvemstere, bizonyos Jean-Baptiste Paris volt.⁴³

Batthyány Lajos kéziratai a Magyar Nemzeti Levéltár anyaga alapján

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának anyagában is több érdekes dokumentumot találunk Batthyány Lajos kézirataival kapcsolatban. Batthyány Lajos bécsi házának iratai között szerepel egy kizárólag irat- és levélcsomókat felsoroló feljegyzés.⁴⁴ A különböző hivatali iratokat és családi levelek leírását tartalmazó dokumentum valamikor 1746 körül készülhetett. Batthyány Lajos a Magyar Udvari Kancellária általa betöltött elnöki tisztről (1733–1746)⁴⁵ lemondva – és egyúttal huzamos bécsi tartózkodásának lezárultával – láthatta szükségét annak, hogy rendezze iratait és összeállítsa azok listáját. A kézirat jelentőségét abban láthatjuk, hogy az akta- és levélkötegek címének felsorolásával Batthyány Lajos hivatali (kancellársága mellett Zala vármegye főispánja is volt) és családi működésének összképét láthatjuk kirajzolódni. Már pusztán az anyag elrendezése is bizonyos megállapításokra enged következtetni: az például, hogy leveleiknek kellett külön ládában helyet biztosítani, mutatja, hogy kancelláriai

³⁶ *Dictis cretensis de Bello Trojano*, vol. I. in 8vo S. I. D. 35. A mű rendszerint a trójai háború egy másik fiktív beszámolójával együtt volt olvasható: *Daretis Phrygii de excidio Troiae historia*.

³⁷ *Magyar imádságok*, vol. I. in 12. S. I. D. 41.

³⁸ *Cantata*, vol. II. in 4. S. I. D. 9–10. és *Cantata*, vol. I. in 4. S. I. D. 28.

³⁹ *Recueil de Recept Medicinal*, vol. I. in 4. S. I. D. 15.

⁴⁰ *Mahlerrey-Stücke*, vol. I. in fol. S. I. D.s. 43.

⁴¹ *Pirotechnicum*, vol. I. in 4to S. I. D. 20.

⁴² *Paraphrase sur le 4. et 6. Pseaume de la Penitance* S. I. D. 27.

⁴³ Jean Baptist PARIS (1731), *Paraphrase sur le 4me. et 6me. Pseaume de la Penitence. Le Miserere mei, et le De Profundis*. Wien, Johann-Baptist Schilgen. Österreichische Nationalbibliothek.

⁴⁴ HU-MNL-OL-P 1313.-I.-2. Lad.-21. No. 29. 190–195.

⁴⁵ FAZEKAS István (2014), A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai a 16–18. században, *Századok* 148, 5. 1131–1155.

munkatársa, Bernhard Heinrich von Germeten (1680–1737) és felesége, Kinsky Terézia (1700–1775) álltak a legintenzívebb kapcsolatban Batthyány Lajossal. Míg az itt felsorolt iratok a napi ügyintézés és kapcsolattartás során keletkeztek, az 1743-as könyvtárkatalóguson szereplő, hivatali feladatkörhöz kapcsolódó kéziratok kézikönyvek gyanánt állhattak a kancellár rendelkezésére, a hivatali munkához háttérrel biztosító egyfajta segédkönyvtárként.

A forrást egy másik sajátos szempontból is össze lehet vetni Batthyány Lajosnak az MTA Könyvtárában található katalógusával. Mindkét katalógusban szerepel egy, az adott kötetek elhelyezkedésére utaló sajátos kifejezés, mégpedig a *contignatio*. Míg az MNL listáján az iratok az alsó (infra) *contignatio* öt ládája és a felső (supra) *contignatio* 12 ládája szerint vannak feltüntetve, az MTA Könyvtár katalógusában az egyes tételek melletti jelzet négy paramétere közül az egyik (az első) szintén az alsó vagy felső *contignatiót* jelzi. A fogalomra a legközelebbi példát az alsó-ausztriai Göttweig bencés apátságában levő könyv- és tárggyűjtemény 1744-ből való rézmet-szetes ábrázolásánál találtuk,⁴⁶ amelynél a *contignatio* egyértelműen más szinten levő, különálló helyiséget jelöl. Még egyetlen forrás van, amely elvben kapcsolatban állhat a könyvtárnak a *contignatio* fogalmával jelölt berendezésével: ez egy nyolc darab, Bécsből Pozsonyba küldött művet felsoroló 1752-es levél,⁴⁷ ahol egy bizonyos alsó és felső könyvtárról van szó,⁴⁸ azonban ezt is csak bajosan lehet az általunk elemzett két lajstrom kapcsán értelmezni.⁴⁹ Talán valószínűbb, hogy a kizárólag kéziratos tartalmú lajstromon egyetlen galériás helyiségre kell gondolni, míg a könyvtár esetében – a göttweigi példát szem előtt tartva – inkább két különálló szinten elhelyezkedő helyiségben voltak a kötetek.

Hogy pontosan melyik ház adott helyet a két lajstromon felsorolt könyvtárnak és iratoknak, arról a dokumentumok nem árulkodnak. Két ingatlan

⁴⁶ Manuela MAYER (2022), Das Bild als Katalog? Salomon Kleiners Ansichten der Sammlungen des Stiftes Göttweig, In MEMO Sonderband 2: Mona Garloff – Natalie Krentz (Hrsg.), Objektordnungen zwischen Zeiten und Räumen. Verzeichnung, Transport und die Deutung von Objekten im Wandel. Pdf-Format. https://doi.org/10.25536/2022sb02_03.

⁴⁷ HU-MNL-OL-P 1317-A-II.-30.-B-32.

⁴⁸ Az összesen nyolc mű közül ötöt egy bizonyos felső könyvtárból („auß der obern Bibliothec”), hármat pedig az alsó könyvtárból („auß der untern Bibliothec”) származóként említi.

⁴⁹ Az itt szereplő nyolcból négy tétel azonosítható az MTA Könyvtárában található katalógus anyagával, így tehát össze is lehet vetni a két anyagot ebből a szempontból. Ebből annyi derül ki, hogy míg a Moreri lexikonjához kapcsolódó két tétel helye megfeleltethető, hiszen azt a levélben az alsó könyvtárból, a katalóguson az infra *contignatió*ban találjuk. Ugyanakkor, míg a teológia szakon levő két tételt a levélben a felső könyvtárból valóként említik, addig a katalóguson az infra *contignatió*ban vannak. A könyvtárban könnyen történetelt átrendezés, és persze az összevethető négy tétel sem jelent olyan számot, hogy igazán releváns megállapítás forrásául szolgáljon a könyvtár mibenlétével kapcsolatban.

jöhet számításba, mindkettő az egykori vordere Schenkenstrassén, a mai Bankgassén feküdt. Az egyik a vordere Schenkenstrasse (mai Bankgasse) és a hintere Schenkenstrasse sarkán álló korábbi Frischenhauser-féle szabadház (a régi 57. szám alatt),⁵⁰ mely a Batthyány Lajos anyja, Strattmann Eleonóra (1672–1741) által szerzett háztömb része volt (a mai Bankgasse 2. szám alatt), és amelyet Lajos testvérétől anyjuk halála után, 1742-ben egy csere keretében szerzett (így lett Károlyé a régi 58.-as szám alatti ingatlan).⁵¹ A másik az ugyancsak a mai Bankgassén levő (Bankgasse 8., régi házszáma 48.), Strattmann Eleonóra sógornőjétől, Eleonore Therese von Strattmann-tól (1678–1739) 1739-től Batthyány Lajoshoz kerülő ház, amely később Batthyány Lajos hitbizományi háza lesz.⁵² Talán valószínűbb, hogy ez a ház adott helyet a könyvtárnak és a felsorolt iratoknak is, hiszen a Staatskalender 1746-es kiadása Batthyány Lajos lakóhelyeként – „*wohnt nächst dem schwarzen Thor; in seinem Haus*” – ezt említi.⁵³ A fondban egyébként a Schenkenstrassén levő Batthyány-ingatlanra vonatkozó különböző iratok listáit is megtaláljuk.⁵⁴ Kancelláriai hivataláról való lemondása után Batthyány Lajos a Magyar Királyság területén tartózkodott inkább. Kérdés, hogy az iratok követték-e az ekkor már (1751-től) nádor Batthyány Lajost Magyarországra. Az 1756-ban keletkezett dokumentumban többek között azt olvashatjuk, hogy Johann Hackel, Batthyány Lajos bécsi minde-nese azt az utasítást kapja urától, hogy gondoskodjon bizonyos iratok és az iratszekrények első adandó alkalommal történő Körmendre szállításáról.⁵⁵

Az MNL OL iratairól szólva még két érdekes dokumentumról érdemes említést tenni, különösen, hogy kiindulópontunkat Batthyány Lajos könyvtára jelenti. Az egyik egy Strattmann-könyvtár-katalógus.⁵⁶ A lajstromon

⁵⁰ Paul HARRER-LUCIENFELD (1957), *Wien, seine Häuser, Menschen und Kultur*, 7. Band, Wien. 118–121.

⁵¹ KÖKÉNYESI Zsolt (2021), *Az udvar vonzásában. A magyar főnemesség bécsi integrációjának színterei (1711–1765)*. Budapest, L'Harmattan. 362–363. <https://doi.org/10.56037/978-963-414-873-9>.

⁵² HU-MNL-OL-P 1313. 166. kötet, 4.

⁵³ A *schwarzer Thor*, vagyis „Fekete kapu” a mai Bankgasse és Petrarcegasse kereszteződésénél levő 35. számú házat jelölte, amely éppen Batthyány Lajos 57. szám alatti sarokházával szemben helyezkedett el. Harrer-Lucienfeld 1957: 116. Térképen is jól látható a két ház viszonya. Harrer-Lucienfeld 1957: 1.

⁵⁴ HU-MNL-OL-P 1313-I.-2. Lad. 21.-No. 29.

⁵⁵ „Nachdem die Windischgrazische Bibliothek auszuraumen ist, als seynd alle Bücher in ein von den nähren Zimmern wiederaufzustellen, und Sorg zu tragen, daß nichts verlohren seyn. Die Schrifften aber, und der grossen Schrifften Kasten sollen mit erster Gelegenheit auf Körmont geschiebet werden. Die Zeitungen aber alle zusam geglaubt und in eine Verschlag beysamen verwahret, die Schrifften aber in gute Verschlag vermacht werden.” *Pro Memoira vor dem Hackel den 4to April 1756*. HU-MNL-OL-P 1313-I.-2. Lad. 21.-No. 30. 187-188.

⁵⁶ *Conscriptio Librorum Bibliothecae Strattmannianae* címmel az HU-MNL-OL-P. 1313.-II.-17. 263. jelzetten.

1246 kötet leírását találjuk 916 tételben. A könyvanyagot a rajta szereplő tételek alapján viszonylag egyértelműen tudjuk személyhez kötni: a katalóguson szinte pontosan 1707-ig kiadott köteteket találunk, és ez a megjelenési idő egybeesik Heinrich von Strattmann (1662–1707) életének idejével, aki Strattmann Eleonóra bátyja, és a hitbizományi ház kapcsán már említett sógornő és nagynéni, Eleonore Therese Strattmann (született Schellard) férje volt. A másik is könyvtári jellegű forrás. Batthyány Lajos possessor bejegyzését és ex librisét egyetlen könyvben sem találjuk, ugyanakkor a nádorsága alatt összeállított és másolt kötetekben megtaláljuk ex librisét. Kulcsár Krisztina az általa másoltatott perkivonatok egyik kötetét idézi példaként.⁵⁷

Batthyány Lajos kéziratai az OSZK-ban

Az Országos Széchényi Könyvtárban több kézirátára, valamint életére vonatkozó érdekes dokumentumot találunk Batthyány Lajossal kapcsolatban. Kiemelkedőnek tekinthető a *B. Ludovici data biographica* nevet viselő, a kutatás számára korábban ismeretlen életrajz,⁵⁸ amely Batthyány Lajos pályafutását a kancellárságról való lemondásáig, 1746-ig foglalja össze öt oldalon.⁵⁹ A forrás fő érdemét a hivatali, közéleti tevékenység számbavétele mellett a Batthyány tanulmányaira és nyugat-európai utazására vonatkozó adatok jelentik. Hasonló összegzés egyébként Batthyány Lajos atyja, II. Ádám életéről is ismeretes az OSZK-ban.⁶⁰ Szintén a Batthyány Lajos tevékenységét illető sajátos figyelemről (és iratainak tudatos felhasználásáról) árulkodik az OSZK egy másik dokumentuma, amely kizárólag Batthyány Lajoshoz írt magyar levelek válogatását tartalmazza egy vaskos folio kötetben.⁶¹ Ez a forrás is – amely kiegészíthető az MNL-ben található

⁵⁷ KULCSÁR Krisztina (2017), Nádorság és ami vele jár – A nádor hivatali feladatai a 18. században Batthyány Lajos példája alapján. In MÓRICZ Péter (szerk.) (2017), *Batthyány Lajos nádor*, Körmend, Körmendi Kulturális Központ, Múzeum és Könyvtár. 51–66, 60, 66. HU-MNL-OL, Bírósági levéltárak, Kúriai Levéltár, Királyi Kúria, Decisiones curiales (O 39), 1. kötet.

⁵⁸ Doina Biro egy heti beosztást adó órarend kapcsán ír „curriculum vitae-szerű dokumentum”-ról, ha azonban van ilyen, akkor az az OSZK-ban található életrajza. Doina BIRO (2006), Hatalom és kötelesség között – A Batthyány család asszonyai és lányai a századok folyamán. In NAGY Zoltán (szerk.) (2006), *A Batthyányak évszázadai Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29.* Körmend–Szombathely, Körmend Város Önkormányzata. 45–52, 38. Az órarend jelzete: HU-MNL-OL-P 1317-A-II.-30.-C.

⁵⁹ OSZK. Fol. Lat. 2575.

⁶⁰ SZEREMLEY György: *Néhai M. Gr. Batthyáni Ádám úr jelesb dolgairól amit ex traditione is tudok.* OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 452. Szeremley György Batthyány Lajos egyik fontos titkára volt.

⁶¹ *Correspondentia autographica praelatorum, magnatum Hungariae idiomate patrio saec. XVIII.* OSZK. Fol. Hung. 168.

levelezési anyaggal⁶² – bizonyosan számos fontos részletet tartalmaz a kancellár és nádor életével kapcsolatban. Már Batthyány Lajostól származóan tartalmaz egy-egy nagy jelentőségű levelet és beszédet az a válogatás, amely a magyar történelem kiemelkedő retorikai teljesítményeinek magyar nyelvű gyűjteménye kíván lenni.⁶³ A válogatás egyik darabja Batthyány Lajosnak a nevezetes „*vitam et sanguinem*” megajánlás előtt elmondott beszéde⁶⁴ az 1741-es országgyűlésen,⁶⁵ egy másik pedig Batthyány Lajos kancellárságról való 1746. június 19-i leköszönő levele⁶⁶ (mindkettő eredetije latin nyelven hangzott el, illetve íródott). A gyűjteményben egyébként egy Batthyány Lajos apósa, Theodor Althet Heinrich von Strattmann (1637–1693) által,⁶⁷ valamint testvére, Batthyány Károly tiszteletére mondott beszéd is szerepel,⁶⁸ ami azért sem lehet meglepő, mert a válogatás készítője és fordítója, bodó-baári és nagy-lucsei Mészáros Ignác (1729–1800) egy másik, szintén általa készített irat tanúsága szerint Batthyány Károly titkára volt.⁶⁹

⁶² Hasonló levélgyűjteményt jelent a Batthyány Lajos által elsősorban gyermekeinek (több levél címzettje testvére, Batthyány Károly) írt – főleg francia nyelvű – levelek válogatása: *Eigenhändige Aufsätze deren Ihro Excellenz Ungr. Palatino an Hochdero Sohne und Töchter erlassenen Briefen v. Anno 1738. 42. 45. & 755. bis 1765. Meistens aber ohne Jahr*: MNL-OL-P 1317-A-II.-30.-C/a.

⁶³ *Külömb külömb alkalmatosságokban mondott Jeles Beszédek, és irott Nevezetes Levelek Mellyeket munkáson öszveszerezvén nagyobb részént más nyelvekből által-tévén, akár példaképen, akár emlékezetre ki bótásította Bodó-Baari és Nagy Luttsei Mészáros Ignázt* (kézirat: OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 164).

⁶⁴ *Beszéd, mellyet Felséges Maria Theresia Sz. Iván havának 25. napján esett Koronázásának alkalmatosságával folyt Ország-Gyűlese alatt Poson várában a Nagy Palotában, hova a gyűlésből minden Fő Fő Rendek és Statusok hivattatván, meg-jelentenek, leg-ottan a Kisded, és tsetsemes Fő-Hertzei, és Királyi magzatjával, Jóseffel Királyi székében ülő ő Felsége előtt az Ausztriai Háznak akkor fel támadott sok ellenségei, és veszedelme ellen leendő országos rendelés, és insurrectio végett az Ország Statusihoz monda vala Méltóságos Gróf Batthyáni Lajos Udvari Magyar Kantzellarius 1741. eszt. Sz. Mihály hav. 11. nap. Deákból a Dietának actaiból*. A gyűjtemény 85–86. oldalán.

⁶⁵ Batthyány Lajos beszéde eredetijére egy példa: HU-MNL-OL-N 53 Regnicolaris levéltár, Archivum Regni, *Diaeta anni 1741*. 3. számú kötet, 392–394. Az egybevetés alapján úgy tűnik, a szövege alapvetően megfeleltethető az OSZK-ban talált magyar fordítással.

⁶⁶ *Levél mellyel Nagy Méltóságú Gróf Batthyáni Lajos le-tett Kantzelláriusi hivatalja után a Felséges Magyar Kantzellariától el-bútsúzott. Rohonczon 1746. eszt. Sz. Iván hav. 19. nap. Deákból*. A gyűjtemény 100–102. lapján.

⁶⁷ *Beszéd, mellyet Nagy Méltóságú Gróf Strattmann Ur, Császári Udvari Kantzellarius az Austriai Statusoknak, és Rendeknek gyűlekezetéhez mondott. Bécsben 1691. eszt. Németből. Das durchleüchtigste Archiv nevezett Könyvből*. 73–75. oldal.

⁶⁸ *Beszéd mellyel Horváth, Dalmátzia, és Sklavonia Országok Statusinak követői által 1743. esztendőben ... Batthyány Károly mint újon nevezetett Vitze-Király és Bán Bétsben köszöntetett. Deákból*. 93–94. oldal.

⁶⁹ *Ifjúságnak szóló öregek Tanítása, mellyet a Világ Tsinyaiban meg-okult és öregedett egy Atya élete végső órái előtt öregebbik Fiának Testamentumul hagyta ... a Bodó-Baari, és Nagy Lutséi Mészáros Ignázt a Batthyány Familia ahitatos Fundatioinak Actuarius és néhai Feld-*

Az OSZK-ban is található egy, az utolsó nemzeti nádor kéziratait tartalmazó dokumentum, mégpedig fia, Batthyány József könyvtárának 71 kötetnyi, Batthyány Lajoshoz tartozó kéziratainak kétkötetes iratjegyzéke 1792-ből.⁷⁰ Maga a jegyzék áttekintése is számos tanulsággal szolgál. A VI. Károly császárhoz szóló kérvényt jelző tétel alapján⁷¹ a Nyugat-Európát bejáró Batthyány minden valószínűség szerint Itáliában is megfordult.⁷² Szintén a testvérének, Batthyány Károlynak egy hadinaplót is készített a franciák ellen viselt háború 1745. évében. Batthyány Lajos iratjegyzékének párját jelenti fia, Batthyány József 59 kötetnyi kéziratainak szintén 1792-es kétkötetes iratjegyzéke.⁷³ Végezetül egy olyan kéziratot említsünk, ami arra utal, hogy nem teljesen reménytelen a kísérlet, hogy a Batthyányak katalógusokon, listákon szereplő érdekesebb kéziratainak is a nyomára bukkanjunk. Itt találjuk ugyanis Batthyány Lajos negyedik fia, Batthyány Fülöp (1735–1795) latin frázisgyűjteményét is 1750-ből,⁷⁴ amely minden jel szerint azonosítható Batthyány József 1795-ös pozsonyi katalógusának⁷⁵ tételével.⁷⁶ A kézirat a Jankovich-gyűjtemény pecsétjével szerepel, tehát azon Jankovich Miklós (1772–1846) révén került az OSZK-ba, aki részt vett egy, a Batthyány József halála (1799) után tartott aukción.⁷⁷ A Batthyány József

marschall Gróf Batthyány Károly, Horvát-Országi Bán és lett első Hertzegnek Secretariusus. OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 116.

⁷⁰ *Elenchus omnium Excellentissimi Comitis Ludovici a Batthyan condam Regni Hungariae Palatini actorum in LXXI voluminibus Bibliothaeae Eminentissimi ac Celsissimi S. R. Imp. Principis S. R. Ec. Cardinalis Primatis, Archi-Episcopi Strigoniensis Iosephi a Batthyan comprehensorum quorum singulis praemittitur brevis recensio generalis cum classificatione materialium in singulis tomis contentarum 1792.* OSZK Fol. Lat. 2202. 1–2. (A második kötet a jegyzék mutatója.)

⁷¹ *Instantia Comitis Ludovici a Batthyán, ut absolutis studiis, et terminato itinere in Italiam eum Sua Majestas applicet. VII. 141.* Az első kötet 18. oldalán.

⁷² Kérdés, hogy rögtön a tanulmányai végeztével és a nyugat-európai útja előtt, tehát életrajza szerint 1714-ben, vagy a török háború után, hivatali pályafutása kezdete előtt, tehát 1717–1718-ban.

⁷³ *Elenchus manuseriptorum publico-politicorum in LIX. voluminibus Eminentissimi ac Celsissimi S. R. Imp. Principis S. R. Ec. Cardinalis Primatis, Archi-Episcopi Strigoniensis Iosephi a Batthyan comprehensorum quorum singulis praemittitur brevis recensio generalis cum classificatione materialium in singulis tomis contentarum 1792.* OSZK Fol. Lat. 2023. 1–2.

⁷⁴ *Phrases latinae, collectae, scriptaeque a Comite Philippo Bottyáni Anno Domini 1750.* OSZK Quart. Lat. 104.

⁷⁵ *Catalogus Bibliothecae Eminentissimi Domini Cardinalis a Batthyan Librorum in Residentia Primatiali Civitatis existentium, 1795–1796.* MTAK Kézirattár, Könyvészet 2-rét 7. B. Batthyány József ezen a katalóguson szereplő pozsonyi könyvanyagának esetleges kapcsolatáról a kisbéri könyvanyaghoz: HURSÁN 2022: 425–426.

⁷⁶ *Phrases Latinae collectae, et scripta ab Ex. de Philippo a Batthyan 1750. I. quarto.*

⁷⁷ Jankovich Miklós beszámolója szerint egy Strattmann Eleonóra által készítettett és Savoyai Jenőnek ajándékozott ostáblát vásárolt. BUBRYÁK Orsolya (2004), Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Galéria, 2002. november 28. – 2003.

érsekhez köthető – minden bizonnyal tetemes – könyves és kéziratos anyag majdani feltárása Batthyány Lajos kéziratának további megismeréséhez is kulcsot jelenthet.

Összefoglalás

A három áttekintett gyűjtemény anyagában érdekes iratokra lehettünk figyelmesek. Az MTA Könyvtárában levő 1743-as könyvtárkatalógusán különleges kéziratok említését találjuk, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára anyagában egy valamikor 1746 körül készült, teljeskörűnek tekinthető jegyzéket a Batthyány Lajos működéséhez köthető akta- és levélcsomóról, az Országos Széchényi Könyvtár kézirtárában pedig fia, Batthyány József könyvtárában fennmaradt iratjegyzéke mellett eddig ismeretlen, latin nyelvű életrajzát leltük meg. Természetesen számos kérdőjel övezi a kéziratok érintett körét, és nem állt szándékunkban ezek teljeskörű eltüntetése. A kutatás jelen állásánál a Batthyány Lajoshoz köthető bécsi kéziratos anyag mozgásáról (főként több-kevesebb részének Körmendre szállításáról) továbbra sem tudunk pontos képet adni, és például a könyvkatalógusa vagy az OSZK-ban található iratjegyzék érdekesebb kéziratának sorsáról, hollétéről sem rendelkezünk információkkal. A néhány kivétel, jelesen Kolonovics történeti műve egy másolatának az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban vagy Batthyány Fülöp latin frazeológiájának az Országos Széchényi Könyvtárban való megléte ugyanakkor azt mutatja, hogy még hozhat eredményt a törekvés, hogy megismerjük a Batthyány Lajoshoz köthető izgalmas kéziratok sorsát, és felleljük azokat.

SZABOLCS HURSÁN

Lajos Batthyány: the Chancellor and His Manuscripts

It may not be an exaggeration to count Lajos Ernő Batthyány (1696–1765) among the epoch-making figures of Hungarian history, yet the details of his life and work remain lesser known, even among researchers. Exploring Lajos Batthyány's book collection and related manuscripts can help fill this gap. In this study, I examine unique documents from the manuscript material connected to Lajos Batthyány found in three major collections in Budapest: the Library of the Hungarian Academy of Sciences (MTAK), the National Archives of Hungary (MNL-OL), and the National Széchényi Library (OSZK). The 1743 library catalog mentions interesting

február 16. Szerk.: Mikó Árpád, Magyar Nemzeti Galéria, Bp. 2002. *Ars Hungarica* 32, 1. 140–175, 142, 174.

manuscripts on specific topics, and a list of files and letters related to Batthyány's activities, compiled around 1746, provides a comprehensive overview of his work. Perhaps the most intriguing documents are held at the National Széchenyi Library, including a previously unknown contemporary biography written in Latin. The whereabouts of some of these notable documents mentioned in various lists are still unknown, but further research may yield additional discoveries in the future.

Guarino Persius-kommentárjának kézirati hagyománya

Guarino Persius szatíráihoz írt magyarázatai kritikai kiadásának elkészítése során legelőször is azoknak a kódexeknek a számbavételére és a bennük megőrzött szöveg minőségének és jellemzőinek értékelésére kell sort kerítenünk, amelyek fenntartották számunkra a híres tanáregyéniség Persius-kommentárját. Természetes módon ezek részletesebb vizsgálata több esetben módosítani, valamint árnyalni fogja a korábbi katalógusok ez irányú ismereteit.

Jelenlegi tudásunk szerint Guarino kommentárjának kilenc kézirata ismert.¹ Ezek a kommentárt teljes terjedelmében vagy csak részlegesen tartalmazó kódexek a következők (az első négy kéziratot keletkezésük időrendjében közöljük, míg a többi, pontos datálást nem tartalmazó kötetet az előbbieket követően, őrzési helyük betűrendjében szerepeltetjük):

1. Modena, Biblioteca Estense – Lat. Alpha F 6,25 [M]²
2. Padova, Biblioteca del Seminario – 85 [P]
3. Velence, Biblioteca Nazionale Marciana – Marc. Lat. cl. XII n. 21 (4687) [V]

¹ A kéziratok számbavételéhez általában Paola Scarcia Piacentini (Paola SCARCIA PIACENTINI [1973], *Saggio di un censimento dei manoscritti contenenti il testo di Persio e gli scolii e i commenti al testo*. Roma, Palombi), valamint Dorothy M. Robathan és F. Edward Cranz (kisebb részben Oscar Kristeller és Bernhard Bischoff) munkájára (Dorothy M. ROBATHAN – F. Edward CRANZ – Paul Oskar KRISTELLER – Bernhard BISCHOFF [1976], A. Persius Flaccus. In F. Edward CRANZ – Paul Oskar KRISTELLER [eds.], *Catalogus translationum et commentariorum. Mediaeval and Renaissance Latin Translations and Commentaries*. Vol. 3. Washington, D. C., The Catholic University of America Press. 201–312. 255–257.) támaszkodhatunk. A tervezett kritikai kiadás alapjául szolgáló kéziratok összegyűjtésében segítségünkre volt továbbá Federica Rossetti nemrégiben megjelent disszertációja, amelynek bevezető szakaszában további két Guarino-kézirattal (Firenze, San Daniele del Friuli) gyarapítja eddigi ismereteinket, s mind a 9 ma ismert kéziratot számba veszi (Federica ROSSETTI [2017], *Il commento di Giovanni Britannico a Persio e la sua ricezione nel Cinquecento europeo. Edizione critica e studio introduttivo*. Doktori értekezés, Università degli Studi di Napoli Federico II, Université de Strasbourg, Neapoli-Strasbourg. VI.).

² A szögletes zárójelben feltüntetett betű-szám kombinációk a kéziratok azonosítására a kritikai kiadás készítése során is alkalmazott *siglumokat* jelölik.

4. Velence, Biblioteca Nazionale Marciana – Marc. Lat. cl. XII n. 199 (3956)³ [V₂]
5. Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana – Plut. 47.15 [F]
6. Milano, Bibliotheca Ambrosiana – N 160 [Mi]
7. Milano, Bibliotheca Ambrosiana – C 45 [Mi₂]
8. San Daniele del Friuli, Biblioteca Guarneriana – Cod. 90 [D]
9. Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana – Vat. lat. 2711 [Vat]

A fentiekén túlmenően érdemes még említést tennünk két másik kézirat-ról, amelyek felbukkannak, majd eltűnnek a kutatástörténet során (Scarcia Piacentini katalógusa hozza őket, Robathané viszont már nem), ami magyarázatot érdemel. A szóban forgó két kézirat egyike egy ugyancsak a Vatikáni Apostoli Könyvtárban őrzött kódex (BAV, Ottob. Lat. 1146),⁴ míg a másik egy, a Francia Nemzeti Könyvtár gyűjteményéhez tartozó darab (Bibliothèque nationale de France, Lat. 16696).⁵ A kézirati hagyományban való felbukkanásuk okát arra tudjuk visszavezetni, hogy mindkét kézirat szerepel a fentebb hivatkozott *Catalogus translationum et commentariorum* című sorozat 1960-ban kiadott 1. kötetében, mégpedig annak Guarino Iuvenalis-kommentárjára vonatkozó szakaszában,⁶ ahol is olyan kéziratokként történik rájuk utalás, amelyek a Hadrianus idején működő szatíraszerző művei mellett Persius szatíráinak magyarázatait is tartalmazzák.⁷ És noha a katalógus készítőjének ezen állítása teljes mértékben igaz, az említett kódexekben szereplő Persius-kommentárok mégsem a veronai tanár tollából származnak: míg a vatikáni kézirat utolsó negyedét kitevő kommentár nem más, mint a *Commentum Cornuti* névvel illetett scholion-gyűjtemény D tradíciójának szövege,⁸ addig a Francia Nemzeti Könyvtárban őrzött kézirat a iuvenalisi szatírák és Guarino Iuvenalis-kommentárjának ezek után következő szövegén túl – az előbbi kommentár lapjai közé utólag bekötve – Per-

³ Paul Oskar KRISTELLER (1977b), *Iter Italicum. A Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and Other Libraries*. Volume II. Italy (Orvieto to Volterra; Vatican City). London–Leiden, The Warburg Institute – E. J. Brill. 243.

⁴ Digitális változata ennek is megtalálható az Apostoli Könyvtár oldalán, a közzétett monokrom másolat azonban minősége folytán mélyreható kutatáshoz nem használható: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Ott.lat.1146. (2024. 10. 10.)

⁵ Digitális változata elérhető a Gallica oldalán; közvetlen elérhetősége: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b90726888>. (2024. 10. 10.)

⁶ Eva M. SANFORD (1960), Juvenalis, Decimus Junius. In Paul Oskar KRISTELLER (ed.), *Catalogus translationum et commentariorum: Mediaeval and Renaissance Latin Translations and Commentaries*. Vol. 1. Washington, D. C., The Catholic University of America Press. 175–238.

⁷ Uo. 206b–207a.

⁸ U. W. SCHOLZ – C. WIENER – U. SCHLEGELMILCH (eds.) (2009), *Persius-Scholien. Die lateinische Persius-Kommentierung der Traditionen A, D und E*. Wiesbaden, Dr. Ludwig Reichert Verlag. 153–301.

síus szatíráinak szövegét is tartalmazza (152r–167v),⁹ amely mellett az első szatíra esetében meglehetősen szép számmal fordulnak elő lapszéli magyarázatok, amelyek száma azonban a második szatírától kezdve lecsökken,¹⁰ és a továbbiakban már döntő részben csak sorok fölé írt glosszákkal találkozunk. Ezen glosszák és scholionok azonban szintén nem köthetők Guarino nevéhez.

Így tehát azt kell feltételeznünk, hogy az 1973-as katalógusában Scarcia Piacentini valószínűleg interpretálni próbálta a korábbi, 1960-as Sanford-féle munkából kinyert adatokat, amelyeket az eredeti megfogalmazás – elképzelhető, hogy szándékosan – semleges módon, pontos mibenlétük megkerülésével említett. Nem lehet tehát az olasz kutatót a fenti félreértés miatt komolyan hibáztatni: az előbbi katalógus szövegét ugyanis annak nyilvánvaló célja szerint értelmezve, egyéb megjegyzés, illetve autopszia hiányában más (hasznavehető) következtetésre aligha juthat a jóhiszemű olvasó.

A következőkben röviden ismertetjük a fenti kódexekben fennmaradt Guarino-kéziratok sajátosságait, majd pedig igyekszünk azokat a szövegkiadás szempontjai szerint értékelni, kézirati súlyukat megítélni, mindezek fényében pedig leszármazási rendjüket (*stemma*) megállapítani.

1. Modena, Biblioteca Estense – Lat. Alpha F 6,25¹¹ [M]

Papírkódex; mérete: 300×215 mm.¹² Szép, humanista folyóírással íródott. A kódex a Persius-kommentáron kívül más szöveget nem tartalmaz; ennek terjedelme: 1r–51v. A kézirat a kommentár hiánytalan szövegét tartalmazza. A másoló a munka lezárásakor tájékoztat minket a másolat elkészítésének helyéről és idejéről: Padova, 1458. január 28. A másoló személyét illetően ugyanakkor nem kapunk felvilágosítást. A szöveg nem tesz említést Guarino szerzőségéről, megadja ellenben a mintául szolgáló szöveg tulajdonosának nevét („*Has recollectas ab Antoniolo Palazolo habui ex suo exemplare, quod summis precibus ab illo extorsi.*”). A másolat szövegét a másolója két rövid verssel, egy hexameter sorral és egy distichonnal zárja: „Franciscus Petrarcha de Persio: *Legitur ignotus per totum Persius orbem.*”, illetve:

⁹ A katalógusban hibásan 152^v szerepel kezdőoldalként.

¹⁰ SANFORD 1960: 207a.

¹¹ Paul Oskar KRISTELLER (1977a): *Iter Italicum. A Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and Other Libraries. Volume I. Italy* (Agrigento to Novara). London–Leiden, The Warburg Institute – E. J. Brill. 371. (no. 405); SCARCIA PIACENTINI 1973: (ms. 274); ROBATHAN ET AL. 1976: 257a.

¹² A kódex bővebb fizikai jellemzőihez lásd https://manus.iccu.sbn.it/opac_SchedaScheda.php?ID=166355. (2024. 10. 10.).

„Ioannes An. de Medicis: *Magne liber parvo distincte volumine iam iam / inter Romanas nosceris historias.*”

A kéziratban a viszonylag szűk szövegtükör mellett, mindkét oldalsó margón előfordulnak kiemelt szavak és lapszéli, a guarinói szövegen kívüli scholionok is. Ez utóbbiak ráadásul két különböző kézzel és tintával kerültek felvezetésre; gyakoribbak a vékony világosbarna tollal írt részek, míg a fekete tollal lejegyzettekkel ritkábban találkozunk. Szakaszkezdetekkor nem használ rubrikát, helyett térközzel, az első egy-két szó nagy betűvel történő írásával és aláhúzásával jelöli a szöveghatárt. A kézirat szövege jó olvasatot nyújt; kevés másolási hibával találkozunk; időbeli elsősége mellett szövegének épsége tekintetében is a fennmaradt kódexek közül egyértelműen a legjobbnak tekinthető. Főliószámozását közelebbről szemügyre véve ugyanakkor azt tapasztaljuk, hogy bár a modern, ceruzás főliószámozás folyamatos, az eredeti, a kézirattal azonos barna tintával vezetett főliószám megtörik: az eredeti 42. főlió után a 46–48. főlió következik (ezeken található a ceruzával felvezetett 43-as, 44-es és 45-ös szám), és csak e három lap után került befűzésre az eredeti számozás szerinti 43–45. (ceruzás 46–48. számmal jelölt) főlió. Ez a sajnálatos eset azonban nagy segítségünkre lesz majd a kéziratok leszármazásának megállapításában.

2. Padova, Biblioteca del Seminario – 85¹³ [P]

Papírkódex. Humanista folyóírással készült. A kódex a Persius-kommentáron kívül más anyagot nem tartalmaz; terjedelme: 1r–54r. A kézirat a kommentár teljes szövegét tartalmazza. A másoló a munka lezárásakor nem tudósít a másolat elkészítésének helyéről, csak annak idejéről: 1464. október 12. A másoló személyét illetően ez esetben sem kapunk felvilágosítást. A kézirat 1r oldalát megelőző lap rectóján nagy valószínűséggel későbbi (talán kései XVI. századi) kéz ismeretlen szerzőnek tulajdonítja a kódexben rögzített művet: „*Expositio in Persii satyras Ano[n]ymi, conscripta anno 1464. die 12. Octobris ut legere est in ultima pagina*”, ám egy letisztult vonalvezetésű, időben bizonyára nem sokkal későbbi kéz korrigálja ezt: „*Haec expositio est Guarini Veronensis*”.¹⁴

A kéziratban a széles szövegtükör külső margó felőli oldalán témajelölő szavak, illetve kis számban viszonylag szűkszavú, Guarinóhoz nem köthető scholionok találhatók.

¹³ KRISTELLER 1977b: 8.; SCARCIA PIACENTINI 1973: (ms. 350).

¹⁴ Rossetti – téves – állítása szerint nincs feltüntetve a kéziratban Guarino szerzősége (ROSSETTI 2017: VI).

A szakaszkezdő nagybetűk enyhén nagyobbak; csupán szerényen cirkalmasak: mindössze négy alkalommal lettek vörös tintával kiemelve, egy helyen pedig (5. szatíra) a kezdőbetű berajzolására nem került sor (pusztán a tájékoztatásként a sorszélre írt kis „v” betű látszik az egyszerű iniciálénak kihagyott helyen, a margón).

A kézirat szövegében mintegy tucatnyi helyen lacuna található; ezek mindössze egy-két, legsúlyosabb esetben is néhány szó terjedelműek. Ezek – más egyebek mellett – a kézirat (jelenlegi ismereteink szerint elveszett) mintapéldányának hevenyészett írásképeről tanúskodnak. Esetenként a másoló szemének ugrása következtében sorkihagyások is előfordulnak. A szöveg minősége összességében erősen kifogásolható, amiért a másoló valószínűleg csupán az esetek egy részében tehető felelőssé: a szövegromlások mértéke alapján ugyanis úgy tűnik, hogy számos alkalommal már a mintaszöveg is hibás szóalakokat tartalmazott. Ez azokban az esetekben mutatkozik meg legszemléletesebben, amelyeknél egyértelműnek látszó, ám a kontextusba nem illeszkedő szóval találkozunk, amely felett még a másoló is kereszttel (amelynek vízszintes szára jóval szélesebb) jelezte az általa is világosan érzékelt olvasati problémát. Ugyanerről árulkodik a kézirat egyik legjellemzőbb vonása is. A Persius-művekből kiemelt scholionok, amelyekhez magyarázatot fűz a szöveg, a kézirat során előrehaladva egyre inkább rövidített formában szerepelnek, csupán egy, esetleg két-három szókezdő betűjükkel rövidítve a soron következő szavakat. Ezek esetében is azt tapasztaljuk, hogy az említett rövidítések rengeteg hibát tartalmaznak: számos esetben más betűt hoznak a várt helyett – a szövegromlás okai olykor jól felderíthetők (például d → cl), máskor viszont tanácstalanok maradunk –, és az sem ritka, hogy az egyes szótöredékekből a másoló értelmes szavakat próbál alkotni.¹⁵ Így tehát biztosra vehető, hogy már a mintakódexnek is rövidített (és nem túl szabatosan tagolt) szövegkiemeléseket kellett tartalmaznia.

¹⁵ Például: *nostin ventidii* > *no. ve. > *novae*; *iter ambiguum* > *iter am. > *in terram*; *mille hominum species* > *mille ho. spes (cum signo abbr.) > *nullo hospes*; *uitam relictam* > *ui. re. > *iure*; *magnum nempe donas diem* > *ma. ne(m). do. (d.) > *manendo*; *vivere talo* > *vi. ta. > *vita*; *ad strigiles* > *ad stri. > *astri*; *arctos rodere casses* > *ar. ro. cas. > *arrogas*; de látunk példát a folyamat ellenkező irányba történő lejtárszódására is: *si increpuit* > *si in re publica et; orti peioribus* > *ar. tu. pe. io.*

3. *Velence, Biblioteca Nazionale Marciana*
 – *Marc. Lat. cl. XII n. 21 (4687)*¹⁶ [V]

Pergamen- és papírkódex. Letisztult, humanista kurzív könyvrírással íródott.¹⁷ A kódex a Persius-kommentáron kívül más anyagot nem tartalmaz; ennek terjedelme: 1r–70r. A kézirat hiányos; a kommentár szövege a 4. szatíra 28a. scholionja közben, mondat közepén megszakad, majd a hiány bárminemű jelzése nélkül folytatódik az 5. szatíra utolsó sorainak az 5. szatíra 189a. magyarázata közepén újrainduló szövegével, a kohézió erősítése érdekében mindössze egyetlen szót változtatva meg annak első tagmondatában („*et opinionem affirmant*” → „*et ibi affirmant*” [5. 189a.]). A 4. és 5. szatíra magyarázatának ily módon erősen csonkult szövegét követően a kézirat más anyaggal igyekszik pótolni az 5. szatíra szinte teljesen kieső kommentárjának szövegét, amely azonban látványosan elüt az eddigiektől, és az esetek jelentős részében pusztán szómagyarázatokra szorítkozik (56r–61r). A kommentár kéziratát megelőzi egy, a másoló által írt *epistola dedicatoria*, amely tájékoztat minket egyrészt a másoló, másrészt a megajándékozott személyéről („*Reverendissimo in Christo patri domino, domino B. Cardinali Ravennati, domino suo praestantissimo Franciscus Roellus Ariminensis.*” [1r]), valamint a levél lezárásaként a másolat keletkezési helyéről („*e domo nostra*”) és idejéről is (2r): 1465. december 19. Az ajándékozott tehát a hivatalban lévő ravennai érsek, akinek a fenti mondat „B.” rövidítésében foglalt nevét az általa teljes terjedelmében közölt dedikációs levél szövegében már Robathan is kiegészíti; a levél Bartolomeo Roverella (1406–1476) ravennai érsekhez íródott, aki 1461-től viselte a dedikációban is említett bíborosi rangját.¹⁸ A kötet sokszorosán említést tesz Guarino szerzőségéről: nemcsak az ajánlólevél („*Do tibi, praestantissime domine, commentarios Persii Volaterani editos per Guarinum nostrum Veronensem, in quo quantus ornatus quantaque sententiarum gravitas existat.*” [1r]), hanem az azt követő cím (és Guarino-portré [3r]), valamint a kommentár utáni, kéziratot lezáró sorok egyaránt tájékoztatnak minket a szerző személyéről (70r).

A keskeny szövegtűkör mindkét oldalán utalószavak és nem egy esetben témamegjelölés is található, egyéb lapszéli scholionokat azonban – díszített és ajándékba szánt példány lévén érthető módon – nem tartalmaz.

¹⁶ Kézirata online nem elérhető. Lásd KRISTELLER 1977b: 240; SCARCIA PIACENTINI 1973: (ms. 562); ROBATHAN ET AL. 1976: 257b.

¹⁷ Vö. ROBATHAN ET AL. 1976: 255–257, aki a Guarino-kéziratok számbavételénél ezen kódexet tekinti kiindulási alapnak és mintapéldánynak.

¹⁸ Conradus EUBEL (1914²), *Hierarchia catholica medii aevi sive Summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1431 usque ad annum 1503 perducta*. Vol. II. Monasterii, sumptibus et typis Librariae Regensbergianae. 13.

A kódex a többi kézirtól eltérően szépen illuminált: az ajánlólevél és a szatíramagyarázatok kezdőbetűi arany, vörös, kék és zöld színnel festettek, illetve egyszerűbb növényi ornamentikával díszítettek (kivéve a 6. szatíra esetében, itt ugyanis a díszes kezdőbetűt nem festették meg a kéziratban, pusztán a helyére berajzolt, a piktort útbaigazító kis kezdőbetűt látjuk). A kommentár kezdőoldalának gazdagabb díszítése a felső, belső (bal) és alsó margón is végigfut; a szövegkezdő iniciálé (egy nagy „A” betű) mellett, támla nélküli széken, vörös ruhában ülő idős tanító (nyilvánvalóan Guarino) alakja látható, aki előtt tanítványa térdel. Az oldal alján növényi ornamentikával gazdagon díszített kompozíció közepén két lebegő, szárnyas puttó által tartott zöld babérkoszorúba foglalt egyházi címert találunk. Ezen kék címermezőben enyhén megkopott osztatlan arany doborpajzsban,¹⁹ felfelé nyílt, fekete holdsarló felett hatágú fekete csillag helyezkedik el; a pajzs két oldalán „A” és „C” betűk találhatók (címerábrái alapján sem azonos Roverella címerével). A pajzs felett latin kereszt, felette bíborosi (vörös) kalap látható, amelyről kétoldalt csupán 6-6 vörös bojt függ.

Annak ellenére, hogy díszpéldánynak szánták, a kézirat meglehetősen sok hibát tartalmaz, számos nem létező, eltorzult szóalaknak is tanúi lehetünk.

4. Velence, Biblioteca Nazionale Marciana
– *Marc. Lat. cl. XII n. 199 (3956)*²⁰ [*V₂*]

Papírkódex. A kézirat két kommentárt tartalmaz: Guarino művén kívül egyazon másoló tollából kerültek lejegyzésre Horatius ódái és egy azokhoz fűzött kommentár is. A Persius-kommentár terjedelme: 1r–46r. Humanista folyóírással íródott, írásképe alapján minden bizonnyal nem reprezentatív céllal. A másoló a munka lezárását követően pontos információkkal szolgál saját személyét, a másolat elkészítésének helyét és idejét illetően: „*Expositiones A. Persii finiunt, quas Paulus Ramusius Ariminensis decimo secundo Kalendas Octobris hora quindecima volanti calamo transcripsit MCCCCLXXI Paduae*”, vagyis az iménti kézirat lemásolását a Riminiből származó Paulus Ramusius 1471. október 12-én fejezte be Padovában. A kézirat ugyanakkor nem tájékoztat minket a kommentátor személyéről (a kódex későbbi, XVIII. századi címoldala azonban ismeri Guarino szerzőségét).

A kézirat széles szövegtükre mellett váltakozó mennyiségű, ám viszonylag kevés utalószó található, ugyanakkor ez esetben is előfordulnak az ol-

¹⁹ A címerpajzs kopás következtében előtűnő alapozó festése vörös színnel történt.

²⁰ KRISTELLER 1977b: 243; SCARCIA PIACENTINI 1973: (ms. 563); ROBATHAN ET AL. 1976: 257b.

dalsó és az alsó margókon egyéb, Guarinóhoz nem kapcsolható magyarázatok és idézetek.

Az előző velencei kézirattól eltérően ez utóbbi díszítetlen példány: a később elkészítendő szakaszkezdő nagybetűk helye ugyan ki lett hagyva, ám azok berajzolására soha nem került sor.

A kézirat legárulkodóbb jellemzője az a szövegelcsúszás, amelynek következtében szövege az 5. szatíra 126a. scholionjának közepén megszakad (38r) és az 5. szatíra 184b. scholionjával folytatódik, majd pedig az innét folyamatosan haladó kommentárszöveg a 6. szatíra 37a. scholionja során ismét megtörik (41r), és ide ékelődik be a korábban elmaradt, csaknem 60 sor magyarázata, amelyet követően aztán folytatódik a 6. szatíra tárgyalása (43v). Erről a kéziratok ismertetését követően még részletesen szót ejtünk.

5. Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 47.15²¹ [F]

Papírkódex, mérete: 215×280 mm. A két művet tartalmazó kódex teljes terjedelme 101 fólió, amelynek elején (1r–71r) Pomponius Laetusnak Terentius Varro *De lingua Latina* című munkájához írt kommentárja áll. Ezt követi Guarino Persius-kommentárja (72r–101v). A kódex datálatlan, ám XV. századi kézírással készült; két különböző kéz munkája (a szöveg nem tájékoztat bennünket másolóinak személyéről). Az első kéz által bejegyzett Varro-kommentár írásképe sokkal letisztultabb, míg a számunkra most jelentőséggel bíró kézirat kisebb betűkkel, jóval lendületesebb tollvezetéssel, gótikus kurzív írással íródott.²² Meglehetősen jó minőségű szöveget őrzött meg számunkra. Jellemző a kézíratra, hogy az eltévesztett vagy esetleg már a mintapéldányban is hibás szavak esetében a hibásnak tulajdonított alakot, minden bizonnyal az íráskép tisztaságának megőrzése céljából, a legtöbb esetben nem húzza ki, hanem utána, a javítás tényének egyéb jelölése nélkül hozzá a helyes (vagy helyesnek vélt) formát.

Legfőbb, a szövegahagyományban elfoglalt helyének megállapításában segítségünkre levő jellegzetessége, hogy a V kézirathoz hasonlóan a 4. szatíra 28a. scholionjának tárgyalása közben a kézirat megszakad és mindenemű jelölés nélkül folytatódik az 5. szatíra 189a. magyarázatának közepétől (98r), az összefésülés érdekében egy szót megváltoztatva a folytatódó

²¹ Digitális változata szabadon hozzáférhető: <https://tecabml.contentdm.oclc.org/digital/collection/plutei/search/searchterm/Plut.47.15/field/subject/mode/exact/conn/and/order/subject/ad/asc>. (2024. 10. 10.) A kódexet leírja: Angelo Maria BANDINI (ed.) (1775), *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae sub auspiciis Petri Leopoldi [...]*. Tomus 2. Florentiae. 398–399; Rossetti 2017: VI.

²² Túlás azonban a firenzei katalógus második kezét jellemző *valde perplexa* ítélete; a szöveg kis odafigyeléssel jól olvasható (Bandini 1775: 399).

szöveg első tagmondatában (pontosabban kifejtve lásd az előző kódex leírásánál). Ezen kézirat esetében azonban (a velencei díszkézirrattal ellentétben) semmilyen formában nem történik kísérlet a kieső részek pótlására.

A kézirat ugyanakkor tisztában van Guarino szerzőségével, amelyről mind a kommentárt megelőzően, mind azt követően tájékoztatást kapunk: „*Guarini Veronensis Commentariola in Persium feliciter incipiunt*” (a szöveg végén szinte ugyanezen formában, csak az „*incipiunt*” helyén „*expliciunt*” áll). A Varro-kézirat 1r oldalának alsó margóján későbbi birtokosi bejegyzés olvasható: „*Antonii Petrei canonici Floren(sis) no. 409*”.

Lapszéli utalószavak ez esetben is vannak, noha a kezdetben sűrű utalózás már az első szatíra során ritkulni kezd, majd gyakorisága ingadozóvá válik. A guarinói szöveg szatíraértelmezését kiegészíteni szándékozó további lapszéli magyarázatokkal azonban ebben az esetben nem találkozunk.

6. *Bibliotheca Ambrosiana, Milano – N 160 sup.*²³ [Mi]

Papírkódex; mérete: 230×160 mm. Humanista folyóírással íródott. A kódex két töredékes Persius-kommentárt tartalmaz, amelyek közül az első a *Commentum Cornuti* D tradíciójának egy példánya. Míg ez az első kommentár (1r–48v) csupán a végén hiányos (utolsó teljes magyarázata az 5. szatíra 47. sorához íródott), addig Guarino műve (50r–99r) mind az elején, mind a végén csonka: a kézirat által megőrzött magyarázatok az 1. szatíra 46b. scholionja közben kezdődnek, és a 6. szatíra 7a. scholionja folyamán szakadnak meg. A kódexben található szövegek eredetileg bizonyosan különálló egységeket képeztek (lejegyzőjük is más-más kéz volt), és csak valamikor csonkulásukat követően kötötték őket egy kötetbe. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy a szatíra vége nem az adathordozó sérülése következtében hiányzik a kötetből: a magyarázat a 99r lap közepén, sor és mondat közepén ér véget, így arra kell következtetnünk, hogy – a kommentár elejével ellentétben – ezért a veszteségért vagy a mintául szolgáló kézirat már a másolás időpontjában is csonka volta tehető felelőssé, vagy pedig a kézirat másolója valamely okból félbehagyta feladatát, és azt később sem folytatta tovább.

A kéziratban pontos dátumot nem találunk; a kézírás alapján keletkezése a XV. század második felére, némiképp közelebről 1458. január 28. utánra

²³ Szövege online változatban elérhető: <https://ambrosiana.comperio.it/opac/detail/view/ambro:catalog:79379>. (2024. 10. 10.) Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni Domokos Györgynek a kézirat digitalizálásában való közbenjárásáért, valamint Federico Gallónak, amiért az itt tárgyalt két milánói kéziratot digitális és online elérhető formában soron kívül a rendelkezésemre bocsátotta. KRISTELLER 1977a: 302; SCARCIA PIACENTINI 1973: (ms. 263); ROBATHAN ET AL. 1976: 257a.

tehető (indoklását lásd alább). Szintén nem ad számot a keletkezés helyéről és a másoló személyéről – még ha tartalmazott is erre vonatkozó bejegyzéseket, a kézirat elejének és végének csonkultsága következtében ezek elvesztek –, ahogyan Guarino szerzőségéről sem tesz említést.

A két kommentár közötti üres lap rectóján feltehetően kései XVI. századi kéztől származó bejegyzés az első kommentár töredékes voltáról és a megszakadás szöveghelyéről tájékoztat bennünket, míg a versón található, ugyanezen kéztől származó szöveg a Guarino-kommentár elején tapasztalható hiányra, valamint annak mértékére hívja fel a figyelmet: „*Hinc in fragmento, a prima satyra usque in ultimam satyram in carmine primae satyrae: Laudari metuam neque enim mihi cornea fibra.*” Majd a következő oldalon, a töredékes Guarino-kézirat első oldalának felső margóján ugyanezzel a kézzel és tintával ez olvasható: „*In prima satyra.*” A kézirat tehát tájékoztat minket a kézirat elején található hiányról, a kézirat végének csonkaságáról viszont nem. Mindenesetre öröm az örömben, hogy a hiány ténye és a megszakadás helye segítségünkre lesz a kézirat szöveghagyományban elfoglalt helyének meghatározásában.

Kommentárunk mellett nem találhatók utalószavak, ahogyan Guarinóhoz nem köthető egyéb scholionok sem.

A megőrzött szöveg minősége jócskán hagy kívánnivalót maga után (haszonlóan a padovai kézirathoz): olykor ugrik a másoló szeme, valamint viszonylag sok olyan esettel találkozunk, amikor a másolás során egyes, bizonyára nehezebben kiolvasható szavak, szókapcsolatok a másolat szövegében hibás alakokat eredményeztek. A viszonylag nagyszámú hiba ellenére kevés javítás található a szövegben.

7. *Bibliotheca Ambrosiana, Milano – C 45 sup.*²⁴ [Mi₂]

Hordozó: papírkódex; mérete: 220×125 mm. Szépen rendezett, jól olvasható humanista folyóírással írták. Terjedelme: 1r–51r. A kötet egyedül Guarino Persius-kommentárját tartalmazza. A kötetben a kommentár előtt 11 üres lap található (ezek közül az első kettő rectójára utóbb ténamegjelölő és a gyűjteménybe kerülésre utaló bejegyzéseket vezettek fel). A helyet talán a persiusi szatírák szövege későbbi bejegyzésének szándékával hagyták ki, emellett a kommentárt követő, további 21 fólió is üres. Ennek ellenére a kézirat nem teljes, ugyanis a szöveg az 5. szatíra 30. sorának magyarázata közben, a sor és az oldal végén, a mondat közepén megszakad. A kézirat

²⁴ Online elérhetősége:

<https://ambrosiana.comperio.it/opac/detail/view/ambro:catalog:67843>. (2024. 10. 10.) KRIS-TELLER 1977a: 297; SCARCIA PIACENTINI 1973: (ms. 255); ROBATHAN ET AL. 1976: 257a.

nem ad számot a keletkezési helyéről és idejéről, valamint a létrehozójának személyéről sem.

A szatíramagyarázatok kezdetei részben vörös tintával íródtak: a szatíra betűvel kiírt, címként szereplő sorszáma vörössel és nagybetűs írással, az első sorkezdő betű dísztelen, vörös (2-4 sor nagyságú) nagybetűvel, majd az első sor nagybetűs írással, vörös és barna betűk váltakozásával került bemásolásra.

A kézirat első, számozatlan oldalán (római I. számmal jelölve) kortárs bejegyzés olvasható: „*Quidam in Persium.*” Az ezt követő lapon XVII. századi, a kötet tartalmára, illetve gyűjteménybe kerülésére vonatkozó megjegyzések állnak.

Lapszéli utalószavakat csak elvétve (ezek tetemes része is pusztán auktermegjelölés), marginális, Guarinótól független magyarázatokat pedig egyáltalán nem tartalmaz.

A kézirat jellegzetes módon eltér az eddigiektől abban a tekintetben, hogy egyrészt, szembetűnő módon, meglehetősen kurtított életrajzi bevezetővel került lejegyzésre, másrészt az 1. szatíra 9. sorának magyarázata közben – teljesen váratlanul és egyébként nehezen indokolható módon²⁵ – argumentumok gyanánt kiemeli a további szatíramagyarázatok első sorait, amelyeket később a szatírák elején nem ismételt meg újra, csak visszautal az iménti argumentumokra. A kéziratban megőrzött szöveget megvizsgálva arra jutunk, hogy ugyan nem gyökeresen, de megfogalmazását tekintve számos ponton eltér a korábbi kódexek kézirati hagyományától. Erre később, a kommentár kézirati hagyományának rekonstrukciója során még vissza kell térnünk.

8. *San Daniele del Friuli, Biblioteca Guarneriana – Cod. 90²⁶ [D]*

Papírkódex.²⁷ A kódex a számunkra érdekes kommentár mellett (1r–47v) egy Ovidius *Fastij*ához írt kommentárt, illetve a katalógustétel tanúsága szerint Emiliano Cimbriaco olasz humanista három népnyelvű szonettjét

²⁵ Arra, hogy miért is kerülnek ide az egyes szatírák első sorai, a kommentár nem ad választ, csupán – prózai módon – azt mondja, hogy a második (mai értelemben az első) szatíra magyarázataival folytatja, mert korábban annak írását szakította félbe: „*Positis argumentis omnium satyrarum Persii revertimur ad scribendum super secundam, quia superius eam omisimus.*”

²⁶ ROSSETTI 2017: VI.

²⁷ Az 1893-ban más városok mellett az itteni könyvtár kéziratainak leírását is tartalmazó katalógus eseti jelleggel tünteti fel a kötetek méreteit, jelen esetben pusztán a lapok kötési módja került feltüntetésre, az oldalak méretei azonban nem (G. MAZZATINTI (1893), *Inventari dei manoscritti delle biblioteche d'Italia*. Volume terzo. Forlì, Casa editrice Luigi Bordinandini. 122–123. [Sandaniele del Friuli, Biblioteca comunale]).

tartalmazza.²⁸ A kézirat XV. századi; ennél közelebbit nem hoz tudomásunkra a keletkezési helyéről és idejéről a mű végén olvasható tartalmi meghatározás („*Recolecte siue glosule in Persium.*”).

Humanista kurzív könyvrírással készült, igényes kézirat; a szövegkiemelések vörös rubrikával vannak szedve. Míg kezdetben minden szövegkiemelés nagybetűs írásmóddal került bejegyzésre, néhány lap után rövid, váltakozó átmenet után a másoló kisbetűs írásmódra tér át. A csupa nagybetűs írásmód csak az egyes szatírák első szövegkiemelése esetében marad meg végig. Iniciálé nem szerepel benne, eredeti szándék szerint ugyanakkor ezek felvezetése bizonyosan tervben volt az egyes szatíramagyarázatok kezdőszavai esetében; elhelyezésüket a szöveg mellett, a margón képzeltek el: az első betű ugyanis e szakaszkezdő szavakból hiányzik, de megtaláljuk őket a margón halvány barna tollal, a piktornak szánt segédletként felvezetve. A különböző szatírák magyarázatait térköz (két esetben – 1. és 4. szatíra – ugyan vett e tekintetben), a szakaszkezdet első sorának a bevett betűméretnél enyhén magasabb betűkkel íródott kiemelése, illetve egy esetben sorközepe, kiemelt „*incipit alia satyra*” (2.) vagy lapszéli „*alia satyra*” meghatározás választja el egymástól (ami a 3. és 6. szatíra esetében elmarad). Feltehetően többszörösen is ellenőrzött kéziratról van szó, a másoló szemének ugrása következtében kimaradt szövegrészek és a hibás szóalakok ugyanis később és talán más (sötétebb barna) tintával, de azonos kézzel és hasonló írásképpel a margón pótlásra kerültek; ugyanakkor több olyan esettel is találkozunk, ahol a szöveget előbb humanista folyóírással pótolták, majd ezt figyelmen kívül hagyva könyvrírással is beírták az ugrás következtében kimaradt szöveget; végül ezen szabatosabb írásképpű marginálisok – bizonyára felfedezve a korábbi pótlást és az így létrejött duplikációt – ferde vonalakkal kihúzásra kerültek. Az utalók és az egyéb marginális glosszák az említetteket leszámítva humanista folyóírással kerültek lejegyzésre. A kézirat utalószavai és főleg marginális glosszái zömében megtalálhatók az **M** lapszéli glosszái között is, itt azonban számos, az **M**-ben nem szereplő kiegészítés is feljegyzésre került. Ívhatárokon (10 fóliónként) őrszavakkal is találkozunk; ezek minden esetben a szöveggel azonos betűmérettel, az alsó margó közepén, a szövegtől térközzel elválasztva helyezkednek el.

A kézirat végén a már említett, keveset mondó ténamegjelölés után (de annak sortörés nélküli folytatásaként és szintaktikailag sem elválasztható módon) két, Persius megítélésével kapcsolatos verssort olvashatunk némi

A könyvtár honlapjának tájékoztatása szerint a kódexek katalóguscéduláiból készülő adatbázis létrehozása folyamatban van; annak elkészültéig az előbbi segédlet anyaga az irányadó (<http://www.guarnieriana.it/antica/inventario-manoscritti/>).

²⁸ [https://www.treccani.it/enciclopedia/emiliano-giovanni-stefano-detto-il-cimbriaco_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/emiliano-giovanni-stefano-detto-il-cimbriaco_(Dizionario-Biografico)/). (2024. 10. 10.)

kísérőszöveg társaságában: „*Recolecte siue glosule in Persium. Contra quem Persium audi F. Petrarcham: Legitur ignotus per totum Persius orbem.*” Majd közvetlenül ezek alatt: „*Io. Andree de Medicis: Magne liber paruo distincte uolumine iam iam inter Romanas nosceris historias.*” Ezek tartalmukat tekintve (a kísérőszövegektől eltekintve) lényegében szintén megegyeznek az **M** kéziratban olvasható záró idézetekkel.

9. Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana – Vat. lat. 2711²⁹ [Vat]

Papírkódex; mérete: 220×295 mm. Humanista könyvírással íródott. A kódex az általunk vizsgált kommentáron kívül Plautus 8 komédiájához (*Amphitrio*, *Asinaria*, *Duo captivi*, *Curculio*, *Aulularia*, *Casina*, *Cistellaria*, *Epidicus*) írt kommentárokat tartalmaz (1r–102v); Guarino kézirata ezeket követően, a 105r–145r oldalakon kapott helyet. A kézirat sajnálatos módon sem a keletkezési helyéről, sem az idejéről (XV. század második fele) nem ad felvilágosítást, ahogyan másolója személyére sem derül fény, az azonban az írásképe alapján jól látszik, hogy az egész kódex egyetlen másoló keze műve. A kézirat Guarino nevét sem említi meg.

A szövegtükör mellett, a külső margón pusztán utalószavak és témamegjelölések találhatók viszonylag szerény mennyiségben; lapszéli magyarázatokat, a guarinói szöveghagyományon kívüli scholionokat a kódex nem tartalmaz.

Jelen kódex szövegét és annak elrendezését tekintve ugyanazt mondhatjuk el, mint a C 45 sup. jelzetű milánói kódex esetében (**Mi**₂): a kommentár scholionjainak tartalma és megfogalmazásmódja ugyan nem gyökeresen, ám érdemben eltér a többi fennmaradt kézirat szövegétől. A szatíramagyarázatok kezdősorai ez esetben is kiemelésre kerülve beékelődnek az 1. szatíra 9. sorának magyarázatai közé.

A kézirat a kommentárt követően a következő, meglepő sorral zárul: „*O Persi, si quibus notus es, mihi certe natas et penitus es perditus.*”³⁰

A következőkben meg kell kísérelnünk annak felderítését, hogy milyen viszonyban is állnak egymással a fenti kéziratok. Megkönnyíti a dolgunkat, hogy az ezekben fellelhető hiányok sok esetben biztos kapaszkodóval szolgálnak a szöveghagyományban történő eligazodásunkhoz.

A rendelkezésünkre álló legteljesebb és legjobb kéziratnak szerencsés módon épp a legkorábbi mutatkozik, amely példány történetesen az egyet-

²⁹ Digitális formában is elérhető: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.2711. (2024. 10. 10.) KRISTELLER 1977b: 314; SCARCIA PIACENTINI 1973: (ms. 534); ROBATHAN ET AL. 1976: 257a–b.

³⁰ Robathannál Kristellerre hivatkozva az idézetben *natas* helyett „*notus*” áll.

len, amely még a szerző életében keletkezett. A fennmaradt kéziratok közül ráadásul két másiknak is mintájául szolgált. Ha ugyanis megnézzük a modenai kódexet (**M**), azt tapasztaljuk, hogy egy fűzési hiba következtében az oldalak a kódex egy pontján nem a megfelelő sorrendben követik egymást: az eredeti számozás szerinti 42. és 43. fólió közé beékelődik a 46–48. lap, megtörve ezáltal a kommentárszöveg lineáris haladási rendjét. E félrefűzés ténye azért jelentős, mert ha megvizsgáljuk a **V**₂ kéziratot, azt tapasztaljuk, hogy annak anyagában a modenai kézirat 42. fóliója után (azaz az 5. szatíra 126a. scholionjának közepétől) szöveghiány található: a kéziratban bármilyenű törés nélkül (de a hiány szimbólummal történő utólagos jelölésével) következik az 5. szatíra 184b. („*Recutitaque sabbata [...]*”) magyarázata, éppen az, amellyel a modenai kézirat következő oldala is folytatódik. A hiányzó kommentárszakasz nem sokkal később, a 6. szatíra 37a. scholionjának vége felé ékelődik be a kézirat szövegébe. A beékelődés kezdetét és végét ez esetben szintén a lapszélre is kivezetett szimbólumok jelölik. Nem kétséges tehát, hogy a **V**₂ a modenai kéziratról készített másolat, és feltehetően közvetlenül az **M**-ről készülhetett. A kommentárszöveg eltérései alapján ugyan feltételezhető volna egy köztes állomás is, ezen eltérések azonban a vizsgált szakaszok során kizárólag olyan különbségeket mutattak, amelyeket a másoló saját döntése alapján, mindennemű további mintaszövegre való támaszkodás nélkül is eszközölni tudott. Emellett szól még a másolás helyének („*Paduae*”) megjelölése is a kommentár végén, amely létrejöttük azonos helyszínéről tanúskodik.

A **D** kódex esetében már nem ennyire nyilvánvaló a helyzet; ebben ugyanis az említett sorrendi felcserélődés nem tapasztalható: lehetséges, hogy ennek másolója nagyobb figyelmet fordított a kommentár szövegének integritására, így figyelmes lett a lapelcsúszásra, az általa másolt példányban pedig orvosolta a problémát. Az is lehetséges persze, hogy még összefűzése előtt, vagy pedig egy korábbi, helyes sorrendben fűzött állapotában találkozott az **M** szövegével. Elméletben persze az is előfordulhat, hogy más kódex – például az **M** mintakódexe – volt a **D** kézirat forrása, azonban a **D**-ben tapasztalható kihagyások és hibák jellege³¹ olyannyira könnyen magyarázható a szöveg **M**-ben tapasztalható vizuális megjelenésével, ráadásul lapszéli, nem Guarinóhoz kötődő scholionjaik szövege is olyan mértékben egyezik (illetve bővül is a **D** javára), hogy számunkra alig fér hozzá kétség, hogy a jelen kézirat közvetlenül az **M**-ről készült, majd később még kiegészült néhány további lapszéli megjegyzéssel.

Szintén szólnak érvek amellet, hogy az **Mi** kézirat forrása is az **M** vagy egy ahhoz közeli szöveg lehetett. Jóllehet a kéziratból mind a mű eleje,

³¹ Vagy éppen a görög szavak átírásának módja, mint például 5. 44a-ban a *συνπόσια* szó az **M**-ével azonos módon hibás írásmódja („*συνποοια*” [M 37r; D 34r]).

mind a vége hiányzik (így pedig az itteni, esetleg valamikor még meglévő megjegyzések nyújtotta esetleges fogódzkodók is), azt látjuk, hogy a ránk maradt szöveg majdnem pontosan a modenai kézirat egyik fóliójának határára szakad meg. Az **M** eredeti számozás szerinti 47r (a modern ceruzás számozás szerinti 44r) oldala ugyanis éppen azzal a szóval kezdődik, amellyel az **Mi** kéziratnak vége szakad. A szakaszhatárt függőleges vonallal jelölve az **M** oldaltörése így fest: „*ea pars maris, apud quam ego | sum, ociosa est et a nullis navigatur [...]*” (46v–47r^M), míg az **Mi** kézirat a következő szavakkal szakad meg: „*ea pars maris, apud quam ego sum*” (48v^{Mi}). Ha valóban az **M**-ről készült másolattal van dolgunk, akkor az történhetett, hogy noha a másoló sikerrel korrigálta az **M** fűzés közbeni lapelcsúszásból fakadó szövegáthelyezését, ezt követően valamiért félbehagyta munkáját, de még lejegyezte a következő oldal rectójának első szavát, hogy később könnyebben találjon vissza a helyre, ahonnan folytatnia kell. Mindazonáltal jelentős bizonytalanságot szül a közvetlen, de még a közvetett leszármazás biztos kijelentésében is az a körülmény, hogy az **Mi** számos esetben eltér az **M** által nyújtott olvasattól, mind az egyes szavak szinonim vagy más igealakban történő alkalmazása, mind pedig a hibái tekintetében, noha ezek zöme kétségtelenül a felületes olvasásnak tudható be.

A fentiekén kívül egy komolyabb kontinuitásbeli hiány is segíti eligazodásunkat. A Robathan által mintaként állított, és a többinél valóban sokkal díszesebb **V** szövege ugyanis csak első pillantásra tűnik a guarinói Persius-kommentár fennmaradt kéziratai közül a legkiemelkedőbb példánynak. Robathan katalógusa ugyanis arról már nem tesz említést, hogy ez a kézirat sem teljes abban az értelemben, hogy nem tartalmazza Guarino kommentárjának hiánytalan szövegét. A kézirat ugyan készítője szándéka szerint a teljes életmű magyarázatát magában foglalja, közelebbről szemügyre véve azonban feltűnik, hogy az 5. szatírához fűzött scholionok esetében a megszokott szabatos és mélyebb interpretációra törekvő magyarázatok helyett, kis túlzással, pusztán a versbeli kifejezések szinonímájukkal történő visszaadásával találkozunk. Ebben az esetben tehát annak lehetünk tanúi, hogy a kódex másolója az ajándékba szánt kötetben, az általa másolt kézirat szövegéből valamely okból kimaradó részt máshonnan kölcsönzött szöveggel pótolta. Ugyanakkor az 5. szatíra guarinói kommentárjának nyomára is rábukkanhatunk a **V**-ben: ha ugyanis a díszes iniciáléval kezdődő 5. szatírához fűzött magyarázatok elé tekintünk, felfedezhetjük Guarino ugyanezen darabhoz fűzött magyarázatainak utolsó sorait, amelyekkel külön jelölés nélkül folytatódik a 4. szatíra 28a. scholionja közben megszakadó „eredeti” kommentár. És mivel ugyanez a helyzet a firenzei kézirat (**F**) esetében is, attól eltekintve, hogy utóbbi esetében a kéziratból kieső részek pótlására semmilyen törekvés nem történt (a szöveg mindennemű törés nélkül halad tovább), biztonsággal kijelenthetjük, hogy a **V** és az **F** rokon kéziratok,

amelyek a kézirati hagyomány egy külön ágát képviselik; hibáik alapján a két kézirat közös mintakódexről készült. Mindkét kódex szövege számos, sok esetben nem is a mintakódexre visszavezethető hibás olvasatot tartalmaz, arról nem is beszélve, hogy az **F** a rontott szavakat azok hibás voltának bármínemű jelölése nélkül javítja azáltal, hogy egyszerűen a tévesztés után írja a helyes alakot.

A modenai kéziraton kívül mindössze két példányunk van, amelyek teljes terjedelmében tartalmazzák a kommentár szövegét: a padovai (**P**), illetve a vatikáni kézirat (**Vat**). A **P**-vel kapcsolatban fontos hangsúlyozni, hogy ez a változat meglehetősen rossz minőségű szöveget őrzött meg számunkra: számos félreolvasás, olykor értelmetlen magyarázat, nem egyszer pedig kieső sorok és lakúnak jellemzik az általa hordozott szövegvariánst. Védelmére szól, hogy a hibák nagy része minden jel szerint a mintájául szolgáló példány eleve romlott szövegével vagy annak nehéz olvashatóságával hozható összefüggésbe. Mindennek ellenére az általa hozott szövegvariánsok alapján a modenai (**M**) szöveghez áll a legközelebb. A szöveghagyományban betöltött helye szempontjából érdemes számításba venni a kézirat azon jellegzetességét, hogy abban a Persius-művekből kiemelt szavak a kommentárban fokozatosan előrehaladva egyre inkább rövidített alakban szerepelnek, egy vagy legfeljebb néhány betűvel visszaadva azokat. Minthogy az ezen rövidítésekben található számtalan betűhiba, valamint kreált szóalak kizárja, hogy közvetlenül olyan kódexről készített másolat volna, amelyben ezek a szavak még teljes alakjukban szerepeltek, nem állhat közvetlen kapcsolatban az **M**-mel (vagyis az említett szövegromlások bekövetkezéséhez legalább két fázisra volt szükség). A számos, görög szavak esetében pedig rendszeresen előforduló lakúna szintén egy e tekintetben erősen romlott mintapéldány feltételezését erősíti. Az **M**-étől gyakorta eltérő olvasatai ugyanakkor szintén amellest szólnak, hogy a kettejük közötti leszármazás nem lehet közvetlen: minden bizonnyal egy olyan kódexből került lejegyzésre, amely az **M**-nek is egyaránt felmenője lehetett, a **P**-ig vezető szöveghagyományozódás során azonban tartalma jelentős romlásokon ment keresztül. Bizonytalanságunkat ugyanakkor leginkább az **Mi**-vel mutatott közös olvasatai tartják fenn, amely kézirat azt sugallja, hogy az **M** alapján került lejegyzésre. (Az **Mi** szövege ugyan tartalmaz szövegkritikai úton nem magyarázható változatokat, ezek azonban csak az általános szóhasználatot érintik, így a mintapéldánytól függetlenül is eszközölni lehetett őket.) Elképzelhető természetesen az is, hogy nem egy *archetypus* volt, ez esetben pedig a **P** egy olyan kézirattól származik, amely enyhe megfogalmazásbeli különbségeket mutatott az **M** forrásául szolgáló kézirathoz képest.

Az előzőektől távolabb álló csoportot képvisel a **Vat** és az **Mi**₂ kézirat. Ezek ugyanis a kézirati hagyomány más fennmaradt szövegeihez képest kisebb-nagyobb mértékű, zömében megfogalmazásbeli eltéréseket tartal-

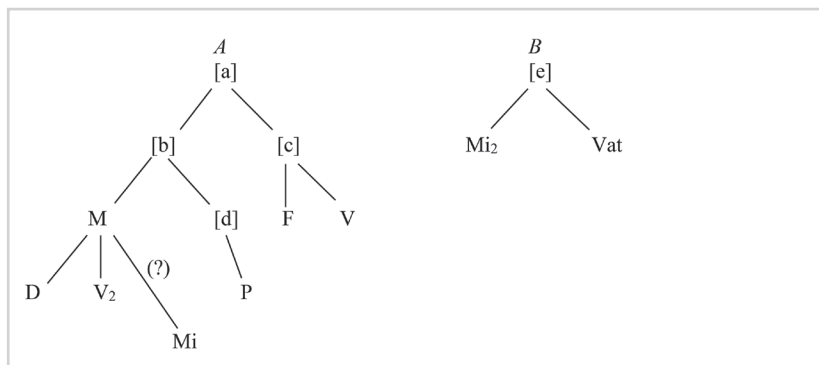
maznak. A legszembeütőbbben megmutatkozó különbségek azonban mégis a bevezető életrajzi szakasz jelentős megcsonkulása, valamint az a jelenség, hogy a második szatírától kezdve az egyes szatírák kommentárjának első sorait argumentum gyanánt kiemelik és szokatlan módon beiktatják az 1. szatíra 9. sorának magyarázatai közé. Minthogy e két kézirat szövege egymással rokon (de nem állnak egymással alá-fölé rendeltségi viszonyban), ám kellőképpen távol állnak az összes többi kézirtól, különbségük számbavételével olyannyira megszorodna a szövegváltozatok száma, hogy szétfeszítené az apparátus kereteit. Mindezek fényében arra a következtetésre jutunk, hogy esetükben egy külön tradíció szövegével találkozunk.³² Ezen kéziratok *archetypusa* egy olyan kódex lehetett, amelynek lejegyzője kisebb odafigyeléssel látott neki a másolat elkészítésének, így az árgumentumok beillesztésének gondolata is csak késve jutott eszébe, amely ponton – a legkevésbé sem indokolható módon – mégis ragaszkodott azok pótlásához.

Mindezek alapján a kéziratok leszármazási fája, a *stemma* a következőképpen állapítható meg. Alapvetően két tradícióval számolhatunk. Mint ahogy ezek csak nagy szövegkiadói nehézség árán volnának összefésülhetők, indokoltnak látszik külön kezelni őket. Az első, *A* tradícióba az **M**, a **D**, a **P**, a **V**, a **V**₂, az **F** és az **Mi** kódexet sorolhatjuk, míg a *B* tradíciót mindössze két kódex, az **Mi**₂ és a **Vat** képviseli. Közvetlenül az **M**-től származhat a **D** és a **V**₂, valamint nagy valószínűséggel az **Mi** is, minthogy egyelőre egyedül ez magyarázza kielégítően, hogy a kézirat szövegének megszakadása miért esik egybe az **M** oldalhatárával (elfogadva, hogy a következő oldal első szava a fonál újbóli felvételének megkönnyítése végett került lejegyzésre). Az **Mi** szövegeltéréseire ugyanakkor ez esetben nehéz filológiai magyarázatot találni, hisz nem valószínű, hogy több kódexet vett mintául, ahogy az is aligha hihető, hogy egy, az **M**-nél jóval gyengébb kézirat olvasatait ilyen mértékben preferálta volna az említett rovására. A **P** esetében elképzelhető ugyan, hogy közvetett módon szintén az **M**-től származik (amely köztes fázis során végbement a szöveg romlása és a scholionok rövidülése, amely rövidülések aztán jelentős részben torzultak a **P**-ben), ugyanakkor sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy létezett az **M** mellett legalább egy további, mostanra elveszett kódex, amely már rövidített szövegkiemeléseket tartalmazott, és amelynek írásképe minden bizonnyal számos kívánnivalót hagyott maga után, amely körülmény a **P** sokszor meglepő kreativitásra kényszerülő szövegjavítási kísérleteit is megmagyarázná.

³² Ez például elképzelhető úgy, hogy Guarino Persius-stúdiumait hallgató tanítványok egymástól eltérő kommentárpéldányaival, illetve az azokról készített másolatokkal, vagy pedig Guarino munkájának különböző időpontokban fennálló, aktuális állapotáról készített másolatokkal van dolgunk.

Az előbbiektől különböző leszármazási lánc két végpontján helyezkedik el az **F** és a **V**, amelyek kiindulási pontjául egy olyan példánynak kellett szolgálnia, amelyben valamely okból kimaradt a 4. szatíra második felének, illetve az utolsó sorokat leszámítva az 5. szatíra egészének magyarázata. A kéziratok összevetése után leginkább azt valószínűsíthetjük, hogy két, feltehetően azonos példányról készített másolattal van dolgunk. Az **F** szövege ugyan néhány helyen a **V**-vel szemben hozza az **M**-ben szereplő helyes olvasatot, a **V** azonban általánosságban megbízhatóbbnak tekinthető (kevesebb hibát vét, bár ezek száma még így is, főleg díszkódexhez mérten, meglehetősen sok).

A *B* tradícióba tartozó két kódex közül, a vizsgálataink alapján,³³ a hiányos végű **Mi**₂ sok esetben helyesebb olvasatot kínál, mint a **Vat**. Mivel azonban az **Mi**₂ vége jelentős mértékben csonkult, nem lehetséges a **Vat** előzményének tekintenünk. Kettejük leszármazása így nem lehet lineáris. Mivel az **Mi**₂ szövege pontosan az utolsó beírt oldala (51r) határán ér véget, feltételezhetően nem az **Mi**₂ mintakódex tartalmazott csonka szöveget (hisz ebben az esetben kevés az esély rá, hogy épp oldalhatáron végződjön az erről készített másolat), hanem az **Mi**₂ scriptora hagyott fel valamely okból a szöveg másolásával, később pedig nem fejezte be a megkezdett munkát. Mindezek alapján tehát eddigi ismereteink birtokában a következő *stemmákat* valószínűsíthetjük:

Végezetül álljanak itt szemléltetésképpen az 1. szatíra kezdeti 12 sorának magyarázatai, megvilágítva az *A* és *B* tradíció szövegtesten megmutatkozó, elsősre kevésbé szembeötlő különbségeit.

³³ Erre, illetve az *A* tradícióval való összehasonlítás céljából lásd a fejezet után álló, függelékben hozott mutatót.

FÜGGELÉK

Mutatóvány Guarino Persius-kommentárja *A* tradíciójának szövegéből
(Guar. *Pers.* 1. 1–12.)

SIGLA

- M** Modena, Biblioteca Estense – Lat. Alpha F 6,25
P Padova, Biblioteca del Seminario – 85
F Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 47.15
V Velence, Biblioteca Nazionale Marciana – Marc. Lat. cl. XII n. 21 (4687)
V₂ Velence, Biblioteca Nazionale Marciana – Marc. Lat. cl. XII n. 199 (3956)
D San Daniele del Friuli, Biblioteca Guarneriana – Cod. 90

1a. O CVRAS HOMINVM: In hac satyra exsequitur ipsius³⁴ propositum, in qua tria³⁵ maxime³⁶ reprehendit personarum genera, scriptores videlicet imperitos, auditores et recitatores³⁷ inanes. Et eam tractat in dialogi modum. Introducit enim³⁸ quendam ex amicis suis³⁹ colloquentem, perite autem⁴⁰ satyrus ex abrupto et indignatione⁴¹ prorumpit uerba,⁴² sicut⁴³ Iuuenalis: *Semper ego auditor tantum*⁴⁴ [Iuv. 1. 1]?⁴⁵
1b. O CVRAS HOMINVM: Tacuit⁴⁶ uerbum ex indignatione,⁴⁷ sicut Virgilius: *Quos ego*⁴⁸ [Verg. *Aen.* 1. 135].

³⁴ ipsius **MPFVD** : sui **V₂**

³⁵ tria **MPV₂D** : exempla **F** : exemplaina **V**

³⁶ maxime **MFVV₂D** : maxima **P**

³⁷ et recitatores **MVV₂D** : et resitatores **F** : recitatores **P**

³⁸ introducit enim **MPV₂D** : introduxit **F** : introducit **V**

³⁹ ex amicis suis **MPV₂D** : ex suis amicis **FV**

⁴⁰ *post* perite autem *add.* **PFV**: reprehendendo inania hominum uota et studia, ut | et **FV** : idest **P**

⁴¹ indignatione **MPFVD** : ex indignatione **V₂**

⁴² uerba *om.* **MV₂D**

⁴³ sicut **PFV** : sic **MV₂D**

⁴⁴ tantum **MFVV₂D** : et[c] **P**

⁴⁵ *post* auditor tantum *add.* **MV₂D**: in qua re uidetur Solomonis ecclesiasticorum[!] uidisse librum, qui hoc idem principium fecit [cf. Vulg. *Eccl.* 1. 2]. | ecclesiasticorum **D** : ecclesiasticorum **MV₂**

⁴⁶ tacuit **MPV₂D** : tacuit enim **FV**

⁴⁷ ex indignatione **MPV₂D** : idest dico ex nimia indignatione **FV**

⁴⁸ *post* quos ego *add.* **FV**: enim inanes uanitates : *add.* **V₂**: hominum non uirorum (*in margine add.* **M**)

1c. QVANTVM EST IN REBVS INANE: Quam sunt inanes hominum curae⁴⁹ de rebus humanis.

2a. QVIS LEGET HAEC: Loquitur introductus Persii amicus reprehendens Persium, qui cum tanta reprehendendi acrimonia principium fecerit, ut nemo Romae⁵⁰ sua scripta lecturus uideatur.⁵¹

2b. MIN TV ISTVD AIS:⁵² Verba⁵³ Persii et subauditur: Dicisne mihi?⁵⁴

2c. NEMO: Confirmat sua dicta introductus et⁵⁵ subauditur haec⁵⁶ leget.

2d. HERCVLE:⁵⁷ Admiratur Persius et ait: Dicis, o⁵⁸ amice, per Herculem, mea⁵⁹ scripta non legenda⁶⁰ esse?

2e. NEMO: Iterum confirmat introductus.

3a. VEL DVO VEL: Voluit dicere: uel⁶¹ tres, sed amicus interruptit.⁶² Sunt autem⁶³ uerba Persii dicentis opinionem suam, quae uerba a Terentio tracta sunt. Ait enim Phaedria ad Thaidem:⁶⁴ *non plus biduum aut*, qui dicturus fuerat 'triduum',⁶⁵ sed Thais interruptit:⁶⁶ *Non moror* [Ter. *eun.* 184].

3b. NEMO: Hoc etiam⁶⁷ uerbum est⁶⁸ amici introducti.⁶⁹

3c. TVRPE:⁷⁰ Scilicet erit mihi, etiam⁷¹ si duo uel tres⁷² tantummodo legerent.⁷³

3d. MISERABILE: Si nullus legerit.⁷⁴

⁴⁹ curat V₂

⁵⁰ romae om. P

⁵¹ *post* lecturus uideatur *add.* MV₂D: Vnde uidetur significare totam ciuitatem adeo corruptam esse, ut nemo reprehensiones suas legere possit.

⁵² ais om. FV

⁵³ uerba MFVV₂D : uerba sunt P

⁵⁴ *post* dicisne mihi *add.* FV: scilicet quod nemo leget. : *add.* MV₂D: q. d. certe ego scio.

⁵⁵ et om. FV

⁵⁶ haec MFVV₂D : hoc P

⁵⁷ hercule MPV₂D : hercle FV₁

⁵⁸ o om. V₂

⁵⁹ mea MFVV₂D : nostra P

⁶⁰ non legenda MPFVD : legenda non V₂

⁶¹ uel om. V₂

⁶² interruptit MFVV₂D : interruptit P

⁶³ autem MPFVD : aut V₂

⁶⁴ ad thaidem MPVV₂D : ad tandem F

⁶⁵ triduum om. PFV

⁶⁶ interruptit MFVV₂D : interruptit P

⁶⁷ hoc etiam om. FV

⁶⁸ uerbum est MPD : uerbum FV : est uerbum V₂

⁶⁹ amici introducti MD : introducti amici PV₂ : amici introducti, scilicet nullus leget FV

⁷⁰ turpe MFVV₂D : turpe et miserabile quare: turpe P

⁷¹ erit mihi etiam MD : erit mihi FV : erit P : erit mihi est V₂

⁷² tres om. F

⁷³ legerent MFVV₂D : legerint P

⁷⁴ legerit MPFVD : legeret V₂

3e. QVARE: Scilicet⁷⁵ non legent.⁷⁶ Et haec tria praecedentia uerba⁷⁷ a Persio dicta sunt.⁷⁸

4. NEC MIHI⁷⁹ POLYDAMAS NEC TROADES[!] LABEONEM / PRAETVLERINT.⁸⁰ Ratio consolationis⁸¹ suae. Siquidem ait: Polydamas⁸² saltem et Troades legent potius scripta mea quam Labeonis. Fuit autem⁸³ Polydamas⁸⁴ quidam⁸⁵ ex principibus Troianis,⁸⁶ per quem a simili uult⁸⁷ Neronem intelligi,⁸⁸ per Troadas⁸⁹ significat Romanos ciues, qui cum a Troianis originem ducant, non hominum sed feminarum se similes praestiterunt. Et est accusatio⁹⁰ effeminationis. Declinatur autem 'Troas, -adis'⁹¹ in genere feminino.⁹² Labeo fuit poeta quidam⁹³ imperitus, qui res⁹⁴ Troianas⁹⁵ de⁹⁶ Homero ad uerbum transtulisse dicitur, unde propter orationis incultum spernebatur.^{97 98}

⁷⁵ scilicet **MD** : si **V₂**

⁷⁶ quare: scilicet non legent *om.* **PFV**

⁷⁷ praecedentia uerba **MV₂D** : uerba praecedentia **P**

⁷⁸ *ab* et haec tria *usque ad* a persio dicta sunt *om.* **FV**

⁷⁹ mihi *om.* **V₂**

⁸⁰ polydamas nec troades labeonem praetulerint **MD** : polydamas nec tro. la. praetulerint **V₂**
: pol. nec tro. labe. pertulerint **P** : pertulerint polidamas **V** : petulerint polidomas **F**

⁸¹ consolationis **MFVV₂D** : consultationis **P**

⁸² polydamas **MV₂** : polidamas **VD** : pollidamas **PF**

⁸³ autem **MPFVD** : aut **V₂**

⁸⁴ polydamas **MV₂D** : polidamas **V** : pollidamas **PF**

⁸⁵ quidam **MPVV₂D** : quidem **F**

⁸⁶ ex principibus troianis **MV₂D** : ex principibus **P** : ex principibus graecis **FV** | principibus **V₂** : principibus **MD**

⁸⁷ a simili uult **MFVV₂D** : uelut a simili **P**

⁸⁸ *post* neronem intelligi *add.* **FV**: in exercitu contra troianos. introducitur autem ab homero tanquam reprehensor et sindicus omnium factorum dictorumque aliorum. ideo dicit: polidamas me saltem leget, quoniam mea scripta cum sint reprehensoria contra uitia, conueniunt cum uita et sermonem[!] eius, quoniam ad reprehendendum semper est assuetus. Sed tamen per eum neronem uult intelligi, qui ab ipso propterea dicitur polydamas, quoniam sit omnium amator et uocabulum ex latino graecoque sit dictum, nam ΠΙΟΛΥ multum significat, et 'amo', quoniam ad utrumque sexum eum libido impellebat. | sit dictum **F** : sic dictum **V**

⁸⁹ troadas **MV₂D** : troades **PFV**

⁹⁰ accusatio **MFVV₂D** : accusator **P**

⁹¹ -adis **MPD** : troadis **F** : -dis **VV₂**

⁹² genere feminino **FV** : genere femenino **MPD** : feminino genere **V₂**

⁹³ poeta quidam **MV₂D** : quidam poeta **PV** : quidam poeta **F**

⁹⁴ tres **F**

⁹⁵ troianas **PFV** : troicas **MV₂D**

⁹⁶ de **MPFVD** : ab **V₂**

⁹⁷ spernebatur **MPD** : spernabatur **V₂** : aspernabatur **V** : aspernebatur **F**

⁹⁸ *post* incultum spernabatur *add.* **V₂**: ut refert fulgentius in libro ethimologiarum (*in margine add.* **M**)

5a. NON SI QUID TVRBIDA ROMA / ELEVE⁹⁹ ACCEDAS: Videns amicus introductus Persium¹⁰⁰ in suo perstare¹⁰¹ proposito indignabundus absterret ipsum¹⁰² per ironicam¹⁰³ concessionem. Et est sensus: Facito, quod non obsecundes¹⁰⁴ opinioni Romanorum, si quampiam de quibuscumque rebus sententiam extulerint, quasi dicat: Dabis poenas contradictionis,¹⁰⁵ si aliqua in uitiiis¹⁰⁶ Romanis reprehenderis.¹⁰⁷ Significat¹⁰⁸ autem latenter improbitatem Romanorum,¹⁰⁹ qui uitia¹¹⁰ sua aequo animo audire non possunt.

5b. TVRBIDA:¹¹¹ Vitiosa et quid sibi utile sit¹¹² non cognoscens.

6a. ELEVE⁹⁹: In usum¹¹³ ducat et approbet.¹¹⁴

6b. ACCEDAS: Auscultes assentiens.¹¹⁵

6c. EXAMENQVE IMPROBVM IN ILLA / CASTIGES¹¹⁶ TRVTINA: Pergit¹¹⁷ in illa concessione ironica cum hoc sensu: Facito quoque, ut reprehendas iudicium improbum,¹¹⁸ quod¹¹⁹ habent Romani de suis rebus. Et est similitudo sumpta¹²⁰ ab uno librante bilancem,¹²¹ qui per trutinam¹²² ¹²³ huc uel¹²⁴ illuc deflectentem¹²⁵ praebet¹²⁶ iudicium de rebus ponderatis. Et certe bonum

⁹⁹ eleuet **MVD** : el. **PV₂** : euellet **F**

¹⁰⁰ persium **MPVV₂D** : persius **F**

¹⁰¹ perstare **MPV₂D** : praestare **FV**

¹⁰² ipsum **MPFVD** : eum **V₂**

¹⁰³ ironiam **V**

¹⁰⁴ obsecundes **MVV₂D** : obsceⁿndes **F** : abscondes *et supra hoc* assentias **P**

¹⁰⁵ contradictionis **MPV₂D** : contradictiones **FV**

¹⁰⁶ in uitiiis : in uitis **MVV₂D** : in meis **P** : mutis **F**

¹⁰⁷ reprehenderis **MPV₂D** : reprehendaris **FV**

¹⁰⁸ significat **MPVV₂D** : signat **F**

¹⁰⁹ romanorum **M** (*in margine in M stant uerba uel eorum quasi uerbum eorum pro uerbo romanorum inserticium esse significantia*) : eorum **PFVV₂** : uel eorum romanorum **D**

¹¹⁰ uisia **F**

¹¹¹ turbida **MPV₂D** : si turbida roma: idest indiscreta **FV** | idest **V** : id **F**

¹¹² sit **MPV₂D** : fit **FV**

¹¹³ in usum **MV₂D** : in uersum **P** : idest laudet et inuersum **FV** | inuersum **F** : imissum **V**

¹¹⁴ approbet **MPVV₂D** : approbat **F**

¹¹⁵ assentans (*et pro hoc in margine assentiens*) **M** : assentiens **V₂D** : assenties **P** : assentiris **FV**

¹¹⁶ castiges **MD** : castig. **V₂** : ca. **P** : om. **FV**

¹¹⁷ pergit **MPVV₂D** : pergat **F**

¹¹⁸ improbum *om.* **P**

¹¹⁹ quod *dupl.* **P**

¹²⁰ et est similitudo sumpta **MV₂D** : et est similitudo tracta **V** : ut est similitudo tracta **F** : et similitudo est **P**

¹²¹ librante bilancem **PFVV₂** : librante bilantem **M** (*supra littera e uerbi librante stat innecessaria littera a*) : librante a bilantem **D**

¹²² trutinam **MFVV₂D** : pondus **P**

¹²³ qui per trutinam *dupl.* **V₂**

¹²⁴ uel **MV₂D** : et **PFV**

¹²⁵ deflectentem **F**

¹²⁶ praebet **MPFVD** : probet **V₂**

ordinem seruat,¹²⁷ nam primo alicui rei¹²⁸ assentimus, deinde eam¹²⁹ non improbamus.

7. NEC TE QVAESIVERIS¹³⁰ EXTRA: Ironicos hoc quoque dicit: Facito, quod non pendeas ex iudicio multorum.¹³¹ Iubet¹³² enim, ut se extra quaerat non intus,¹³³ ac si diceret:¹³⁴ Multa Romae facienda¹³⁵ sunt, quae non sentias. Dicitur autem homo se¹³⁶ extra quaerere, cum per assentationem¹³⁷ et motus¹³⁸ exteriores ea facit,¹³⁹ quae non sentit¹⁴⁰ ex animo,¹⁴¹ sicut contra secum¹⁴² habitat,¹⁴³ qui ex¹⁴⁴ sententia sua omnia facit nihil curans aliena.¹⁴⁵

8a. NAM ROMAE QVIS NON: Subaudi quaerit se extra. Et arguit ab aliorum consuetudine, ac si dicat: Romae nullus ex conscientia laudat uirtutem, sed uitii aliorum assentatur.

8b. AC¹⁴⁶ SI FAS DICERE: Responsio¹⁴⁷ Persii indignantis contra Romanos, et¹⁴⁸ est sensus: Non solum uitii hominum assentabor, sed si fas esset scribere, contra ipsos inueherer.

8c. SED FAS: Confirmat se in proposito¹⁴⁹ scribendi uitia Romana.¹⁵⁰

¹²⁷ seruat **MPVV₂D** : seruit **F**

¹²⁸ alicui rei **MFV₂D** : alicui **P**

¹²⁹ eam **MVV₂D** : eam rem **P** : eum **F**

¹³⁰ quaesiueris **MFVD** : quaesieris **P** : quaes. **V₂**

¹³¹ facito, quod non pendeas ex iudicio multorum *om.* **PFV** | multorum **V₂** : multo multo *et lacuna* **MD**

¹³² iubet **MFVV₂D** : uidelicet **P**

¹³³ *post* non intus *add.* **PFV**: assentando scilicet

¹³⁴ diceret **MPVV₂D** : dicent **F**

¹³⁵ facienda **MFVV₂D** : agenda **P**

¹³⁶ autem homo se **MV₂D** : autem se **PV** : sed autem **F**

¹³⁷ assentationem **MFVV₂D** : consentationem **P**

¹³⁸ motus **MPFVD** : metus **V₂**

¹³⁹ facit **MFVV₂D** : fiant **P**

¹⁴⁰ sentit **MPFVD** : sentiat **V₂**

¹⁴¹ ex animo *om.* **P**

¹⁴² contra secum *dupl.* **F**

¹⁴³ habitat **MV₂D** : hit habitat **P** : habet **FV**

¹⁴⁴ ex *om.* **D**

¹⁴⁵ aliena *om.* **PFV**

¹⁴⁶ ac **MPFVD** : ah **V₂**

¹⁴⁷ respontio **F**

¹⁴⁸ et **PV₂D** : etiam **MFV**

¹⁴⁹ proposito **MPVV₂D** : preposito **F**

¹⁵⁰ romana **MPV₂D** : eorum **FV**

9a. TVNC¹⁵¹ CVM AD CANITIEM / ASPEXI: Ex indignatione, quam¹⁵² concipit ex infinitis uitiis, arguit fas esse,¹⁵³ ut scribat. Et hoc dicit:¹⁵⁴ Cum¹⁵⁵ considero uitia senectutis Romanae et totius aetatis nostrae, non possum non¹⁵⁶ indignari et calamum continere.¹⁵⁷

9b. ET NOSTRVM VIVERE:¹⁵⁸ Aut¹⁵⁹ commune omnium Romanorum aut iuuenilis aetatis, qualis tunc erat Persius.¹⁶⁰

10. AC¹⁶¹ NVCIBVS FACIMVS¹⁶² QVAECVMQVE RELICTIS: Cum aspexi, inquit, quaecumque¹⁶³ facimus,¹⁶⁴ postquam reliquimus¹⁶⁵ nuces et studia puerilia, hoc est cum iam peruenimus¹⁶⁶ ad aetatem, quae correctae¹⁶⁷ et ab omnibus uitiis emendata¹⁶⁸ esse deberet.¹⁶⁹ Finita enim¹⁷⁰ pueritia mos¹⁷¹ fuit¹⁷² congregatis affinibus sollemniter¹⁷³ spargere nuces, ut significarent iam¹⁷⁴ omnia puerilia esse¹⁷⁵ omittenda.¹⁷⁶ Dicit tamen Seruius spargi¹⁷⁷ nuces consueuisse, cum pueri meritorii, quibus licenter utebantur antiqui,¹⁷⁸ a turpi seruitio

¹⁵¹ tunc : tum Σ

¹⁵² quam *om.* MV_2D

¹⁵³ fas esse *om.* V_2

¹⁵⁴ dicit $MFVV_2D$: dico P

¹⁵⁵ cum *om.* FV

¹⁵⁶ non *om.* V

¹⁵⁷ et calamum continere MV_2D : et continere calamum P : ut uitia eorum scribam FV

¹⁵⁸ uiuere MPV_2D : uiuere triste FV

¹⁵⁹ aut MV_2D : quod erat FV : quod fuit P

¹⁶⁰ aut iuuenilis aetatis, qualis tunc erat persius *om.* FV | iuuenilis aetatis, qualis MV_2D : iuuenili aetate, quali P ; persius MV_2D : ipse persius P

¹⁶¹ ac nucibus FV : nucibus MPV_2D

¹⁶² facimus MD : faci. V_2 : fa. P : facinus FV

¹⁶³ inquit quaecumque P : quaecumque MV_2D : quamcumque FV

¹⁶⁴ facimus MPV_2D : facinus FV

¹⁶⁵ reliquimus MPV_2D : relinquimus FV

¹⁶⁶ iam peruenimus MPV_2D : causa prouenimus FV

¹⁶⁷ correctae MV_2D (V_2 *corr. ex* correpta (*quae nempe est error scriptoris sui*)) : correpta P : corrigenda FV

¹⁶⁸ ab omnibus uitiis emendata MV_2D : emendata ab omnibus uitiis P : ab omnibus uiciis emendanda FV

¹⁶⁹ *post* esse debere *add.* FV : cum antea pueriliter cum nucibus ludere solebam. | nucibus ludere solebam *om.* F

¹⁷⁰ finita enim *om.* F

¹⁷¹ mos MPV_2D : puerorum mos FV

¹⁷² fuit $MPFVD$: erat V_2

¹⁷³ congregatis affinibus sollemniter MVV_2D : congregatis a finibus solemmniter F : antiquis P

¹⁷⁴ iam *om.* P

¹⁷⁵ esse *om.* P : essent FV

¹⁷⁶ *post* puerilia [esse] omittenda *add.* P : cum a natura pueri cum nucibus ludere solerent : *add.* FV : puellarum mos fuit ueneri pupellas offerre | ueneri : ueniri FV

¹⁷⁷ spargi : MPD (P *corr. ex* sparge) : sparge marite V_2

¹⁷⁸ quibus licenter utebantur antiqui *om.* V_2

recedebant,¹⁷⁹ ut significarent se cuncta¹⁸⁰ seruilia¹⁸¹ spernere¹⁸² [Serv. ecl. 8. 29.].

11a. CVM SAPIMVS PATRVOS: Cum exercemus pessimos mores,¹⁸³ quos a patris nostris didicimus. Et utrumque mordet tam filium a patruo¹⁸⁴ nutritum, quam patrum, qui nutriuit.¹⁸⁵ Solebant autem more prisco¹⁸⁶ filii nutriri a patris¹⁸⁷ ea ratione,¹⁸⁸ ne sub nimia patris indulgentia et sub alienorum asperitate¹⁸⁹ puer corrumperetur.¹⁹⁰ Medium¹⁹¹ enim seruat patruus inter utrumque, qui nec pater est¹⁹² nec omnino¹⁹³ alienus.

11b. TVNC: Distincte legendum¹⁹⁴ est et¹⁹⁵ subauditur: Non possum me¹⁹⁶ continere a reprehensione, quod¹⁹⁷ dicturus fuerat, nisi amicus interrupisset subiciens.

11c. TVNC IGNOSCITE: Repetiuit autem 'tunc', cum dixisset: *tunc cum ad canitiem*, aut quia longe positum erat, aut ad indignationem.¹⁹⁸

11d. TVNC IGNOSCITE: Scilicet ne scribatis. Et sunt uerba¹⁹⁹ consulentis²⁰⁰ amici cum quadam²⁰¹ minatione, unde et ipse 'tunc'²⁰² repetiuit.²⁰³

¹⁷⁹ recedebant **MV₂D** : cum recedebant **P**

¹⁸⁰ se cuncta **MD** : cuncta se **V₂** : cuncta **P**

¹⁸¹ seruilia **MV₂D** : seruitia **P**

¹⁸² a seruius spargi *usque ad* seruilia spernere *om.* **FV**

¹⁸³ pessimos mores **MFVV₂D** : mores paternos **P**

¹⁸⁴ patruo **MPV₂D** : patre **FV**

¹⁸⁵ nutriuit **V** : nutr[i]uit **F** : nutriuerit **MV₂D**

¹⁸⁶ autem more prisco **PFV** : enim **V₂** : autem **M** : *om.* **D**

¹⁸⁷ a patris *om.* **P**

¹⁸⁸ ea ratione *om.* **MV₂D**

¹⁸⁹ ne sub nimia patris indulgentia et sub alienorum asperitate : ne sub nimia patris asperitate et sub alienorum indulgentia **MV₂D** (*in margine in MD*: uel potius patris indulgentia et alienorum asperitate) : ut ne sub nimia patris indulgentia **V** : ut ne sub nimia patris indulgentia et sub alienorum praeceptorum pedagogorum asperitate et negligentia **F** : ut alienorum praeceptorum et pedagogorum asperitate et negligentia, ne sub nimia patris indulgentia (*supra* negligentia *stat uerbum* diligentia) **P**

¹⁹⁰ corrumperetur **MFVV₂D** : corrumpatur **P**

¹⁹¹ medium **MPV₂D** : medius **FV**

¹⁹² est *om.* **V₂**

¹⁹³ omnia **V**

¹⁹⁴ distincte legendum **MFVV₂D** : diligendum **P**

¹⁹⁵ et *om.* **F**

¹⁹⁶ non possum me **MPFVD** : me non possum **V₂** | me *dupl.* **F**

¹⁹⁷ quod **MFVV₂D** : quam **P**

¹⁹⁸ a tunc cum ad canitiem *usque ad* aut ad indignationem *om.* **F**

¹⁹⁹ tunc ignoscite: scilicet ne scribatis. et sunt uerba : tunc ignoscite: ne scribatis. et sunt uerba **P** : tunc ignoscite: uerba **V** : tunc ignosci: et uerba **F** : scilicet ne scribatis. et sunt uerba **MV₂D** | scilicet **MD** : idest **V₂**

²⁰⁰ consulentis **MV₂D** : consultantis **PFV**

²⁰¹ quadam **F**

²⁰² et ipse tunc **MFVV₂D** : tunc ipse **P**

²⁰³ repitiuit **D**

11e. NOLO: Persius loquitur.

12a. QUID FACIAM: Hoc consultat secum Persius.²⁰⁴ Cogitabat enim, quae²⁰⁵ sibi impendebant mala, si²⁰⁶ scriberet.

12b. SED SVM PETVLANTI SPLENE CACHINNO:²⁰⁷ Ex cogitatione praedicta hoc indignabunde dicit transferens culpam in²⁰⁸ naturam. Ait enim: Non possum tacere, etiam si mille²⁰⁹ pericula secutura sint, quoniam ea incontinenti natura sum,²¹⁰ ut quae mala uideam,²¹¹ sine risu tacere non possum.^{212 213}

12c. CACHINNO: Nomen hoc est²¹⁴ non uerbum, quamquam inueniatur et actiue et passiuue.²¹⁵

12d. SPLENE PETVLANTI:²¹⁶ Incontinenti risu, qui in splene suam habet sedem, sicut amor in iecore, misericordia in corde.²¹⁷

²⁰⁴ persium **D**

²⁰⁵ quae **MPVV₂D** : qui **F**

²⁰⁶ si *om.* **P**

²⁰⁷ petulanti splene cachinno **MVV₂D** : petulanti plene chachino **F** : pt. spl. ca. **P**

²⁰⁸ in *om.* **V**

²⁰⁹ si mille **MPVV₂D** : simile **F**

²¹⁰ incontinenti natura sum **MV₂D** : incontinenti natura uult **FV** : incontinentia naturae facit **P**

²¹¹ uideam **MPD** : uidenda **FV**

²¹² possim **V**

²¹³ *ab* ut quae mala *usque ad* tacere non possum *om.* **V₂**

²¹⁴ hoc est **MVD** : hoc est et **P** : est hoc **F** : est **V₂**

²¹⁵ quamquam inueniatur et actiue et passiuue *om.* **P** | et actiue **MV₂D** : actiue **FV**

²¹⁶ splene petulanti **MPV₂D** : petulanti splene **FV**

²¹⁷ *post* in corde *false add.* **V₂**: Lactantius inquit non posse dignosci, utrum in splene resideat laetitia, an in iecore luxuria his uerbis: Multa esse constat in corpore, quorum uim rationemque nemo nec qui fecit dignoscere potest. An aliquis enarrare se putat posse quid utilitatis, quid effectus habeat tenuis membra illa perlucens, qua circumuertitur aluus ac tegitur? Quid renum gemina similitudo, quod ait Varro ita dicta: quod riui ab his obsceni humoris oriantur, quod est longe secus, quia spinae altrinsecus spini[!] cohaerent, et sunt ab intestinis separati. Quid splenis? Quid iecur? Quid uiscera quasi ex conturbato sanguine uideantur esse concreta? Quid fellis amarissimus liquor? Quid globus cordis, qui uiui sanguinis fons est? Nisi forte illis cedendum putabimus, qui affectum iracundiae in felle constitutum putant, pauoris in corde, in splene laeticiae. Ipsius autem iecoris officium uolunt esse, ut solos cibos in aluo concoquat[!] amplexu et calefactu suo. Quidam libidines renum uenerearum in iecore contineri arbitrantur. Primum ista perspicere acumen humani sensus non potest, quia eorum officia in operto latent, nec usus sui patefacta demonstrant [Lact. *op. dei* 14. 1–5]. (*in margine add.* **MD**)

Mutatvány Guarino Persius-kommentárja *B* tradíciójának szövegéből
(Guar. *Pers.* 1. 1–12.)

SIGLA

Mi₂ Milano, Bibliotheca Ambrosiana – C 45 sup.

Vat Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana – Vat. lat. 2711.

1. O CVRAS HOMINVM: In hac satyra exequitur ipsius propositum, in qua tria maxime reprehendit personarum genera, videlicet²¹⁸ scriptores imperitos, auditores et recitatores inanes, quia multi inania audire et discere delectantur. Tractat autem [4r^{Mi2}] hanc satyram in dialogi²¹⁹ modum. Introducit enim²²⁰ quendam suum amicum²²¹ colloquentem.

O CVRAS: Incipit ex abrupto²²² et satyrice. Sunt autem uerba Persii. Tacuit autem uerbum ex indignatione, ut Virgilius: *Quos ego*, intelligitur autem 'dico esse inanes'.

QVANTUM EST: Quam²²³ sunt inanes homines in audiendo, discendo²²⁴ et scribendo uana.

2. QVIS LEGET HAEC: Loquitur introductus Persii amicus reprehendens Persium, qui cum tanta²²⁵ reprehendendi acrimonia principium fecerit, ut nemo Rome sua scripta sit lecturus.²²⁶

MIN TV ISTVD: Verba Persii sunt et subauditur: Dicisne mihi?

NEMO: Confirmat sua dicta introductus dicens 'nemo', scilicet leget hec.²²⁷

HERCLE: Verba Persii admiratiue dicentis:²²⁸ Per Herculem, mea scripta non legentur.

NEMO: Confirmat iterum introductus.

3. VEL DVO VEL: Voluit [106v^{Vat}] dicere uel tres, sed amicus interruptit.²²⁹ Sunt autem uerba Persii tracta a Terentio, ait enim in principio secundae

²¹⁸ videlicet *om.* **Mi₂**

²¹⁹ dialogi **Vat** : diologi **Mi₂**

²²⁰ enim *om.* **Mi₂**

²²¹ suum amicum **Vat** : amicum suum **Mi₂**

²²² abrupto **Mi₂** : arupto **Vat**

²²³ quam **Mi₂** : que **Vat**

²²⁴ discendo **Vat** : et discendo **Mi₂**

²²⁵ cum tanta **Vat** : tanta cum **Mi₂**

²²⁶ sit lecturus **Vat** : lecturus sit **Mi₂**

²²⁷ leget hec **Vat** : haec leget **Mi₂**

²²⁸ *post* dicentis *quasi novum scholium iterum add.* **Vat**: hercle

²²⁹ interruptit **Vat** : interruptit **Mi₂**

comediae Thais ad Phedriam: *profecto non plus biduum aut*, dictura erat Thais²³⁰ 'triduum', sed Phedria interruptit dicens: *Nil*²³¹ *moror*.

NEMO: Interruptit amicus et²³² confirmat, quod dixit.

TVRPE: Verba Persii dicentis: Turpe, scilicet erit mihi, si duo uel tres solum mea scripta legent.

MISERABILE: Si nullus leget.

QVARE? Interrogat [4v^{Mi2}] amicum Persius dicens: Quare nemo leget mea carmina, cum legantur illa Labeonis poetae inepti, qui Homerum de uerbo ad uerbum transtulit?

4. POLIDAMAS: Fuit Polidamas²³³ quidam ex principibus Graecis, pro quo Neronem intelligit propterea, quod Nero sit omnium amator,²³⁴ et feminarum et puerorum. Nam Polydamas dicitur a πολὺν, idest multum, et amo.

TROADES: Romani, qui a Troianis originem ducunt.

5. NVGE: Verba etiam Persii dicentis, quod²³⁵ nuge, idest falsa et ridicula sunt ea, quae introductus dixit, quia videlicet etiam sua carmina legentur.

NON SIQVID: Verba amici.

TVRBIDA: Vitiosa.

6. ELEVET: In usum ducat et approbet.

ACCEDAS: Auscultes, assenteris.

NON SIQVID: Loquitur amicus Persii et absterret Persium²³⁶ ne scribat, quia Romani improbi nolentes audire sua uitia eum punient. Loquitur igitur²³⁷ ipse introductus ironice, et facit quasdam concessionem²³⁸ ironicas, dicit enim

NON ACCEDAS,²³⁹ SIQVID TVRBIDA ROMA ELEVET: Sensus est: Noli uiuere, o Persi, secundum morem aliorum Romanorum. Et est ironica concessio, quasi dicat: O Persi, accipe meum consilium et uiue ut²⁴⁰ alii uiuunt, nec²⁴¹ uelis reprehendere mores Romanorum, quia punieris.

EXAMEN: Alia concessio ironica, cuius sensus talis est: Castiges improbum Romanorum iudicium, qui iudicatur [5r^{Mi2}] peccata esse concessa, quasi dicat: Noli Romanos castigare, quia punieris.

²³⁰ ad Phedriam: *profecto non plus biduum aut*, dictura erat Thais *om.* **Vat**

²³¹ nil **Vat** : nihil **Mi₂**

²³² et **Mi₂** : sed **Vat**

²³³ polidamas **Mi₂** : polydamas **Vat**

²³⁴ amator **Mi₂** : amatorum **Vat**

²³⁵ quod *om.* **Mi₂**

²³⁶ Persium **Mi₂** : amicum (föleírt javítás: Persium) **Vat**

²³⁷ igitur *supra lineam insertum est in* **Vat**

²³⁸ concessionem **Vat**

²³⁹ accedas **Mi₂** : accedes **Vat**

²⁴⁰ ut **Vat** : et (*supra lineam corr. ad ut*) **Mi₂**

²⁴¹ nec *dupl.* **Mi₂**

EXAMEN: Iuditium. Et est similitudo tracta ab uno librante bilancem, qui per trutinam huc et illuc deflexam praebet iuditium.

7. IN TRVTINA: In consideratione Romanorum, qui uirtutes non amant et uitia magni faciunt et extimant.²⁴²

NEC TE: Alia concessio ironica, cuius sensus talis est: Noli esse assentator, quasi dicat: Sis assentator, quia si non assenties malis moribus Romanorum, castigaberis.

NEC TE QVESIERIS EXTRA: Quasi dicat: Quere te extra et sis²⁴³ assentator, si uis bene uiuere Romae. Dicitur autem querere se extra, qui²⁴⁴ per assentationem et exteriores motus²⁴⁵ facit ea, que in animo non²⁴⁶ sentit. Vt qui laudat uitia et uirtutum, amator est, contra autem secum habitat, qui ex sententia animi omnia facit nihil curans.

8. NAM ROMAE: O Persi, dico, quod²⁴⁷ assentator sis, quia Romani omnes assentatores sunt.²⁴⁸

QVIS NON: Scilicet²⁴⁹ querit se extra, quasi dicat: Quis non est assentator.

AT SI FAS DICERE: Respondet Persius dicens: Sed si tanta sunt uitia Romanorum, ut fas sit ea reprehendere, nonne debeo eos castigare? Et ita incitat²⁵⁰ se ipsum ad scribendum nihil timens.

SED FAS EST: Confirmat se in proposito scribendi et reprehendendi.

9. TVM CVM AD CANITIEM ASPEXI: [107r^{Vat}] Arguit fas esse, ut scribat, [5v^{Mi2}] maxime propter uitia senum Romanorum et cuiuslibet aetatis, etc.²⁵¹ [107v^{Vat}] [7r^{Mi2}]

NOSTRVM VIVERE: Fuit commune omnium Romanorum, aut iuuenilis²⁵² aetatis, qualis tunc Persii erat.

10. NVCIBVS RELICTIS: Cum aspexi, quaecumque facimus, postquam relinquimus nuces et studia puerilia. Finita enim pueritia mos fuit congregatis affinibus solemniter [7v^{Mi2}] spargere nuces, ut significarent omnia iam puerilia²⁵³ esse omittenda. Dicit tamen Seruius: Spargi nuces consueuisse, cum

²⁴² magnificiunt et extimant **Vat** : magni extimant **Mi₂**

²⁴³ sis **Mi₂** : sic **Vat**

²⁴⁴ qui **Mi₂** : quia **Vat**

²⁴⁵ exteriores motus **Vat** : motus exteriores **Mi₂**

²⁴⁶ non *om.* **Mi₂**

²⁴⁷ quod **Vat** : ut **Mi₂**

²⁴⁸ assentatores sunt **Vat** : sunt assentatores **Mi₂**

²⁴⁹ silicet **Mi₂**

²⁵⁰ ita incitat **Mi₂** : ita persius incitat **Vat**

²⁵¹ Az 1. szatíra kommentárja itt megtörik a további szatírák kommentárjai elejének argumentum gyanánt történő beillesztése miatt. Ezek végeztével a kézirat a következő szöveggel tér vissza az első szatíra tárgyalásához: Positis argumentis omnium satyrum Persii reuertimur ad scribendum super secundam, quia superius eam omisimus. | reuertimur **Vat** : reuertamur **Mi₂** ; omisimus **Mi₂** : omisimus **Vat**

²⁵² iuuenilis **Vat** : iuuenalis **Mi₂**

²⁵³ iam puerilia **Vat** : puerilia iam **Mi₂**

pueri meritorii, quibus licenter utebantur antiqui, a turpi seruitio recedebant, ut significarent se cuncta iam seruitia spernere.

11. CVM SAPIMVS PATRVOS:²⁵⁴ Cum exercemus²⁵⁵ pessimos mores, quos a patruis nostris didicimus, et utrumque mordet tam filium quam patrum. Solebant autem more prisco filii nutriri a patruis²⁵⁶ ea ratione, ut ne sub nimia patris indulgentia et sub praeceptorum negligentia puer corrumpetur. Medius enim patruus est inter utrumque, qui nec pater est, nec omnino alienus.

TVNC: Distincte legendum est, et subauditur: Non possum me continere a reprehensione, quod dicturus fuerat, nisi amicus interrupisset subiciens: Tunc ignoscite. Repetiuit autem 'tunc', cum dixisset 'tunc cum ad canitiem' aut quia longe positum erat, aut ad indignationem.

TVNC IGNOSCITE: Scilicet ne scribatis. Et sunt uerba consultantis amici cum quadam minatione, unde et ipse 'tunc' repetiuit.

NOLO: Persius loquitur.

12. QUID FACIAM: Hoc consultat secum Persius. Cogitabat enim, quae sibi impendebat²⁵⁷ mala, si scriberet. [108r^{Vat}]

SED SVM PETVLANTI SPLENE CACHINNO:²⁵⁸ Ex cogitatione praedicta [8r^{Mi2}] hoc indignabunde dicit transferens culpam in naturam. Ait²⁵⁹ enim non possum tacere et²⁶⁰ si mille pericula secutura sint, quoniam habeo hanc naturam, ut quae mala uideam,²⁶¹ risu tacere non possum.²⁶²

CACHINNO:²⁶³ Nomen est et non²⁶⁴ uerbum, quamquam inveniatur et active et passive.

SPLENE PETVLANTI: Incontinenti risu, qui in splene²⁶⁵ habet sedem suam, sicut amor in iecore, misericordia in corde.

²⁵⁴ patruos **Mi₂** : paruos **Vat**

²⁵⁵ exercemus **Mi₂** : exertimus **Vat**

²⁵⁶ nutriri a patruis **Vat** : a patruis enutrir **Mi₂**

²⁵⁷ impendebat **Vat** : impendebant **Mi₂**

²⁵⁸ cachino **Mi₂** : cachimio **Vat**

²⁵⁹ ait **Vat** : aut **Mi₂**

²⁶⁰ et **Vat** : etiam **Mi₂**

²⁶¹ uideam **Vat** : uiderim **Mi₂**

²⁶² possum **Vat** : possim **Mi₂**

²⁶³ cachino **Mi₂** : cachimio **Vat**

²⁶⁴ est et non **Vat** : est non **Mi₂**

²⁶⁵ in splene **Mi₂** : splene **Vat**

ATTILA TUHÁRI

The Manuscript Tradition of Guarino's Commentary on Persius

The distinctive style and phrasing of Persius's satires, from the very beginning of their publication, prompted the creation of commentaries to clarify obscure points in the text. According to St. Jerome, by Late Antiquity, there was already a commentary on the poet's works—comprising just a single book—and many indications suggest that elements of this commentary survived through the Early Middle Ages, evolving through transmission. Some of these elements were eventually organized into a relatively coherent form during the Carolingian period, while others were preserved as marginal or interlinear glosses. However, the development of this collection did not stop there: the Carolingian text underwent further modifications, with new elements being added, either from these glosses or from later medieval contributions. Today, this collection of scholia and its later versions are collectively referred to as the *Commentum Cornuti*. Before the fourteenth century, the interpretation of Persius was largely based on this body of texts, with only a few commentaries from known authors. However, from the fourteenth century onward, there was a surge of scholarly interest in the Stoic poet's works, with no fewer than 23 commentaries emerging from that century alone. Unfortunately, most of these remain in manuscript form, with only one or two copies surviving in most cases. In this regard, Guarino Veronese's commentary on Persius stands out, with no fewer than nine surviving manuscripts. In my paper, I aim to provide a clear view of the relationships between these manuscripts and their critical value, which is essential for determining the most accurate reading of the commentary available to us.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Szentés Mózes prédikációs kötetei

Az Országos Széchényi Könyvtár Quart. Hung. 4444. jelzetű vaskos kötete 43, Szűz Mária ünnepeire szóló prédikációt tartalmaz. Az írásképet alapján a kézirat a XVIII. századra tehető. Negyedréti alakú, 323 levél (mai számozással), a bőrkötés felső táblájának belsején álló nagybetűs írással ezt olvashatjuk: „LIBER XV.”, vagyis valaha egy sorozatnak a tizenötödik kötete lehetett. Az első prédikáció biztosan Csíksomlyón hangzott el; ennek utolsó harmada hiányzik. A kötetben pecsét jelzi, hogy azt korábban a vajdahunyadi ferences könyvtár birtokolta.¹

Mivel a kötet szerzőt vagy másolót nem nevez meg, alaposan tanulmányoztam a formai és tartalmi jegyeket. Egy kéz írása, az írás duktusa jellegzetes: álló. Másolat, nagyon kevés utólagos javítással, betoldással. Ezek alapján lehet a szerzőtől eredő másolat is, akár fogalmazványból, akár kész beszédekből készített kompilálással. Két helyen monogram áll a beszéd végén: P. F. M. S. és P. M. S.²

Az utólag összekötött füzetek mindegyike egy beszédet tartalmaz; mindegyik kiemelt címmel kezdődik, amely latin nyelven megnevezi a prédikálásra alkalmas ünnepnapot. A beszédek:

Nr. [1:]	(ff. 1–8)	Csíksomlyón, Szűz Máriáról pünkösdkor (csonka)
[2–8:]	(ff. 10–65)	Szeplőtelen Fogantatásról (dec. 8.)
[9–12:]	(ff. 66–90)	Gyertyaszentelő Boldogasszonyról (febr. 2.)
[13–20:]	(ff. 91–140)	Gyümölcsoltó Boldogasszonyról (márc. 25.)
[21–27:]	(ff. 141–195)	Sarlós Boldogasszonyról (júl. 2.)
[27–29:]	(ff. 196–217)	Szent Annáról (júl. 26.)
[30–31:]	(ff. 218–233)	Nagyboldogasszonyról (aug. 15.)
[32–40:]	(ff. 234–298)	Kisboldogasszonyról (szept. 8.)
[41–43:]	(ff. 299–323)	Szűz Mária nevééről (szept. 12.)

¹ A pecsét felirata: Vajdahunyadi Sz. Ferenc R. Zárdafeőnökség.

² f. 49v. és f. 239v.

A latin ünnepjelzés alatt kétféle módon helyezte el a másoló a szokásos textust és témát. Az egyik változat élén latin és magyar textus áll, a textus bibliai helyének jelölésével, a margón a beszéd címével, majd kezdődik a prédikáció. Például a 99. lapon:

„*Pro festo Annunciationis B. V. M. – Ecce concipies in utero, et paries Filium. Luc. 1. v. 31. / Íme méhedben fogadsz, és Fiat szülsz. – [A margón a cím:] Isten, és a bűnösök Anyja.*”

A másik változatra példánk az első prédikáció:

„*De Beata Virgine Maria – In monte Sion erit Salvatio. / A Sion hegyén szabadulás leszén. – [A margón:] Abdiae 1. v. 17. [Ebben az esetben a beszéd szövegét megelőzi még latin nyelven Sensus kezdettel témamegjelölés, mely hasonló ahhoz, ami a magyar nyelvű korai predikációkban a bevezetés után szokott állni propositio megnevezéssel:] Sensus. Demonstratur Primo: Beatae Virginis Mariae patrocinium contra insidias Diaboli. Secundo: Ejusdem Virginis Mariae patrocinium contra vindictam Dei.*”³

A hallgatók megszólítása általában „Kedves Hallgatóim”; ettől csak ritkán tér el. A margón latinul jelöli a beszéd részeit: Thema, Sensus, Propositio, Exordium, Pars (vagy: §.) I., II., III., Epilogus.

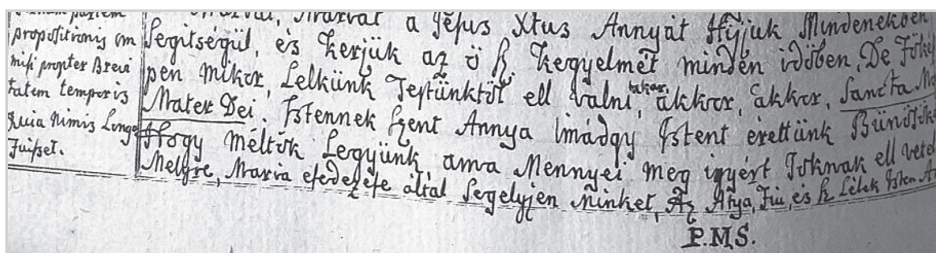
A prédikációk szövegét az erdélyi ferences provincia egy P[ater] F[rater] M. S. névjelű szerzetese másolta (1. és 2. kép, lásd a következő oldalon).

A beszédek tartalma erősen hazafias színezetű; gyakran előfordul bennük Csíksomlyó és az Édes Hazánk, Székely Hazánk kifejezések. A f. 141. margóján, a Sensus melletti jelzés Leo a S. Laurentio (1646–1720) németalföldi karmelita szerzetes művét adja meg forrásul („Ex Favo Samsonis”).⁴ Többször említi Telek József *Tizenkét csillagú korona* című művének első, 1769-ben megjelent kötetét,⁵ például: a f. 167., margón: „NB. Vide Hic Pa-

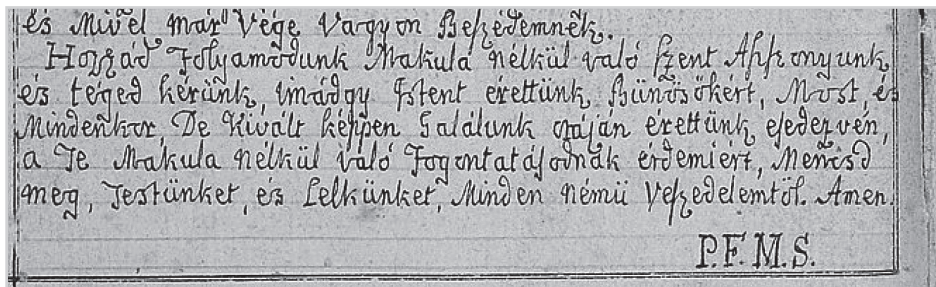
³ A beszédben a szokásos módon és helyen jelölt propositiót is találunk, ám ott három rész olvasható: „[3v] először is megmutatom, hogy az Isten anyjának oltalma bátorságos hely az ördögök dühössége ellen. Másodszor, hogy az Isten anyjának oltalma bátorságos hely a bosszúálló Isten haragja ellen. Harmadszor emlékezem ezen pünkösdi áítatosságnak, processiónak eredetéről s ezen nemes csíksomlyai Sarlós Boldogasszony templomában a nagy oltáron lévő, szépséggel, ékességgel tündöklő Boldogságos Szűz Mária faragott szent képéről.” (A beszéd a 9r alján örszó jelzésével marad abba; a másolat a kegyszoborról ígért részt nem tartalmazza.)

⁴ FAVUS Samsonis (1723), *Ex Ore Leonis Prodiens, Conciones De Sanctis Per Totum Annum* ... auctore a LEONE S. Laurentio, Coloniae. 431.

⁵ TELEK József (1769–1772), *Tizenkét csillagú korona, I–II*, Buda–Vác.

1. kép. f. 49v

2. kép. f. 239v

trem Josephum Telek. In Corona 12 Stellarum, pag. 759.”, a f. 254., lap alján pedig: „NB. Ha akarod, nyujthatod Historiakkal, A Tizenkét Csillagú Korona névű könyvből Folio 324. et sequentes.” Hasonló bejegyzés a szövegben elhelyezve (f. 258): „NB. Ha akarod Historiakkal erősitheted A Tizenkét Tsillagu koronából, Fol. 340. 347.”

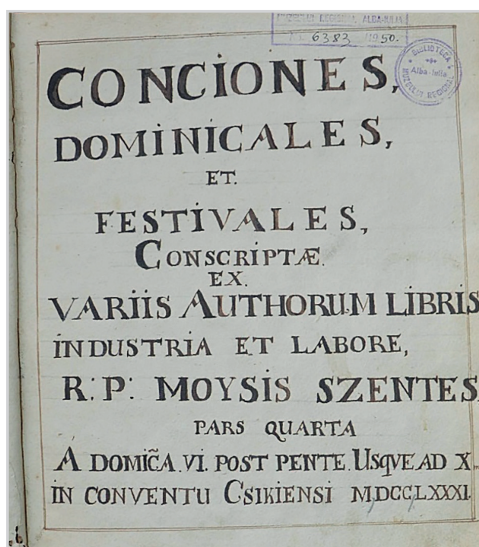
Telek József művének első kötetéből 24 prédikációt vett át a kötet összeállítója, gyakran szinte szó szerint, de annak helyszíneit, például a ferencesek tevékenységéről, áthelyezi Erdélybe. Így, ahol Telek Kecskemétről írt, ott a kötetben Csíksomlyóról olvashatunk. Telek művének második, 1772-ben nyomtatott részét forrásként (legalábbis ebben a kötetben) nem használta a P. F. M. S. monogrammal önmagát megjelölő szerzetes. Ezek alapján a kötet egybekötése valószínűleg 1769 után történt.

A 24 prédikáció mindegyikét úgy másolta (néha alakította) ferences szerzetesünk, ahogyan az Teleknél is szerepel (fentebb a külső jegyek alapján ezt első változatnak neveztem), Telek magyar retorikai kifejezéseit azonban latinul adta meg, a beszéd címét a textussal egy vonalban a margóra írta. Ezek a beszédek a fentebbi felsorolás szerinti számokkal: nr. 2–5, 7, 8, 17–19, 21–28, 35, 36, 39–42.

Megfigyeléseim összegzése alapján egy olyan P[ater] F[rater] M. S. monogrammú, erdélyi provinciához tartozó ferences szerzetest kellett keresnem, akiről köztudott, hogy gyakran prédikált, hiszen az 1769 után összeállított prédikációs kötetét tizenötödik könyvnek nevezte a tábla belsején.

A provincia névsorából négy személy életadatait, tevékenységét vizsgáltam: P. Salamon Marcell (1753–1805); P. Sánta Mihály (1739–1801); P. Székely Mihály (1752–1807) és P. Szentés Mózes (1733–1806). Salamon Marcell azért érdemelt különös figyelmet, mert hosszas betegség után Vajdahunyadon hunyt el, kötetünkben pedig a Vajdahunyadi Ferences Tartományfőnökség pecsétje található. A magyar irodalomtörténetből a Deák–Szentés-énekeskönyv egyik bejegyzőjeként ismert Szentés Mózesről pedig azt is tudjuk, hogy „concionator generalis”,⁶ azaz prédikáló szerzetes, 1776–1781 között a csiksomlyói Páduai Szent Antal Társulat előljárója volt.

Szentés Mózes nevére rákeresve az internet jelezte, hogy a gyulafehérvári városi múzeumban található egy prédikációs kötete, melynek címlapja: *Conciones dominicales, et festivales, conscriptae ex variis authorum libris, industria et labore, R. P. Moysis Szentés. Pars quarta a dominica VI. post Pente. usque ad X. in Conventu Csikiensi 1781 (3. kép).*

3. kép

⁶ Ezt a címet csak a jó beszédképességgel rendelkező, jól képzett ferencesek kapták meg. Vö. BOROS Fortunát (1927), *Az erdélyi ferencrendiek*, Cluj-Kolozsvár, Szent Bonaventura Könyvnyomda. 208. – Bizonyára az erdélyi rendtartományban is úgy történt a cím megadása, mint a salvatorianusoknál: „Az igehirdetőknél bizonyos könnyítéseket adtak a napirend megtartásában, hogy így annál jobban készülhessenek a szentbeszédre. 1653-tól kezdve külön bizottság vizsgálta meg, vajjon alkalmas-e valamelyik szerzetes az igehirdetésre s az igehirdető bizonyos rangot nyert, kivált, ha az egyetemes igehirdetésre (concionator generalis) alkalmasnak találták.” KARÁCSONYI János (1923), *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 526.

Természetesen a ferences szerzetes csak a címet adhatta 1781-ben latinul; a kötetben az Országos Széchényi Könyvtárhoz hasonló magyar nyelvű összeállítást gyanítottam. Monok István, a Magyar Tudományos Akadémia és Információs Központ Könyvtárának főigazgatója szíves közvetítésével a múzeum igazgatója, Florin Bogdan úr digitális másolatot küldött a kötet-ről,⁷ amely igazolta, sőt felülmúlta várakozásomat. A kötetben a címnek megfelelő témakörből (pünkösöd utáni hatodikától kilencedik[!]⁸ vasárnapokra, valamint az ebbe az időkörbe tartozó szentekről és ünnepéről [Keresztelő Szent János, Szent Lőrinc, Szent István király, Szent Kereszt felmagasztalása]) szóló 28 prédikáció található (pp. 1–338), ugyanazon állóbetűs írásképpel, mint az OSZK fentebb vizsgált kötetében. A kötet egykorú kézzel paginázott; annak végére két saját kézzel írt halotti beszédet helyezett el Szentés (376–405: *Halotti oratio*, 1766; 406–417: *Concio funebris communis applicabilis*). Az utóbbi címe sejteti velünk, hogy a halott fölött prédikáló papok számára léteztek alakítható mintapredikációk, halotti beszédhez használatos segédletek. Erre példa a 339–375. lapon olvasható *Formula Valedictionum Funebrium* című, 65 eltérő hosszúságú, különféle rangú személyektől, családtagoktól stb. búcsúzó formulát tartalmazó összeállítás, melyet másik kéz írt, erősen jobbra dőlő írással.⁸ Az ilyen formuláskönyvek számbevétele nagyon fontos volna ahhoz, hogy a halotti beszédek azonos vonásait követni tudjuk, és ne keressünk egyéni érzelmi, stilisztikai vonásokat ott, ahol formulákról van szó. Másrészt e búcsúszövegek és a néphagyományból ismert búcsúzókat együttes kutatására adnának lehetőséget.

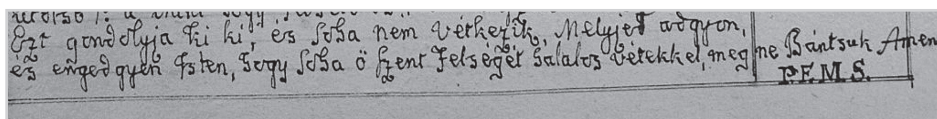
Visszatérve Szentés Mózes kézírásához a Gyulafehérvárott őrzött kötet egyértelműsítette feltételezésemet: az Országos Széchényi Könyvtár Quart. Hung. 4444. jelzetű kéziratát Szentés Mózesnek kell tulajdonítanunk. A most vizsgált kötetben sokszor és különböző módon megnevezi magát a prédikációi végén; néha helyet és évet is ad: „P. F. M. S.” (pp. 15, 136, 263, 417), „Csík Somlyó 1776.” (pp. 112, 136), „1778.” (p. 122), „Tekelő Patak,

⁷ Mindkettőjüknek ezúton is köszönetet mondok.

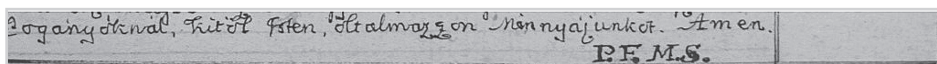
⁸ A formulákat nem az a kéz másolta, amelyet Szentés Mózes kézírásaként ismerünk. Vö. KÖVÁRI Réka (ed.) (2013), *A Deák–Szentés kézirat = The Deák–Szentés Manuscript*, Budapest, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. (Magyar Ferences Források, 6.). 21–25. képek. Másrészt a fentebb ismertetett és a prédikációs köteteket leíró kéz viszont azonosnak tűnik a Deák–Szentés-énekeskönyv végére népéneksszövegeket bemásoló kézzel (uo., 14–18. képek). Kővári Réka azt bizonyítja (*i. m.*, 25), hogy Szentés valamely diákkal vagy fiatalabb szerzetessel másoltathatta be az énekeket. Márpedig az énekeket másoló és a prédikációkat leíró kéz azonos lehet. Esetleg az a különös eset állna fenn, hogy Szentésnek dőlő és álló betűs (eltérő betűket használó) írása is volt? A paleográfiai kézikönyvek azt hangsúlyozzák, hogy azonos kéz írásának megváltozása esetén is azonos marad a duktus (dőlésszög és betűvastagság). Ha a prédikációkat nem Szentés Mózes írta volna le, az azt jelentené, hogy (1766 és 1781 között mindenképpen) a ferencesek közül állandó íródeákja volt. Indokolt volna a felmerült kézírások alapos újravizsgálása.

1774.” (p. 289), „P. F. Moyses Szentes 1776.” (p. 324), „P. F. M. Sz. A. 1766.” (p. 415), „P. Moyses mp.” (p. 455).

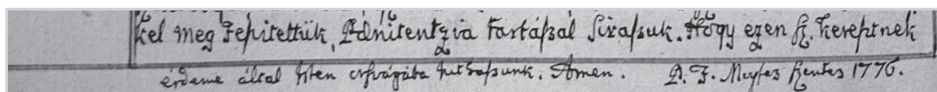
Néhány példa (4–8. kép):

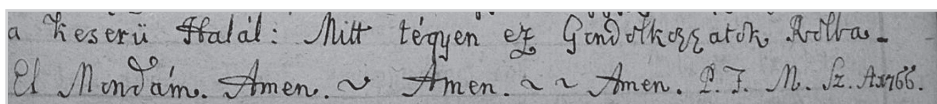
4. kép. p. 15

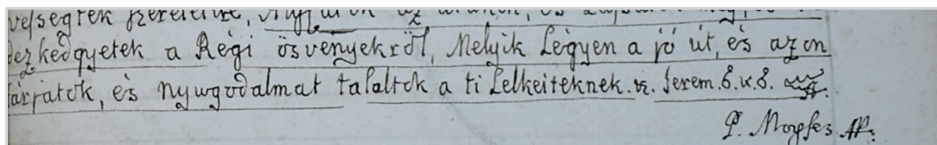
5. kép. p. 263

6. kép. p. 324

7. kép. p. 405

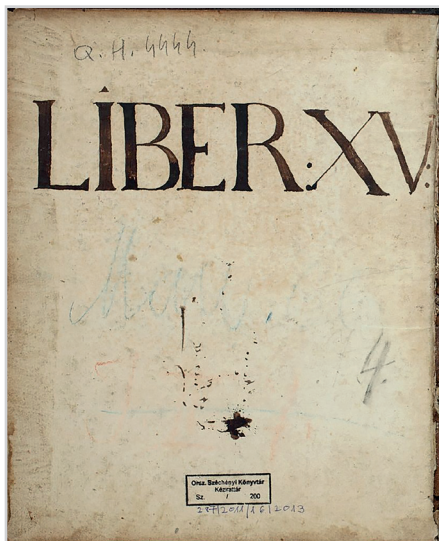

8. kép. p. 455

További megfigyeléseket is tehetünk. A gyulafehérvári kötet bőrkötése első táblájának belsején álló nagybetűs írás: „LIBER VI.” (10. kép) ugyanúgy kötetszámot jelenthet, mint az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kötetben a „LIBER XV.” (9. kép). Nem ritka az, hogy egy-egy szerzetes prédikációs tevékenysége tucatnyi kötetet eredményezett. Elég, ha Csete István és Gyalogi János jezsuitákra,⁹ vagy Szentes Mózes kortársára, Frölich Jakab pálos szerzetes 1770-es, 1780-as évekből ránk maradt terjedelmes

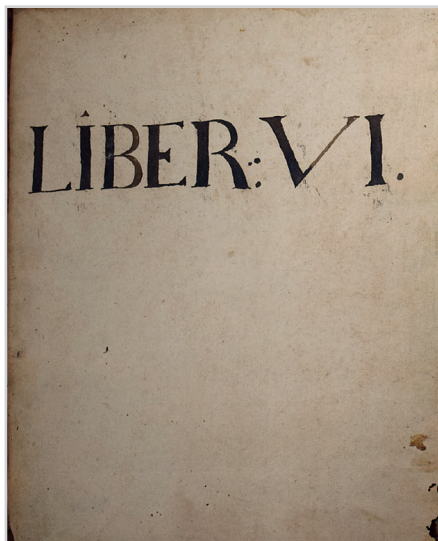
⁹ Csete István kéziratok kötetének száma (Gyalogi János szerint) 36, Gyalogié 1750 körül 23. Vö. SZELESTEI N. László (2024), *Poesis Symbolica: Gyalogi János kéziratok retorikai gyűjtéséből*, II. In BOROS István (szerk.), *Lineas exarare. V. Scriptorium konferencia. Budapest, 2022.*

német nyelvű prédikációs köteteire gondolunk.¹⁰ Az Országos Széchényi Könyvtár Quart. Hung. 1535/1–4. jelzetű kötetei a ferencesek erdélyi provinciájából származnak, talán éppen Szentes Mózes prédikátor utódának a XVIII. század utolsó és a XIX. század első évtizedében leírt prédikációival.

9. kép

Az OSZK-ban őrzött kézirat
felső táblájának verzója

10. kép

A Gyulafehérvárott őrzött kézirat
felső táblájának verzója

Szentes Mózes a prédikációiban azt az érzelmekkel telített ferences hagyományt követi, amely jól kimutathatóan abban a sorban helyezkedik el, amely a középkor végi beszédektől kezdve folyamatos jegyeket mutat fel. Bizonyára szerepet játszott ebben a ferencesek életmódja, a nemesekhez és köznéphez közeli életmódjuk. Különösen érzékelhető ez a tőlük ránk maradt halotti beszédekben.¹¹ Stílusának érzékeltetésére idézem a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmára készített beszédének első részét, annak propositiójáig. (Sajnos a propositióban jelzett harmadik részt nem írta le kötetében.)

november 24–25, Budapest, PPKE BTK. (Scriptorium, 5.). 209–226. omp.ppke.hu/btk/catalog/view/37/149/388. (2024. 10. 13.)

¹⁰ Frölich Jakab vaskos kéziratos köteteit Székesfehérvárott, a Püspöki Levéltárban őrzik (Kéziratos könyvek, nr. 1589–1600).

¹¹ Vö. SZELESTEI N. László (2024), Bárkányi János ferences szerzetes halotti beszédeinek sajátosságai, In LOVAS Borbála, PÖRKÖLI Gábor, SZIGETI MOLNÁR Dávid (szerk.), *A prédikáció rétegei a 17 században: Írók, másolók, kompilátorok, hallgatóság*. Budapest, A kora újkorai unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet. 211–225.

DE BEATA VIRGINE MARIA

In monte Sion erit salvatio. Abdiae I. v. 17.

– A Sion helyén szabadulás leszén.

Sensus: Demonstratur primo: Beatae Virginis Mariae patrocinium,
contra insidias Diaboli.

Secundo: Ejusdem Virginis Mariae patrocinium contra vindictam Dei.

Sok színeket hányó változást látom és szemlélem ennek a mulandó árnyék világnak, s nem is ok nélkül: mert világnak sem lehetne nevezni, ha változása nem volna. De ennyi sok változások s viszontagságok között bátoratlanok lévén, vajon hol és kinél tanálhatjuk fel boldogságunkot s bátorságos megmaradásunkot? Abdiás próféta újjal mutat ugyan a Sion hegyére, mondván [Abdiae V. 17.], *In monte Sion erit salvatio*. A Sion hegyén szabadulás leszén. Megvallom, sokat jártam, nem keveset fáradtam, bujdosó elmém-mel nyughatatlankodtam mindenütt, hogy mái napon tűnétek, ezen nemes magyar székely hazánkban, a csíksomlyai Sarlós Boldogasszony szent templomához sok helységekről egybecsoportozott, minden renden lévő személyeknek, valahol e boldogtalan világ sík tér-mezein oly kellemetes helyet mutathatnék, ahol bátorságos boldogságunkot feltanálhatnók. De haszontalan futottam-fáradtam, haszontalan munkálkodtam, mert sohult boldogtalanságnál egyebet nem tanáltam.

Vigyáztam s ébren voltam a mennyei jegyes szavára, azért is utána indultam, midőn eképpen szola: [Cant. 2.] *Veni dilecte mi, egrediamur in agrum*. Jer én szerelmesem, menjünk ki a mezőre. De mit tanálék a mezőkön? Nem mást, hanem éktelen boldogtalanságot. Itten szomorán szemlélttem a vészopó Kaint és [1v] megöletett ártatlan Ábelt [Gen. 4.]. Itt könyves szemekkel néztem a bátyjaitól mély, száraz kútban vettetett Józsefet [Gen. 37.]. Itt találtam Saul előtt sötét ballangban lappangó Dávidot [1Reg. 26.]. Itt most a munkának idején láttam Salamonnal a testet fárasztó, súlyos, terhes munkát, melyben hívság vagyon és gonosz gyöttelelem. Hallám másutt a kertben készülő jegyes szavát [Cant. 5.]: *Veniat dilectus meus in hortum suum*. Jöjjön az én szerelmesem az ő kertében. De utána menvén a kertben, ott is megrémíte engem a mű első szüleinknek szernyű boldogtalansága, és mintegy minden fűszálak, gyümölcsös fák látszanak vala szemeimre hánni [Cant. 8. v. 5.]: *ibi corrupta est mater tua, ibi violata est genitrix tua*. Ott ferteztetett meg az anyád, ott szeplősített meg a te szüléd. Elmenék azután a kolcsos várakba, a városoknak keringő utcáira, mivel a jegyestől is hallám [Cant. 3. v. 2.]: *Per vicos et plateas quaeram quem diligit anima mea*. A szorosakon és utcákon keresem, akit szeret az én lelkem. De a várakban s városokban is, nem kívánt boldogságot, hanem bánatos szívet tapasztaltam. Mely boldogtalanul egy Betsabe asszony szépsége által

[2Reg. 11.] gyalázatosan megesnek, ama palotákön sétáló Dávidok? Mely boldogtalanul a gyenge Dalila köteleivel megköötztetnek s rabságra esnek az erős Sámsonok? [Iudic. 16.] Mely boldogtalanul némétja meg egy táncoló Heródes leánya ama szent ígékét hirdető, a pusztákön kiáltó Keresztelő Szent János szavait? Egy szóval, a városoknak utcáin tanáltam ama telhetetlen dús gazdagokat, kacéros öszvéreket, egymást mardosó viperákat, simán fondorkodó ravasz rókákat, és a boldogtalan világnak csak tettetős s színes kendőzésekkel tündérkedő jóvait, mulandó hívságit, melyek a gondatlan föld lakosinak szíveket nem hogy boldogítanak, hanem szüntelen háborgó nyughatatlansággal gyötrik, fogyatják, gerjesztik, emésztik. [2]

Azért is a Sion hegyére, a Salvator hegyére siessünk, ha bátorságos boldogságunkot fel akarjuk tanálni, mivel ezen csíksomlyai Sarlós Boldogasszony templomának első fundamentuma: [Psal. 86. v. 3.] *In montibus sanctis*. A szent hegyen, a Salvator hegyén. De irgalmas Isten! Vajon minémű boldogságot tanálunk ezen hegyen, a Salvator hegyén? Halljátok már, szemetek eleibe tészem a valóságot.

Ennek előtte, több négyszáz esztendőknél, midőn sok viszontagságok között, minek utána Seraphicus Szent Ferenc atyánknak, a lelki szolgálatokban buzgó szerzetes fiaí bészármaztak volna ezen nemes székely hazában, Csíkban, mint ártatlan Jákobok, az Isten áldozatjának első fundamentum követé tévék a szent hegyen, a legközelebb lévő Salvator hegye tetején, ahonnan nem sok esztendők múlva, hogy annál is inkább szolgálhatnának, az itt lévő, s távolról hozzájuk folyamodó keresztényeknek, leszállának a szent hegyről, a Salvator hegyéről, és ezen helyén építék a Sarlós Boldogasszony kis templomát, mely most is maga régiségében lévén, Szent Ferencnek neveztetik, itt állíták fel újra az Isten áldozatjának oltárit.

Akkor az irgalmas Isten megvigasztalá bujdosó, szomorú szerzetes szolgáit s egész nemes székely hazánknak áitatós fiait, leányit, és úgy cselekedék vélek, mint ama fáraó terhes igája alatt siralmason fohászokodó Izrael fiaival, kiknek, midőn Mojzes vezérlése által következendő boldogulásokat meg akarta jelenteni, tüzet bocsáta a Hóreb hegyén lévő csipkebokorra, és úgy a villámló lángok között jelenté ki Mojzesnek hatalmát, a népnek pedig szabadulását.

Így hasonlóképpen ezen Sarlós Boldogasszony templomában [2v] a keresztény híveknek áitatós tiszteletére felállítatott, ritka szépséggel tündöklő Boldogságos Szűz Mária faragott képét, melynek mind régisége s mint bizonyoson honnan való származása mindedig szerzetes klastromunk előtt Isten titkában vagyon. Jóllehet ennek előtte közel hatvan esztendőekkel, ama Jézus Társaságából lévő, nagy érdemekkel és szentséggel tündöklő, boldog emlékezetű Pater Páj János, midőn messze való tartományból az ő előljárótól ennek a kívánatos drága képnek látására ide kéredzett volna, ezen kép előtt térdeire állván, hosszas buzgó imádsági után, keserves könyvhullatási

után azt mondá: Én tudom ezen kívánatos drága képnek eredetét, s honnan való származását és sok csudatégeit.

Mások pedig azt erősítik, hogy csudálatosképpen, midőn az említett kis templomnak építése volt, ennek előtte négyszáz egynéhány esztendőkkal, némely szent szerzetünkbéli áitatos buzgó lelki atyának könyörgésére Isten ő szent Felsege, étszakának idején az angyalok által nagy fényességben a Laurétum mezejéről hozattatta ezen szerzetes klastromunknak kertében, s ezzel ajándékozta buzgó könyörgését, kívánságát az említett lelki atyának, hogy ezen Mária ékes szép képe által (mely Maria *Auxiliatrix*, oltalom Anyjának neveztetett vala), nagyobbban gerjedne szívek mind a férfiaknak és asszonyi rendeknek az isteni szeretetre, áitatosságra, és Máriának, az Isten Anyjának buzgóbb tiszteletére, hogy ezáltal lenne szabadulásunk a fekélyes eretnekségnek kárhozatot okozó tudományától, ki is ennyi sok száz esztendő folyása alatt, anyai irgalmas vezérlése és oltalma által megmentette ezen nemes székely magyar hazánkot az eretnekségtől.

[Statua B. V. M. adfuit ante cladem Mohatsianam anno 1526.] Mit künk, mit mulatozunk a Salvator hegye mellett [3] Mária tiszteletére építettett kis templomocskában, mivel itten is hajdan arra vitte s gerjesztette kedves híveit *Maria Auxiliatrix*, az oltalomnak Anyja, hogy örökös tiszteletére nagyobb szent templom építtessék, melyben anyai emlőiből áradott boldogságunkot kegyelmesen osztogathassa, nyújthassa, ajándékozhasa.

[Joannes Hunyadi devicit Turcas Anno 1442] S azért is Krisztus Urunk születése után ezernégyszáznegyvenkettődik esztendőben, látván Erdély Országának győzhetetlen bajnoka, Mátyás királynak szülőatyja, Hunyadi János, ezen országnak érdemes fejedelme, gubernátora, hogy mely sok csoportos nép gyülekezik egybe ezen Mária szent képének áitatos tiszteletére, arra készteté tekéletes, istenes jó szándéka, s ezen szent képhez való áitatossága, hogy, ha az akkor ellene harcoló pogány törökök ellen győzedelmesen viaskodván, szerencsésen visszatér, ékesebb új templommal s jelesebb klastrommal nemesíti meg ezen szent képet.

Amint is ezen szent képben Máriának, az Isten Anyjának tulajdonítá a pogány törökökön való ritka hallatott győzedelmét, ahonnan szerencsésen visszatérvén, amiként most szemléljük, hat esztendő alatt a kis templom mellé a Boldogságos Szűz Mária ezen szent képének nagyobb tiszteletére nagyobb templomot építtete, s a nemes székely magyaroknak egyenlő akaratjokból, mint ország fejedelme, gubernátora, örökösön meg is ajándékozá harminckét emberekkel, kiket konfratereknek nevezte.

Jól eszedbe vedd azért, Áitatos Sokaság, hogy *Locus in quo stas terra sancta est*. Az hely, amelyen állasz, szent hely. Annak okáért saru letéve, azaz akadály nélkül következő beszédemre kevés ideig figyelmezzetek. [Propositio] Én, amennyire elégtelenségem fogja engedni, részenként elé fogom beszélni a Boldogságos Szűz Máriának emlőiből áradott boldogu-

lásunkot, [3v] s *először* is megmutatom, hogy az Isten anyjának oltalma bátorságos hely az ördögök dühössége ellen. *Másodszor*, hogy az Isten anyjának oltalma bátorságos hely a bosszúálló Isten haragja ellen. Harmadszor emlékezem ezen pünkösdi áttatosságnak, processiónak eredetéről s ezen nemes csíksomlyai Sarlós Boldogasszony templomában a nagy oltáron lévő, szépséggel, ékességgel tündöklő Boldogságos Szűz Mária faragott szent képéről. Mely feltett célaimról míg bővebben szólok, csendes és figyelmetes hallgatást kívánok, elvégzem.

[...]

LÁSZLÓ SZELESTEI N.

Preaching Volumes of Mózes Szentes

The study reveals that the National Széchényi Library (Budapest) holds a manuscript sermon volume on the Virgin Mary by Pater Frater Moyses Szentes. Szentes copied nearly half of the sermons from the first volume of József Teleki's *Twelve Star Crown* (1768), sometimes compiling them, and adapted them to suit Transylvanian circumstances. Moyses Szentes served for a long time as the “predicator generalis” of the Transylvanian Franciscan Province in Csíksomlyó. Between 1776 and 1781, he also held the office of president of the local St. Anthony of Padua Society. Additionally, a large volume of his sermons (*Conciones dominicales, et festivales, Pars quarta*, 1781) is preserved in Gyulafehérvár, in which a booklet of funeral formulas (*Formulae valedictionum funebrium*) is bound. Szentes's sermons align well with the emotional style typical of Transylvanian Franciscans. An example is the text of a sermon he preached at a Pentecostal feast in Csíksomlyó, which is presumably extant.

HUBERT ILDIKÓ

Baróti Szabó Dávid (1739–1819) prédikációi

A költő, nyelvújító (jezsuita szerzetes, majd világi pap) több száz verset írt a hosszú élete során. S bár kéziratos hagyatékának sorsáról nem sokat lehetett tudni, amíg költeményeinek kiadásra előkészítésekor elő nem került néhány más műfajú kézírata. Prédikációit nem tartotta számon a szakirodalom, mert létükről korábban nem voltak információink. Életrajzában olvasható, hogy a jezsuita rend 1773-as feloszlatásáig a szerző pap-tanárként működött az ország különböző rendházaiban. Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őrizte meg Baróti Szabó 24 latin és 19 magyar egyházi beszédének kéziratát. Tanulmányomban a költő magyar nyelvű prédikációit mutatom be. A kéziratok dátum nélküliek. Valószínűsíthető, hogy ezek a prédikációk az 1773-as évek előtti időkben keletkeztek. A pályakezdő pap-tanár prózai íráskészségét ismerhetjük meg belőlük.

Baróti Szabó Dávid exjezsuita szerzetes föllett verseinek kéziratos forrásait, ikonikus költeményének, az *Egy' Le-dőltt Dió-fához*nak a variációit több más költeménnyel bemutattam 2019-ben az egi Scriptorium konferencián.¹ Ugyanezen év novemberében az MTA Kézirattárából egy kötetnyi, nagyjából eddig ismeretlen verset könyv alakban is közzétettem.² 2023-ban megjelent a verseinek kritikai kiadása.

Baróti Szabó verseivel foglalkozván többször elgondolkoztattott, vajon prózát hogyan írt volna. Ugyanis egyik kötetében, a tavaszról szóló költeménye után folyó beszédben is közzétette a versében leírtakat.³ Ez az alko-

¹ HUBERT Ildikó (2022), Baróti Szabó Dávid (1739–1819) kéziratban fennmaradt versei. In BOROS István (szerk.), *Cura scriptorum. III. Scriptorium konferencia. Eger, 2019. május 22–23.*, Budapest – Piliscsaba, Szent István Társulat – Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Moravcsik Gyula Intézet. (Scriptorium, 3.). 97–108; BARÓTI SZABÓ Dávid (2023), *Költeményes munkái*. I–III, sajtó alá rendezte HUBERT Ildikó, a latin szövegeket gondozta SZELESTEI N. László, Barót, Tortoma Kiadó.

² BARÓTI SZABÓ Dávid (2019), *Futó versek 1810, Munkapéldány*, sajtó alá rendezte és az utószót írta HUBERT Ildikó, Budapest, Szépirodalmi Könyvműhely.

³ BARÓTI SZABÓ Dávid (1802), *Meg-jobbított, 's bővített költeményes munkái. II.*, Komárom, Weinmüller. 95. Autográf kézírata: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, Ms 1394/1, 10v–11.

tása valóban szép próza, bár a műfaji elnevezést (széppróza) ekkor még nem használták.

„Gyönyörű Tavasz! kellemetes vagy Te mindenütt: Mindenhol meg-újítod a' vad téltől haldoklóba-hozott Természetet: fel-szabadított a' jég' szorítvány'aiból a' patakotskákat: ártatlan zöldségre, mosolygó virágotskákra fakasztd a' gyenge szellők' lehelletitől melegedni kezdett földnek kebelét: meg-indított a' fáknban az el-alutt nedvet: fel-hajazod árnyék-vetésre az erdőköt: éneklésnek eresztet a' madarkák' nyelvét: ki-vezetted a' Föld-mivelőt a' mezőkre. De Virten, a' magában-is leg-ékesebb Virten leg-gyönyörűségebbek a' te munkáid. Itt a' tiszta, egészség-tápláló, életet hosz'abbító levegő; ebben a' meg-számlálhatatlan madarak zengedező karai; a' kékelő völgyekkel közlött menedékes dombok; itt Bakkus' birtoka; amott Ceres' ki-terjedett öröksége; elől a' szigonyos Neptún' tanyája; a' vad réztéktől el-borítottatott halas Zsitvának tekintete; a' Dunán fel-alá-szállani kezdett hajók' sokasága; egy'ik oldalról tegzes Diána' vadas udvara; a' másíkról Pán' számtalan ki-induló göbölje; hátul a' juh-nyájákat legeltetőknek zengő sípjai, 's ezer ilyenek, minémű vígaságok! etc.”

Ismeretes, hogy a jezsuita képzésben, a több mint egy évtizedig tartó tanulmányi időben alapos retorikai tudást kaptak a rend növendékei, és pályájuk során mindennek nagy hasznát is vették. Azzal, hogy Baróti Szabó Dávid hagyatékában vannak-e prózai munkák, például prédikációk, a szakirodalomban nem találkoztam, pedig kézenfekvőnek tűnik, hogy egy lelkes pályán lévő személynek prédikálnia kellett. Ez irányú tevékenysége azonban nem érdekelte az irodalmi-nyelvészeti munkáival foglalkozókat; őket lekötötte az újdonságot jelentő időmértékes verselésben megírt kötete. Hagyatékának hova kerüléséről sem sok információval rendelkezünk, ezért volt meglepetés, amikor Marton-Horváth Mária felhívta a figyelmemet Baróti Szabó Dávid kézíratos prédikációira, amelyek Esztergomban, a Főszékesegyházi Könyvtár kézíratai között találhatók.⁴

Az autográf kézirat együttes két részből áll a címlapra írtak szerint: „Baróthi Szabó Dávidnak 19 magyar egyházi beszéde (saját kéziratja) és Baróthi Szabó Dávidnak 24 deák egyházi beszéde.” A cím nem tőle származik. Együttes terjedelmük: 158 pagina.

A prédikációk a sokoldalú Majer István kanonok (1813–1893) hagyatékából származnak, akinek 1200 kötetes, vegyes anyagú kolligátumgyűjteményét is itt őrzik. Majer pedagógiai tevékenységének nyoma, hogy a kötés

⁴ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, MS.V.363. Marton-Horváth Máriának ezúton is köszönetet mondok.

nélküli kéziratok borítójául az esztergomi mesterképző intézet növendékei által 1847-ben készített gyakorlórajzokat tartalmazó papírt használt fel.⁵ Majer Istvánt Baróti Szabó egy-két versének és bizonyos hagyatékának közreadójaként is számontartjuk.⁶

Jelen írásomban Baróti Szabó Dávid magyar nyelvű prédikációit mutatom be, kiemelve közülük a Szent József-napit.

A magyar nyelvű prédikációk 67 lapján az autográf írás igen apró betűs, sűrűn teleírt. Már Kazinczy Ferenc is azt jegyezte fel visszaemlékezésében, amikor meglátogatta Baróti Szabót Kassán, hogy „verseit a’ levelek’ borítékjaikra olly apró betűkkel írogatja, hogy azokon mesterség elmenni”.⁷ Több befejezetlen prédikációt is tartalmaz a kézirat. A tizenhárom meglévő prédikációból hatnak a szövege teljes. Az alábbi ünnepekre íródtak/íródhattak (a hiányos kézirat miatt néhol csak a tartalmából következtethetünk a beszéd megtartási idejére):

„Nagypéntek, Húsvét vasárnap, Húsvét után első vasárnap, Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepe, Virágvasárnap, Szent József napi beszéd, Úrnapi beszéd [?] az Oltári szentségről, Advent negyedik vasárnapja, Szent János ünnepe, Kiskarácsony [?] vasárnap [Jézus körülmetélése], Hetvenedvasárnap [Szent Annáról], Vízkereszt napja, Szent József nap.”

Az egyes prédikációk terjedelme a két és fél (számozatlan) laptól a négy és fél, öt lapig terjed, s ha figyelembe vesszük Baróti Szabó kézírásának apró betűit, akkor hosszú ideig tarthatott egy-egy prédikációja.

Keletkezési idejére ugyancsak következtetni lehet. Terminus ante quem: Baróti Szabó Dávid talán 34 éves koráig vethette papírra ezeket a prédikációit, amíg a rendjét nem oszlatták fel, vagy amíg az 1777-es, első verseskötete meg nem jelent. Mi árulkodik erről? 1773-ig – végignévezve tanuló- és tanári éveinek helyszíneit, ottani feladatait – láthatjuk, hogy Baróti Szabó élte a rend által meghatározott, ellenőrzött életét. A rend feloszlátása után világi papként állást keresve kellett boldogulnia. Nem ideális évek ezek a retorikailag kidolgozott prédikációk írására, bár nem zárható ki az sem. (Kassán egészen a nyugdíjazásáig tanár volt, és szabadidejében versesköteteit és nyelvészeti munkáit adta ki, fordításokat végzett. Ezért tettük korai éveire a prédikációk írását, esetleg egri tartózkodási idejére [1765/66], ami-

⁵ A rajzok készítői: Martini József és Zsákovits Ferenc.

⁶ Például *N. Tiszt. P. Dudási Antal Director, s egyszer[smind] Profeszsor Úrhoz*, 1795. A verset Majer István 1856-ban az *István bácsi Naptárában*, a „Tréfák mezeje” rovatban tette közzé „a szerző kézírataiból”.

⁷ KAZINCZY Ferenc (2015): *Magyarországi utak*, sajtó alá rendezte ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. (Kazinczy Ferenc művei). 28. https://real-eod.mtak.hu/2555/1/Kazinczy_Magyarorszag_i_utak.pdf (2024. 10. 10.).

kor a költészettan tanára és a diákok vasárnapi hitszónoka volt. Talán ez [is] ösztönözhetette a szabályosan megszerkesztett prédikációk írására.)

A Szent József-napi beszéde⁸ szinte illusztrálja, hogyan kell egy jó prédikációban gondosan megtervezni a bibliai textus magyarázatát, annak tagolásánál a tanult elmélet gyakorlatban való rögzítését: „En mind a’ kettőt midőn rövideden folytatom, tsendes halgatást kérek” (az utóbbi tagmondatot nemcsak a propositio végén, hanem többször is megismétli), vagy rögtön az elején: „En mindazonáltal, hogy a ki szabott órát fellyül ne haladjam, úgy határozom beszédem...”, s megjelöli a célkitűzését, vagy figyelmezteti képzeletbeli hallgatóságát, hogy „Ime beszédem tárdja” stb. (Nem mindegyik prédikációjánál találkozhatunk ezzel a kidolgozottsággal!)

Baróti Szabó pap kortársa volt Ányos Pál (1756–1784) és Verseggy Ferenc (1757–1822) – mindkettő pálos szerzetes és költő –, akiktől szintén maradtak fenn prédikációk.⁹ Horváth Konstantin írta Verseggy Ferenc prédikációiról: „A beszédek formája, szerkesztési módja teljesen a régi iskola szabályait követi. Mindegyikben, szinte sematikusan, megvan az exordium, propositio, partitio, I. pars, II. pars, epilógus.”¹⁰ Összevetve hármójuk egyházi beszédeit elmondhatjuk, hogy formailag hagyománykövetők voltak, tartalmi feldolgozásuk módja – habitusuk, tehetségük, politikai nézetük, prédikációjuk célja stb. különbözősége alapján – azonban lényegesen eltér. Például Horváth Konstantin a prédikációkban Verseggy „lelki fotográfiáját” látja.

Baróti Szabó magyar nyelvű prédikációtöredékeit vagy azok egészét olvasva nem tarthatjuk váratlannak későbbi, a költészet nyelvén való megszólalását. Ezek a prédikációk néhol retorikai szövegbe rejtett lírai fogalmazványok a barokk kor stílusában.

Érdekes őket olvasni a lírai életmű ismeretében. Nem azért, mert bár a költői látásmód ezekben a prózai szövegekben is jelen van, hanem mivel a költészetében, a betegségében Szűz Máriához forduló verseken kívül, nincsenek úgynevezett vallásos, istenes költeményei. A keresztény morál valamennyi írásában jelen van, de annak egyértelmű nyomával, amellyel kortársai vádolták – hogy túlságosan jezsuita –, csak a későbbi, felvilágosodásellenes, politikai hangütést tartalmazó verseiben találkozhatunk, itt még nem. A jelen prédikációit jellemző gazdag érzelmvilág csak a hazafias témájú és tanítványához (Pyber Benedekhez) szóló alkalmi verseiben szólal

⁸ Valamennyi prédikációtöredék ugyanabban a lapszám nélküli levéltári anyagban található: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, MS.V.363. (Lapszám nélküli.)

⁹ JANKOVICS József – SCHILLER Erzsébet (2009), *édei* = „Édes Fiaim... Figyelmezzetek!”: Ányos Pál egyházi beszédei, Veszprém, Művészetek Háza. (Vár Ucca Műhely könyvek). 89–91. HORVÁTH Konstantin (1928), Verseggy Ferenc prédikációi. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 38, 1–2. 95–100.

¹⁰ HORVÁTH 1928: 96.

meg. A szerzetbe lépett (és lényegében szerzete feloszlata után is abban maradó) ember érzelmi megnyilvánulása sokkal visszafogottabban szólal meg lírájában, mint prédikációiban.

Az a lírai szerepjáték, amely lehetőséget adott Baróti Szabónak, hogy a bibliai szöveget képzeletével kitágíthassa, szépirodalmi igénnyel megfogalmazhassa – jöllehet ezt a fogalmat, ahogy fentebb már utaltunk rá, még nem használták a barokk korban –, már jelzése annak az érzékenységnak, amely később célt találva magának az irodalom útjára terelte az exjezsuitát. Ám prédikációiban a retorikai elemek (mint például a sok költői kérdés, ismétlődés, jelzőhalmozás, felkiáltás, képzeletbeli párbeszéd stb.) kevésnek bizonyultak volna a hatásos szövegalkotáshoz, ha nincs meg fogalmazványai-ban az a magával ragadó erő, amellyel közel tudta hozni hallgatóságához a hitbéli meggyőződését, lelki rezdüléseit, néha naiv magyarázathoz is eljutva. (Ugyanakkor azt sem zárhatjuk ki, hogy mintaprédikációkat vagy florilégiumot használt, esetleg gyermekkori ferences prédikációk emléke idéződött föl benne egyházi beszéde írásakor.) Ez utóbbira kedves példa a Szent József és a gyermek Jézus, apa–fiú bensőséges szeretetét bemutató szövegrészlet, amelyben nem nehéz megsejtenünk a fiatalembert otthonából elkerülő Baróti Szabó érzéseit is:

„Ugyan is ha az egy szűzet ki veszük, ki volt Jósefnél Jesussal, kinek kedves nevelője volt, mélyebb társalkodásában? eztet karjain többször ki hordotta? ölébe édesdedebben annyiszor ki fogta? gyakrabban ki ölelgette, tsókolgatta? Ki örvendezhetett vele, ki rendelhetett, parantsolhattott vele barátságosabban? Ki volt, a Szűz Anyán kívül, a' ki Jesust olly igazán, annyi okokból, mint Jósef, magáénak mondhatta volna? [...] Tudom ugyan, 's meg vallom, hogy az örök Igének üdöbéli fogontatása egyedül a Sz. Lélek munkálkodása; tudom hogy ezen nagy titok atya nélkül vitetett végbe; de egyszersmind nem kételkedhetem arról is, hogy mivel valóságos férje volt azon Szűznek, kitől született a meg testesült Isten, eztet Jósef magáénak, tulajdonának szinte úgy mondhatta, valamint magáénak mondhattya kiki azt, a' mi saját kertében, szántóföldében termik, bátor azon természe[t] semmi okot nem adott.”¹¹

Baróti Szabó prédikációira jellemző, hogy utalásaiban a Biblia mellett mértéket tartva használ tekintélyeket (Szent Bonaventura, Szent Bernát, Szent Anzelm, Szent Ágoston stb.), s azokat is belesimítja mondandójába. Nem színesíti exemplumokkal, világi megtapasztalásokkal témája kifejtését; a Biblia szövegéből néz ki a világra, és erre biztatja hallgatóságát is: „Képezünk magunkban, mintha velünk történnék meg” (8), azaz ezt a jezsuita

¹¹ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, MS.V.363. (Lapszám nélküli.)

módszert akarja elsajátíttatni hallgatóságával, hogy ne csak a bibliai események szemlélői legyenek, hanem az ó- és újszövetségi sorsok átélői, szereplőtársai is. (Baróti Szabó fordítóként Sidronius Hosschius *A szenvedő Krisztusról* írt elégiaciklusában vagy a *Szent Péter siralmaiban* 1811-ben ezt már művészi színvonalon tudta megtenni! Ezek a munkái is kéziratban maradtak fenn.) S ezzel már jeleztük is, hogy Baróti Szabó inkább hallgatósága érzelmeit akarta mozgósítani, olykor felkorbácsolni, mintsem elvont teológiai hittételek logikai racionalitásával értelmezni a bibliai textust.

„Tsudálkozni fogtok talán Szerelmesim” (12) kezdi a *Húsvét utáni első vasárnapi* prédikációját. (Verseghy Ferenc prédikációiban is ugyanez a megszólítás jelenik meg, amelyről Horváth Konstantin azt írja, hogy ezek a régebbi formulák, míg az újabbak, legalább is Verseghynél, „Krisztusban kedves Atyámfiai!”.¹²)

Hogy kik lehettek a hallgatói Baróti Szabónak, a megszólításából nem derül ki. Más helyen sem utal erre a fogalmazványként fennmaradt prédikációkban. Az a felforgatott szórend, amely segíti az időmértékes verselés szabályainak betartását, a prédikációiban nem jelenik meg. Egyszerű, örömteli magyarázatokra törekszik.

Mária és József jegyességét, azaz a szentek jegyességét úgy magyarázza, hogy párhuzamot von a mindennapok emberének házassága, a lánynak férj keresése és a Máriának szánt József kiválasztása között. Baróti Szabó (Szent Ignác útmutatásait alkalmazva) előhív magából egy valós tapasztalatot, amelyhez viszonyítani tudja a szakrális dimenziót:

„Únalmas volna azt is hosszason vitatni, melly vigyázással légyek ezek, midőn Leányokat vagy el hagyák jegyeztetni, vagy férjhez menni: mint meg vizsgállyák előbb a' férfinak eredetét, állapottyát, értékét, testi állását, 's főképpen erköltsét, jóra, vagy roszra való hajlandóságát? nemde ha képes volna, leg hatalmasb, leg szebb, leg jobb értelmű 's indulatú vő legényt választanának? [mármint a lány anyja, apja].”¹³

Ehhez a földi körütekintéshez képest József kiválasztása sem vaktában, gondatlan hirtelenségből vagy történetből lett, hanem isteni okosságból történt – hangsúlyozza a prédikáció szerzője, mert „nem tsak vér szerént való atyafiságra” van hasonlóság Szent József és Mária között, hanem sok másban is.

¹² HORVÁTH 1928: 98.

¹³ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, MS.V.363. (Lapszám nélküli.)

Egyes szám első személyben, szinte atyai hangnemben erősíti a Máriának Józsefben vetett bizalmát Jézus korának idejét jelenként átélve:

„Néked is, hogy illy különös szentséggel tündöklő ferfitől jegyeztetél el, szíviunkból örvendünk ó tisztaságos Szűz! Nintsen miért tarts tőlle: Szűz ő is, az is léssen: bátran meg jelenhetsz övele az emberek közt, otthon vele egyedül bátran mulathatsz. Olly szövetség fog lenni köztetek, valamint az hóldnak a' nappal: [...] szűzen fogsz élni Jósef jegyeseddel, valamint szűzen élnek a' méhek egy kosárban: Meg elégszik aval Jósef, hogy úgy szolgállyon néked, valamint szolgál a' szilfa a' szőlőnek, a' melly ezt magának mintegy társul veszi, nem más végre, hanem hogy az házasság terhét viselje, hordozza, nem pedig hogy gyümölsét szedje, hasznát érezze.”¹⁴

Prédikációjának – még így, olvasva is – dinamikája van pergő kérdéseitől¹⁵ (legtöbbször hármat is feltesz) vagy ironikus kiszólásától,¹⁶ azoktól a fokozásoktól, amelyekkel a személy, esemény rendkívüliségét érzékelteti¹⁷ szinte az édességes stílust súrolva (vagy talán épp a lélek szárnyalását?).

S végezetül, Baróti Szabó több megmaradt prédikációjában olvasható a prédikációt záró fohásza, könyörgése.¹⁸ Ezek a voltaképpeni imák; már a XVI. századtól fellelhetők nyomtatott prédikációs/posztillás köteteinkben, ahogy kéziratok forrásokban is. Mind a nyomtatott, mind a kéziratok anyag feltárása sok véletlentől függ, de a kutatói utalások egyértelműen jelzik, hogy számbavételük ugyanolyan fontos, mint a nyomtatott imakönyvek imái.

¹⁴ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, MS.V.363. (Lapszám nélküli.)

¹⁵ A gonoszság megbánására így ösztökél: „[...] meg érdemled-e, hogy szíjjade levegő eget. meg érdemled é hogy le ne töröltessél á föld színéről? nem félsz é, hogy minden szempillanatban pokol[ba] le ne vettessél?” (11.)

¹⁶ „Hát ti kedves tanítványok hová lettetek? Hát néked Péter miben szegte meg kedvedet [Jézus], hogy ötet, egy hitván Leányzó szavára meg rettentvén, olly gyalázatosan meg tagadnád?” (13.)

¹⁷ „Jobbnál jobb, szebbnél szebb, nagyobb nál nagyobb mindaz, amit Szent József bemutatásánál elmond; Mária a szűzek szűze” – nyomatékosítva, kétszer egymás után stb.

¹⁸ Például: „Te azért dütsőséges Sz. Anna, Isten Annának áldott Sz. Anyja, magass Mennyrországból tekénts reánk, kik még a siralom völgyében nyomorgunk: jusson eszedbe húsz esztendő magtalanságod, mellyet olly nagy áthatatossággal szenvedtél: és mivel magad példából is tudod e világon való nyomoruságokról, és azoknak terhét; nyerj nekünk Istentől hathatos kegyelmet azoknak békeséges tűrésére. Mutasd meg kiváltképpen az Attyákhoz, és Anyákhoz anyai könyörületességedet. Kérj Istentől ezek Szent malasztot, hogy gyermekek fel nevelésében nyomdokidat úgy kövessék, hogy magzattyokkal együtt ők is te veled örökké fel magasztaltassanak a' mennyei dütsőségben. Amen.” (Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, MS.V.363 [lapszám nélküli].)

Összegezve, Baróti Szabó Dávid előkerült prédikációi, mivel (feltételezésünk szerint) életének korai szakaszában keletkezhettek, szorosabban kapcsolódnak a tanulmányaihoz. Tartalmukban – ellentétben kortársai, Ányos Pál és Verseggy Ferenc beszédeivel – nem reflektálnak a kor eseményeire; megmaradnak az általános erkölcsi morálra hivatkozásnál. Néhol naiv magyarázata, valószínű, gyermekkorából eredeztethető. Érzelmi melegsége, amellyel a Biblia történeteit értelmezi, talán a hallgatóságához igazított. Íráskészsége már ezekben a magyar nyelvű prédikációiban megmutatkozik.

ILDIKÓ HUBERT

Sermons of Dávid Baróti Szabó (1739–1819)

The poet-linguist Dávid Baróti Szabó, a former Jesuit monk who later became a secular priest, wrote hundreds of poems over his long life. Although little was known about the fate of his manuscript collection, recent discoveries of his manuscripts in various genres have come to light in preparation for publication. His sermons had not been documented in the literature because their existence was previously unknown. According to his biography, Baróti Szabó served as a priest-teacher in various monasteries across the country until the Jesuit order was dissolved in 1773. The Esztergom Cathedral Library has preserved manuscripts of 24 Latin and 19 Hungarian ecclesiastical sermons by Baróti Szabó. In my lecture, I will present his sermons written in Hungarian. These manuscripts are undated, but it is likely that they were composed before 1773. They reveal the young priest-teacher's skill in prose writing.

S.E.R. VARGA LAJOS

Adalékok a magyarországi XVIII. századi liturgia történetéhez

Könyvbejegyzések tanulságai

Az első hordozókönyv egy evangéliumokat és leckéket tartalmazó szer-tartáskönyv, későbbi elnevezéssel szakaszos könyv, amely az egyházi év vasárnapjaira rendelt evangéliumi és szentlecke-szakaszok fordítását adja, a másik pedig egy rituále, amely a szentségek kiszolgáltatásának módját írja elő, valamint áldásokat és szentelményeket tartalmaz.

A két bejegyzés közül az első az érdekesebb, mert olyan szentelményt is tartalmaz, amely a római és a magyarországi nyomtatott rituálékban nem szerepel, tehát liturgiátörténeti érdekesség. A szövegeket a bejegyzések sorrendjében közöljük, azaz az elülső kötéstábla belső oldalával kezdjük, és az előzéklapon keresztül haladunk a könyv tartalomjegyzéke utáni lapon található bejegyzésekre.

Hordozókönyv

*Evangéliomok és epistolák mellyeket esztendő-által olvastat
az Anya-szent-egyház a' római kelendáriom rende-szerént-való
vasárnapokon, ünnepeken, az egész nagy-bőjtön,
ame'ly kivált-képpen való ájtatossággal üllendő napokon
Magyar Országban, és Erdélben.
Eger, 1776. Püspöki Oskola Betűivel.*

VEK: 229.002

Kötéstábla retróján:

*Az isteni tisztelet mindenekre hasznos
1 Tim. 4. v.8.*

<i>N[ota] b[ene]! Tertullianus predicans magnopere: laudandus, ac commendandus ab praeclara concionum opera, quae ipse saepe saepius volveram, & revolveram.</i>	<i>Jegyezd meg jól! Tertullianus, aki nagy-szerűen prédikál, dicsérendő és ajánlandó kiváló beszédei miatt, melyeket jómagam igen gyakran forgattam, és ismételten újra olvastam.</i>
--	---

Az idézett szentírási locus pedig:

1 Tim 4.8: *A test gyötrésének ugyanis kevés a haszna, de az istenfélő élet mindenre jó, mert a jelen és jövő élet ígérete kapcsolódik hozzá.*

Majd egy possessor-bejegyzés részlete következik, ami sajnos az áthúzás miatt nagyobb részt olvashatatlan: *Ex libris Andreae E[...] de P[...]*.

Előzetes megjegyzésként kell említenünk, hogy a bejegyzések egy kéz írásának vonásait viselik. A bejegyző a könyv címlapján található possessor-bejegyzés szerint nem más, mint Gaál Demeter pálos szerzetes, aki jelen tudomásunk szerint 1746 körül a Pest megyei Hévíszben (Hévízgyörk) született (talán azonos az 1747-ben született Gaál Istvánnal?), a rend 1786-ban történt eltörlésekor pedig Székesfehérvárott volt magyar szónok.¹

„Az isteni tisztelet mindenekre hasznos”, magyar nyelvű kijelentés nyitja meg a bejegyzések sorát, amelyet követ egy biblikus helyre való utalás, amely Szent Pál apostolnak a Tímóteushoz írott első leveléből való. Ezzel akarja jelezni a bejegyzést készítő Gaál Demeter pálos szerzetes, hogy hallgatóit az istenfélő életre akarja elvezetni, amely a jelen és jövő életre egyaránt hasznos. Ezek után pedig Quintus Septimius Florens Tertullianus egyházatyára emlékezik, aki jogi és rétori iskolázottságban részesült, és munkálkodásának fontos forrására hivatkozik. Ebből a bejegyzésből tudjuk meg, hogy szerzetesünk használta Tertullianus műveit. Miután evangéliumokról van szó, amelyeket felolvasnak, és ezekhez kötődik a beszéd, így érthető, hogy a szónok az általa használt könyv elején utal a szentbeszéd céljára, illetve a saját maga által használt forrásra.

Címlap:

*ad usum P[atri] Demetrius Gaál Ord[inis] S[ancti] P[auli]
p[rimi] e[remitae] 1778*

Előlap verso:

ABSOLUTIONIS FORMA EORUM, QUI NUNQUAM FUERUNT CATHOLICI.

Dominus noster, Jesus Christus te absolvat, et ego auctoritate ipsius, et s[anctorum] apostolorum Petri et Pauli, necnon s[anctissimi] domini nostri papae mihi commissa, et hactenus nunquam revocata, absolvo te ab omni vinculo excommunicationis, quo teneris propter haeresim, in qua ab incuna-

¹ *Magyar Katolikus Lexikon*, XVI. köt., 810, valamint Székesfehérvár Acta Paulinorum 317. csomó (Tabella exhibens religiosos ordinis S. Pauli primi eremita in dioec. Albaregalensi residentia Albaregalensis existentes 1786). Az utóbbi adatközlésért szíves köszönet Stempely Irén könyvtárosnak.

bulis vixisti, et incorporo te gremio S[anc]tae Matris Ecclesiae, communioni fidelium et participationi sacramentorum eiusdem Sacrae Romanae Ecclesiae Catholicae verae, et apostolicae. Deinde eadem autoritate absolvo te ab omnibus peccatis tuis, in nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti. Amen.

**FORMULA EMITTENDI PROFESSIONEM FIDEI AB HAERETICIS CONVERSIS
FIERI SOLITA**

Én N.N. Isten, és a 'szent Evangeliumok- előtt esküszöm, és fogadom: hogy én azt a 'szent, és Apostoli hitet, melyet a Romai Katolika 'Anyaszentegyház hiszen, vall, predikál, és tart, én az† tellyes szivemből hiszem, és élő nyelvvél vallom, és béveszem.

Ellene mondok minden eretnekségnek akár minémű legyen az, annak minden articulusait, zikkelyit ki-átkozom, és soha azok[höz] nem ragaszkodom. de leg-inkáb ellene-mondok a 'vakmerő Kalvinista vallásnak, és eretnekségnek, és abban foglalt minden tanításoknak.

Hiszem az Istentől ki-adatot, és nyilatkoztatott Szent Írást, és annak minden részeit, és azt más-képen nem értem, vagy nem magyarázom; hanem a 'mint értették, magyarázták a régi szent Atyák, és Szent Gyülekezetek.

<r> Hiszem, és vallom, hogy az Új törvénynek hét Szen[tsége] vagyon, úgy mint: Iső Kereszttség: 2dik Bértálás: 3dik Oltári[szen]tség: 4dik Penitencia. 5dik Utolsó Kenet: 6-dik Papi Ren[d]: 7dik Házasság.

Hiszem, és bé-veszem az Apostoloknak, és Anyasente[gyház]nak Traditiójit, Rend-tartásait, tzeremoniáit, parantsolati[t hi]szem az Oltári Szentségben az áldást.

Hiszem mind azokat, melyeket az igaz Romai Katoli[ka] Anyaszentegyház előmbé ád, vagy adand, magyaráz, vagy magyarázand. Isten engem úgy segéllyen, és ezek az Istennek Sze[nt Evan]geliomi. Amen.

MODUS BENEDICTIONEM IMPERTINENDI IN CASU MORTIS CONSTITUTIS

V. Adjutorium nostrum &c

R. Qui fecit coelum et terram

Antiphona

Ne reminiscaris, D[omi]ne, delicta famuli tui (vel anc[illae tuae]) neque vindictam sumas de peccatis eius. Kyrie eleison. Ch[r]iste]. Pater noster etc.

V. Et ne nos inducas in tentationem.

R. Sed libera nos a malo.

V. *Salvum fac servum tuum (vel ancillam tua[m])*

R. *Deus meus sperantem in te.*

V. *Domine exaudi etc.*

R. *Et calmor etc.*

V. *D[omi]nus vobiscum.*

R. *Et cum Spiritu tuo.*

Oremus

*Clementissime Deus, Patris misericordiarum, et Deus totius consola[tio]nis], neminem vis perire in te credentem atque sperantem, secun[dum] [mul]titudinem miserationum tuarum respice propitius famulum tuum, N. [q]uem tibi vera fides et spes christiana commendant. Visita eum salutare tuo, et per Unigeniti t[u]i passionem et mortem omnium ei delictorum suorum remissionem, et veniam clementer indulge, ut eius anima in hora exitus sui, te Iudicem propitiatum inveniat et sanguine eiusdem Filii tui ab omni macula abluta transire ad vitam mereatur perpetuam. Per.. Tum dicto ab uno ex adstantibus Confiteor etc. **Sacer[dos]:** Misereatur ...*

Dominus noster, Iesus Christus, filius Dei vivi, qui b[eato] Petro apostolo suo [dedit] potestatem ligandi atque solvendi, per suam piissimam misericordiam recipiat confess[i]onem] tuam, et respiciat tibi stolam primam, quam in baptismo receperisti. Et ego faculta[te] [mi]hi ab apostolica sede tributa indulgentiam plenariam et remissionem omnium peccatorum [tibi conce]do. In nomine Patris etc. Per sacrosancta humanae reparationis mysteria remittat [tibi om]ni potens Deus omnes praesentis et futurae vitae poenas, paradisi portas aperiatur, et ad gaudia [sempiterna] perducat]. Amen. Benedicat te omnipotens Deus: Pater, Filius, et Spiritus [Sanctus].

Ez a bejegyzés azért kerülhetett a könyvbe, mert a katolikus egyházzal nem egységben élő protestáns felekezetekből akadtak olyanok, akik katolikus hitre tértek. A bejegyzés igazolja a felekezetek közti áttérés jelenségének meglétét. Egyébként valamilyen szöveg ebben a témában minden rituáléban olvasható. Az evangéliumos könyv elejére történő bejegyzés nyilván egyszerűsítette a szertartást végző pap tevékenységét, mert az áttérőnek eskütétele közben érinteni kellett az evangéliumot, így a szertartást végzőnek nem kellett két külön könyvet használni: rituálét és evangéliumos könyvet. Árulkodó az is, hogy kifejezetten a halálveszély esetén történő feloldozás és megtérés rituális cselekménye került bele a könyvbe; ezek szerint mindennapos használatban, mindig kéznél lévő könyvről van szó.

**FESTUM S[ANC]TORUM IOANNIS
ET PAULI M[ARTYRUM] 26. IUNI**

Ante benedictionem candelarum in festo s[anc]torum Ioannis et Pauli martyrum observationes hae sunt:

Ut in ipso festo sanctorum martyrum Ioannis et Pauli benedicantur candelae, benedictae accendantur, et celebretur sacrum in honorem horum s[anc]torum. Hae candelae servantur pro casu tempestatis, dum haec ingruit, accendantur, quae possunt dividi, [exempli] g[ratia], ut una ardeat in principali loco domus, alia in villa, seu in alio habitaculo. 2o: Si hae candelae sint comparatae ab uno, qui sacrum constituit, serviet tantum per intercessionem horum sanctorum illi, qui hoc opus bonum fecit. Si autem pro sacro a tota comunitate collectum est stipendium, serviet toti comunitati. 3o: Habet pientissimus ille princeps in suis manuscriptis post fata relictis, quod viderit, et ab aliis audiverit, si grando cecidit, communitati illi, quae hos sanctos per luminaria venerabatur, absolute nullum damnum intulerit, vicinis autem alterius communitatis, quae hos Sanctos non venerabatur, etiam in minutissimis agris totum devastavit. Hinc illud optime fieri iudicavit, ut quaelibet civitas, et dominus, dominii parochus et communitas dictas candelas habeat; candelae hae tamdiu ardeant, quamdiu periculum tempestatis durat; dum autem accendantur, orentur in horum s[anc]torum honorem 2 Pater; et Ave. et clientes horum s[anc]torum medium debent festinare diem audiendo missam.

**SZENT JÁNOS ÉS PÁL VÉRTANÚK
ÜNNEPÉN, A GYERTYÁK MEGÁLDÁSA ELŐTT
EZEK A BETARTANDÓ SZABÁLYOK:²**

Amikor Szent János és Pál ünnepén megáldják és meggyújtják a gyertyákat, mondanak szentmisét ezen szenteknek a tiszteletére. Ezeket a gyertyákat zivataros idő esetén használják: mikor bekövetkezik az égháború, gyűjtsák meg őket. E két gyertyát el lehet osztani [különböző helyekre], például, hogy az egyik a ház fő helyiségében égjen, a másik pedig a majorságban (villa) vagy egy másik lakhelyen. 2. Ha ezeket a gyertyákat egyvalaki vette, az, aki a misét is rendelte, szolgáljanak a gyertyák az említett szentek közbenjárására pusztán annak, aki ezt a jótéteményt cselekedte. Ha azonban a misestipendiumot az egész közösség adta össze, akkor szolgáljon [a gyertya] az egész közösség javára. 3. A legkegyesebb fejedelem, aki az esemény után saját kézírást hagyott maga után arról, hogy amikor látta és másoktól hallotta, hogy jégverés esetén azokat a közösségeket, melyek ezeket a szenteket gyertyagyújtással tisztelik, semmi kár nem érte, más közeli közösségeknek viszont, akik ezeket a szenteket nem tisztelik, [a vihar] még a legkisebb mezőkön is teljes pusztítást okozott, ezért azt tartotta a legjobbnak, hogy minden város, földesúr, uradalmi plébános és közösség az említett gyertyák birtokában legyen; ezek a gyertyák addig égjenek, ameddig a vihar veszélye tart, midőn pedig meggyújtják azokat, imádkozzanak az említett szentek tiszteletére két Miatyánkot és Üdvözlégyet. Ezen szentek pártfogoltjai délben misehallgatással ünnepeljék meg e napot.

² A magyar fordítások Jusztin Péter és Schäffer György munkái. A bejegyzések egyeztetését Schaffer György és Jusztin Péter segítségével végeztem. A fordítás végső változata Jusztin Péter munkája. Mindkettőjük segítségét hálásan köszönöm.

**BENEDICTIO CANDELARUM
IN FESTO S[ANC]TORUM IOANNIS
ET PAULI MARTYRUM.**

V. *Adiutorium nostrum in nomine Domini.
R. Qui fecit caelum et terram.*

V. *Domine, exaudi orationem meam.
R. Et clamor meus ad te veniat.*

V. *Dominus vobiscum.
R. Et cum Spiritu tuo.*

Oremus³:

Domine Iesu Christe bene+dic candelas istas supplicationibus nostris, infunde eis, Domine, per virtutem Sanctae Cru+cis, et merita sanctorum tuorum Ioannis, et Pauli benedictionem + caelestem, qui eas ad expellendas noxias tempestates humano generi tribuisti, talemque benedictionem signaculo Sanctae Cru+cis accipiant, ut quibuscunque in locis accensae, sive positaе fuerint, discedant principes tenebrarum, et contremiscant, fugiantque pavidi cum omnibus ministris suis ab habitationibus, nec iaciant grandines, et tempestates in possessionibus, et finibus eorum, sed eos proiciant per fluvium, vel mergant in mare sine omni damno alicuius personae, nec praesumant amplius inquietare, aut molestare servientes tibi, omnipotenti Deo, qui vivis, & regnas in saecula saeculorum. Amen.

Oremus:

Omnipotens sempiterna Deus! Parce metuentibus, propitiare supplicantibus per merita sanctorum martyrum tuorum Ioan-

**GYERTYA MEGÁLDÁSA
SZENT JÁNOS ÉS PÁL VÉRTANÚK
ÜNNEPÉN**

V. *Segítségünk az Úr nevében
R. Aki az eget és a földet alkotta.*

V. *Uram, hallgasd meg könyörgésemet.
R. És kiáltásom jusson elődbe.*

V. *Az Úr legyen veletek
R. És a te lelkeddel.*

Könyörögjünk!

Urunk, Jézus Krisztus, könyörgésünkre áldd + meg ezeket a gyertyákat, áraszd rájuk, Urunk, a Szent + Kereszt ereje és a te szentjeid, János és Pál érdemei által mennyei + áldásodat, aki ezeket a gyertyákat a pusztító viharok elűzésére adtad az emberi nemnek. Ezt az áldást nyerjék el a Szent + Kereszt jele által, hogy akárhol is gyűjtják meg, vagy helyezik el ezeket, távozzanak onnét a sötétség fejedelmei, rettenjenek meg és reszketve fussanak minden szolgájukkal együtt azokról a lakhelyekről, se jégesők, se viharok ne legyenek a községekben és azok határain, hanem sodorja el őket a folyóvíz,⁴ vagy merüljenek a tengerbe⁵ bárkinek bármiféle kára nélkül, és ne tudják tovább nyugtalanítani vagy zavarni azokat, akik szolgálnak néked, a mindenható Istennek, aki él és uralkodik, mindörökkön örökké. Ámen.

Könyörögjünk!

Mindenható Örök Isten! Bocsáss meg a bűnbánóknak, könyörülj az esedezőkn,⁶ szent vértanúid, János és Pál érdemei ál-

³ A „gyertyaszentelőn kívüli” „általános” gyertyamegáldás szövege; tartalmazza a *Rituale Romanum* is. Adaptálva lett azáltal, hogy belekerült János és Pál neve, valamint hogy a „repel-lendas tenebras” helyett „expellendas noxias tempestates” szerepel.

⁴ Exodus?

⁵ Mt 8,32.

⁶ Hamvazószerda kollektájából; második fele párhuzamba állítható a harangszenteléssel.

nis, et Pauli te rogamus, ut per has candelas benedictas omnes noxios imbres, vimque procellarum, et comminationem tempestatis transire facias, per Christum, Dominum nostrum.

Antiphona

Isti sunt duae olivae, et duo candelabra lucentia ante Deum, habentes potestatem claudere caelum nubibus, et aperire portas eius: quia linguae eorum claves caeli factae sunt].

*[Kyrie elei]son,
Christe eleison,
Kyr[ie eleison]
Pater [noster] [†]*

V. *Et ne nos inducas in tentationem.*

R. *Sed libera nos a malo.*

V. *Iusti autem in perpetuum vivent.*

R. *Et apud Dominum est merces eorum.*

Oremus

Quaesumus omnipotens Deus, ut nos geminata laetitia hodiernae festivitatis excipiat, quae de beatorum martyrum Ioannis et Pauli glorificatione procedit, quos eadem fides et passio⁷ vere fecit esse germanos. Per Dominum nostrum etc.

Hic aspergatur candelae aqua lustrali dicendo:

Benedictio Dei omnipotentis: Pa+tris, et Filii, et Spiritus + Sancti descendat super hos cereos, et fructus terrae, et maneat semper. Amen.

tal. Kérünk téged, hogy ezen megáldott gyertyák által távolítsd el tőlünk az ártalmas záporosöket, a fürgeteg erejét és a fenyegető vihart, Jézus Krisztus, a mi Urunk által. Ámen

Antifóna

Ők a két olajfa és az Isten előtt világító két gyertyatartó,⁸ akik hatalmat kaptak, hogy bezárják felhőkkel az eget és megnyissák kapuit, mivel nyelvük az ég kulcsává tétetett.

*Uram, irgalmazz,
Krisztus, kegyelmezz,
Uram, irgalmazz!
Miatyánk...*

V. *És ne vígy minket a kísértésbe.*

R. *De szabadíts meg a gonosztól.*

V. *Az igazak mindörökké élni fognak.*

R. *És az Úrnál az ő jutalmuk.*

Könyörögjünk!

Kérünk téged, mindenható Isten,⁹ hogy töltsön el minket a mai ünnep kettős öröme, amely Szent János és Pál vértanúk megdicsőítéséből fakad, akiket ugyanazon hit és szenvedés tett igazán testvérekké. Krisztus, a mi Urunk által.

Ekkor meghintik a gyertyákat szenteltvízzel, mondván:

A mindenható Istennek, az Atyának és Fiúnak és Szentlélek + Istennek áldása szálljon le ezekre a gyertyákra és a föld termésére, és maradjon rajtuk mindenkor. Ámen.

⁷ Törölve: *fecit esse.*

⁸ Zak 4,11. és Jel 11,4 alapján a vesperás Magnificat-antifónája, illetve a matutinum egyik responzóriuma.

⁹ A mise kollektája.

A tartalomjegyzék után két lapon lévő szöveg bekerülését Szent János és Pál vértanúk ünnepe magyarázza, mivel ezen a napon, ahol elvégezték a gyertyaszentelés szertartását, ott misét is kellett mondani. Így tehát a miséző pap egyetlen könyvben találta meg a szertartást, valamint a misén felolvasható evangéliumot.

Adolph Franz a *Die kirchliche Benediktionen im mittelalter* című munkájában¹⁰ leírja, hogy János és Pál mint „Wetterherren” kultusza a XVII–XVIII. században Dél-Németországból terjedt el a német nyelvterületen. A misét és a gyertyaszentelést Johann Friedrich Waldstein prágai püspök (1674–1695) egy körlevele is rögzíti.¹¹

A hazai liturgikus gyakorlatban való meglétét forrásunk mellett egy 1772-es kiadású, a possessor-bejegyzés alapján, ferencesek által használt *Rituale Wesprimiense* szintén kéziratos bejegyzése igazolja;¹² megtalálható volt az *Arca Domini* című, népi jellegű exorcizmusokat és áldásokat is felvonultató, népszerű imagyűjteményben is.¹³ Bárth Dániel találkozott vele kutatásai során a Kalocsai Érseki Levéltárban.¹⁴ Megőrizte a népi gyakorlatot, amelyről Bálint Sándor azt írja az *Ünnepi kalendárium*ban, hogy a Váci Egyházmegyében a XVIII. században Nógrádon és Kállón mondtak szentmisét tiszteletükre, égháború ellen. Az egyházmegyében, Tápén a „János és páli gyertya” néven említik. A gyakorlat a Váci Egyházmegyében még Bálint Sándor idejében Sándorfalván is élt.¹⁵

Ebben a tekintetben tehát ez a szövegtanú fontos liturgiátörténeti adalékkal szolgál a hazai liturgikus életünkről. A szöveg a *Rituale Romanum*ban nem található meg.

Az evangéliumos könyv elején naptár is található, amely jelöli Szent János és Pál vértanúk napját is. A régi misekönyvekben a napjukon mise-szöveg is található. A római martyrologium mind a mai napig emlékezik rájuk. Mindebből érthető, hogy az utasításokban szerepel a misemondás kötelezettsége, amelynek keretében a gyertyát is meg kellett gyújtani. Ezen gyertyaszentelés aktualitását a nyári időszak adta meg, amikor a jégverés és viharok ellen kellett védekezni. A szöveg történetét a honlapon elérhető *Ökumenisches Heiligenlexikon* közli. Hasonló mentalitású áhítatok olvashatók Pongrácz Eszter imakönyvében is. A szertartás a XII. században né-

¹⁰ A. FRANZ (1909), *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, 2, Freiburg im Breisgau, Herder. 59–60.

¹¹ FRANZ 1909: 59.

¹² OSZK 609.134 339. p.

¹³ BÁRTH Dániel (2010), *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan. (Fontes Ethnologiae Hungaricae, IX.). 66. <http://doi.org/10.56037/978-963-236-298-4>.

¹⁴ BÁRTH 2010: 67–68.

¹⁵ BÁLINT Sándor (1998), *Ünnepi kalendárium II.*, Szeged, Mandala Kiadó. 511–513.

met földön keletkezett. Szent János és Pál vértanúk testvérek voltak, akik Julianus apostata idejében szenvedtek vértanúságot. Házukat a Monte Coelion templommá alakították. Napjuk az aratás és egyben a nyári zivatarok idejére esik. Innét érthető időjárási patrónusként való tiszteletük.

Sajnos a possessor-bejegyzésen kívül helymegjelölés nincs. A könyvben pecsét sem található. Mivel Gaál Demeter székesfehérvári magyar szónok volt, és amennyiben a gyertyaszentelés bejegyzése ez idő alatt készült, a szöveg használata tekintetében Székesfehérvárt kell megjelölni. A címlapon található 269-es szám talán valamelyik plébániai vagy pálos(?) könyvtárba utal, ahonnan a könyv az egyházmegyei könyvtárba került.

Rituále

*Rituale Agriense seu formula agendorum in administratione
Sacramentorum, ac caeteris Ecclesiae Publicis Functionibus.*

*Jussu, et auctoritate excellentissimi, illustrissimi,
ac reverendissimi Domini, Domini Caroli e Comitibus Eszterházy,
Eger, 1768. Typis Scholae Episcopalis.*

VEK: 178057

Jos[ephus] Haulik a possessor; 1832-es bejegyzés

A könyvtár régi állományából való, tehát nem az utóbbi évek gyűjtéséből származik.

Szöveg az előzéklapon; nem Haulik kézírása:

De Sancto Laurentio antifona

*In craticula te Deum non negavi, et ad
ignem applicatus te Christum confes-
sus sum,¹⁵ probasti [cor] meum et visi-
titasti nocte, igne me examina[sti], et
non est inventa in me iniquitas.*

V. *Dispersit, dedit pauperibus*
R. *Iustitia eius manet¹⁶ in saeculum
saeculi.*

Antifóna Szent Lőrincről

*A rostélyon nem tagadtalak meg téged,
Istenem, és a tűzre vetve megvallotta-
lak téged, Krisztusom; megpróbáltad
az én szívemet, és éjjel meglátogattál
engem; tűzzel vizsgáltál meg engem, és
gonoszság nem találtatott bennem.*

V. *Osztott, adott a szegényeknek,*
R. *Az ő igazsága megmarad örökkön
örökké.*

¹⁵ Lőrinc Laudes antifónája; második része Zsolt 16,3.

¹⁶ Javítva erről: *magnet*.

Oremus:

Da nobis, quaesumus, omnipotens Deus vitiorum nostrorum flammam extinguere, qui beato Laurentio tribuisti tormentorum suorum incendia superare, per Dominum nostrum.

De Spiritu Sancto antifona.

Accipite Spiritum Sanctum, quorum remiseritis peccata, remittuntur eis, alleluia.

V. *Repleti sunt omnes Spiritu Sancto, alleluia.*

R. *Et coeperunt loqui, alleluia.*

Oremus.

Deus qui corda fidelium Sancti Spiritus illustratione docuisti: da nobis in eodem Spiritu recte sapere, et de eius semper consolatione gaudere. Per nostrum Iesum.

V. *Emitte Spiritum tuum, et creabuntur.*

R. *Et renovabis faciem terrae.*

Könyörögjünk!

Add meg nekünk, mindenható Isten, hogy bűneink lángját kioltsuk, aki boldog Lőrincnek megadtad, hogy kínzóeszközeinek lángját legyőzze. Krisztus, a mi Urunk által.

Antifóna a Szentlélekről

Vegyétek a Szentlelket; akinek megbocsájtjátok bűneit, az bocsánatot nyer, alleluia.

V. *Elteltek mindannyian Szentlélekkel, alleluia.*

R. *És nyelveken kezdtek szólani, alleluia*

Könyörögjünk!

Istenünk, aki híveid szívét a Szentlélek megvilágosítása által oktattad, add nekünk, hogy ugyanazon Lélekben a jót megszeressük, és az ő vigasztalásában örvendjünk. A mi Urunk...

V. *Árassz reájuk lelkedet, és ismét életre kelnek.*

R. *És megújítod a föld színét.*

A következő szöveg Haulik írása, amely a tartalomjegyzék után beillesztett lapon található:

AD LIBERA IN ECCLESIA

V. *Et ne nos inducas in tentationem.*

R. *Sed libera nos a malo.*

V. *A porta inferi.*

R. *Erue, Domine, animam eius.*

V. *Requiescat in pace.*

R. *Amen.*

V. *Domine, exaudi orationem meam.*

R. *Et clamor meus ad te veniat.*

V. *Dominus vobiscum.*

R. *Et cum Spiritu tuo.*

Oremus

Absolve, quaesumus, Domine, animam famuli tui N. ab omni vinculo delictorum: ut in resurrectionis gloria inter sanctos, et electo[s] tuos resuscitatus respiret. Per Christum D[omi]num no[strum].

V. *Requiem aeternam dona ei, Domine.*

R. *Et lux perpetua luceat ei.*

V. *Requiescat in pace.*

R. *Amen.*

A rituále klasszikus módon úgy épül fel, hogy a szertartáskönyv elején a szentségek kiszolgáltatásának rendjét találjuk, majd pedig ezt követik az áldások, végül pedig a körmenetek rendje. Az egri rituáléban második helyen a betegellátások szertartása szerepel, így tehát ez a szertartáskönyv négy részből áll. Mivel példányunkban a Szent Lőrinc és a Szentlélek tiszteletére rendelt suffragiumok együttesen szerepelnek kéziratos bejegyzésként, olyan szertartást kell keresnünk, ahol mindkét szövegre ugyanazon szertartás keretén belül lehetett szükség.

Ez a keresztyári napokon (*in litanibus minoribus* 'kisebb litániák') teljesül. A hely védőszentjéhez való könyörgésre viszont szükség van a búzaszentelő körmeneten (*in litanibus maioribus* 'nagyobb litániák'; *litaniae septiformes* 'hétágú litániák') is. Az egri rituále 12 könyörgést tartalmaz a keresztyári napokra, amelyek között az első, azon szent tiszteletére szól, akinek a templomába mennek. A patrónushoz való könyörgést mindkét esetben a *Te Deum* elhangzása után mondták el, ezért erre a könyörgésre kétszeresen is szükség volt. A suffragiumok felépítése ugyanaz: antifona, versus, responsorium, végül pedig az oratio. Az antifónát klasszikus módon a szent ünnepének második vesperásából szokták venni. A könyvünkben nemcsak elől, hanem a 234. oldalon szintén találunk egy kézírást: „Antifona”. Ezzel a bejegyzést készítő pap figyelmeztette magát, hogy a búzaszentelő körmenet végén lapozzon előre, ahol megtalálja a maga által bejegyzett antifónát és az imádság többi tartozékát is. A bejegyzés tehát valószínűleg a körmenettel kapcsolatos, és nyilván a rituále használatát tette könnyebbé, hiszen a Szent Lőrinchez szóló könyörgés a rituáléban nem szerepel. A könyörgő napokon, vagy más körmenet alkalmával mindkét szent tiszteletét

egyaránt megtalálta a rituáléban az a pap, aki ezt a bejegyzést készítette; ennek révén a könyv jobban használhatóvá vált számára.

Mivel a bejegyzett két könyörgés még XVIII. századi írásmódot tükröz, valamint a szertartáskönyv az egri püspökség kebelén belül keletkezett, a szertartáskönyv eredeti használója valószínűleg egri egyházmegyes pap volt. Az 1832-es bejegyzés, miszerint a könyv Haulik József váci kanonok tulajdona, nem az első a possessor-bejegyzések között. Akik az itt nevezett váci kanonok előtt használták a könyvet, azok neveit vagy vastagon áthúzva olvashatatlaná tették, vagy pedig kitörölték. Ezért ennek a rituálénak a korábbi használóit vagy a helyet, ahol használták, nem tudjuk biztosan megállapítani. E tekintetben pusztán hipotézisre támaszkodhatunk.

A bejegyzés kora és a két könyörgés egy olyan helyre utal, ahol Szent Lőrincet és a Szentléleket egyaránt tisztelik, illetve mindkettőjük tiszteletére templom áll. Az akkori egri egyházmegyében ilyen hely volt Pásztó. Ott a plébániatemplomot Szent Lőrinc tiszteletére szentelték, a másik templom titulusa pedig a Szentlélek. A Szent Lőrinchez szóló könyörgésre tehát legalább két ízben volt szükség, a Szentlélekhez végzendő könyörgésre pedig legalább egy alkalommal, mivel a kereszttjáró napokon ez tölthette be a stációs templom szerepét. Így tehát elképzelhető, hogy ezt a rituálét a váci használatát megelőzően éppen Pásztón használták. Ezt a feltevést még az is megerősítheti, hogy régi hagyomány szerint a templombúcsúra körmenet indult a plébániatemplomból a másik templom titulusának vagy patrónusának ünnepére. Ez mind a mai napig élő hagyomány Pásztón. Szövegünk Szent Lőrinc tiszteletét erőteljesen tükrözi, hiszen lehetőség volt arra, hogy ne a patrónushoz, hanem Szűz Máriához végezzenek könyörgést.

Haulik kanonok a libera bemásolásával a könyvet a saját maga számára használhatóbbá tette. Lehetséges, hogy a gyászmisék után ezt a liberát használta. Mivel ez a rituále Eszterházy Károly püspök rendeletére készült, és Eszterházy váci püspök is volt, a szertartáskönyvnek ilyen módon van váci egyházmegyes kötődése is. Ezen felül arra is gondolhatunk, hogy a szertartások végzése – főként a szentségek kiszolgáltatása – esetén nem sok különbség volt a különböző szertartásrendek között, ezért az említett kanonok szívesen használta Vácott ezt a liturgikus könyvet, noha Vác az esztergomi metropoliahoz tartozott, tehát az esztergomi rituálét kellett volna használnia. Ilyen módon ez a könyv tanúja lehet a különböző rítusok egy egyházmegyében történő használatának is.

S.E.R. LAJOS VARGA

*Additions to the History of Eighteenth-Century Liturgy in Hungary:
Insights from Manuscript Entries in Liturgical Books*

Two items in the liturgical history collection of the Diocesan Library of Vác contain noteworthy manuscript entries. The first item, the book titled *Gospels and Epistles...*, features two entries written by the Pauline monk Demeter Gaál.

One of these entries describes the rite of conversion, a ceremony detailed in various ritual books. Conversion to Catholicism required an oath, and this necessity explains the handwritten record of the conversion rite in this book.

Another significant entry describes the candle-lighting ceremony for the Feast of the Martyrs St. John and St. Paul. This entry provided instructions to ensure that, using the missal and this liturgical book, the candle-lighting ceremony could be correctly performed on the feast day of these two patron saints.

The second liturgical book, titled *Rituale Agriense seu formula agendorum in administratione Sacramentorum, ac caeteris Ecclesiae Publicis Functionibus...*, contains manuscript entries including two petitions, or suffragia, one dedicated to St. Lawrence and the other to the Holy Spirit. This raises two questions: first, why were these specific petitions included in this liturgical book, and second, where and by whom might they have been used? The location would need to be a site with two churches where both saints are commemorated in a single service. Given that this is a ritual book from the Archdiocese of Eger, it is likely it was used in one of its parishes. In Pásztó, for example, this inclusion is realized in the liturgies for the Days of the Cross (*in litanii minoribus*).

Additionally, this book was used by Canon József Haulik of Vác, who recorded in his own handwriting the *Libera me Domine...* ritual for funeral masses. The fact that this book—an official liturgical text from the Archdiocese of Eger—also contains an entry from the Canon of Vác suggests that the ritual books of one diocese were sometimes used within another.

„véle fel viradt boldog hajnala Városunknak”

Szepesy Ignác kultuszának egyik első emléke

*Bevezetés: a kultusz szerkezete
és a bemutatandó beszédgyűjtemény helyzete*

A Szepesy Ignác¹ püspök 1838. évi halála után készült méltató írások alapvetően két csoportra oszthatók. Jóllehet a fölosztás első pillantásra kissé öncélúnak tűnhet, mégis hasznosnak bizonyul, ha tekintetbe vesszük az elhunyt püspök iránt táplált érzelmeket. Joggal föltételezhetjük, hogy a megemlékezések korai fázisában egyfajta – gyakran nem megalapozatlan – elfogultság, a későbbiben pedig bizonyos kiegyensúlyozottságra törekvés lelhető föl. Az első csoportba ugyanis azok az írások sorolhatók, amelyek közvetlenül a püspök elhunyt – halála és temetése alkalmából – születtek,²

¹ Szepesy Ignác (1780–1838), Pécs hetvenegyedik püspöke (1828–1838) Noszvajon született, és az Egri Főegyházmegyében kezdte meg fölkészülését a papi hivatásra. Pesten és Bécsben szerzett filozófiai és teológiai doktori fokozatot, majd pedig az egri szeminárium tanulmányi felügyelője lett, később pedig érseki szertartóként és titkárként tevékenykedett. Egri plébánosként, majd pedig kanonokként és főesperesként széleskörű lelkipásztori tapasztalatra tett szert. 1819 és 1827 között erdélyi, azaz gyulafehérvári püspök volt. Itt 1822-ben egyházmegyei zsinatot tartott, és szentszéki, illetve uralkodói engedély nélkül a zsinat határozatait kinyomtatatta. Részben ennek következtében került az 1825 óta üresen álló pécsi püspöki székbe. Itt tanítóképző intézetet, illetve (az egyetem hiányát pótló bölcsészeti és jogi) liceumot, valamint nyomdát alapított, továbbá új épületet emeltetett a Klimó György püspök (1751–1777) által alapított könyvtár számára. Nagy súlyt helyezett a lelkipásztori munkára: imakönyvét az egyházmegyében használatos mindhárom nyelven kiadatta, továbbá új Szentírás-fordítást készíttetett. A halála nyomán született megemlékezések arra engednek következtetni, hogy egyházmegyéjének papsága és hívei őszinte szeretettel viszonyozták lelkipásztori gondoskodását.

² Például: *Dankbare Empfindungen der gesamten Bürger von Fünfkirchen am Grabe ihres, den 16. Juli 1838 in Gott selig entschlafnen würdigsten Kirchen-Oberhauptes und Bischofs, Sr Excellenz Ignatz Freiherrn Szepesy de Négyes* (ELTE Egyetemi Könyvtár, KNY_19_04959); *Epicedion excellentissimi, illustrissimi ac reverendissimi domini, domini Ignatii e lib. bar. Szepesy de Négyes, episcopi Quinque-Ecclesiæ in insignis ordinis S. Stephani commendatoris, sacrae caesareo-apostolicae majestatis actualis intimi status consilarii, aa. ll. et philosophiae, ac ss. theologiae doctoris, et eruditae Societatis Ungaricae commembri. Anno MDCCCXXXVIII, XVII Kal. Augusti fatis functi honoribus occasione solemniū exequiarum IX Kal. Augusti in grati animi tesseram a magistratu, et civibus liberae regiaeque civitatis Quinque-Ecclesiensis anno eodem celebratarum oblatum.* (4 r. 2 lev.) *Quinque-Ecclesiis, Typis Lycei Episcopalis* (ELTE Egyetemi Könyvtár, KNY_19_01149); *Gyász dal mellyel nagy méltóságú és fő tisztelendő négyesi báró Szepesy Ignátz úr' ő excellentiájának pécsi megyés püspök' 1838iki Sz. Jakab hava 16án történt halála tiszteletére áldozott Balogh Károly* (ELTE Egyetemi Könyvtár, KNY_19_03120).

ezzel szemben a második csoport szövegei már hosszabb idő³ elteltével pilantanak vissza Szepesy munkásságára.

Az alább bemutatandó kéziratok beszédgyűjtemény⁴ egyik csoportba sem sorolható, mégpedig azért nem, mert mindkettőt megelőzi, hiszen még a püspök életében készült. Mind tartalmában, mind formájában az egyik – talán – első emléke a Szepesy püspököt övező pécsi kultusznak.⁵ A szöveg átfogó tudósítás egyrészt beszámol az ünnepség eseményeiről, másrészt közli az elhangzott beszédeket.

Ünnepély a Városházán, szentmise a templomban

A püspök halála előtt négy esztendővel, 1834. április 15-én, a húsvét harmadik vasárnapja utáni kedden helyeztetett el arcképe a pécsi (régi) városházán,⁶ amely alkalmából három beszéd hangzott el. A beszédek közép-pontjában mindannyiszor maga az ünnepelt áll, aki a rendezvény részét képező szentmisén személyesen is részt vett.⁷ Hogy a szentmise előtt és után a városházán elhangzott, öt ünneplő beszédeket meghallgatta-e, nem

³ A második csoportba sorolható Michael HAAS (1852), *Gedenkbuch der königlichen freien Stadt Fünfkirchen*. Fünfkirchen, Lyceum. művével kezdődően egészen a Szepesy-szobor leleplezéséhez (1893) kapcsolódó írásokig (*Rendkívüli melléklet a Pécsi Napló* 256. számához, 1893. november 4.).

⁴ *Öröm ünnepi Gyülekezett Melly 1834ik Esztendei Aprilis 15én (Szepesy Ignác arcképének a pécsi városházán való elhelyezése alkalmából tartatott. Pirger Mihály bíró, Horváth János fiskális, Hegyessy László püspöki titkoknak beszédei)*. Kiadta Pintér Mihály főjegyző, a város száraz-pecséjével (PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények Osztálya Kéziratár, Ms 1197). A kézirat öt, félbehajtott, ötszáztíz milliméter hosszú és négyszázhusz milliméter széles, a város színei szerint kék-sárga sodort zsinórral összefűzött lapból áll; a félbehajtott lapokon, százhetvenhárom milliméter széles és háromszázharminc milliméter hosszú fekete keretben egyetlen kéz, föltételezhetően a kiadó, Pintér Mihály főjegyző jól olvasható, csak egy-két helyen javított folyóírásával áll az ünnepély leírása, azon belül pedig a három beszéd.

⁵ Jelen tanulmány része annak az átfogó kutatásnak, mely Szepesy Ignác kultuszának kialakulását, illetve a kultusz tartalmát mutatja be. Egyúttal nem foglalkozik Szepesy korábbi, az egrí és a gyulafehérvári (fő)egyházmegyében kifejtett lelkipásztori és egyházkormányzati, valamint az utóbbihoz kapcsolódó politikai tevékenységével.

⁶ Hogy pontosan miféle arcképről esik itt szó, egyelőre nem sikerült kiderítenem. Az ünnepély színhelyéül szolgáló második városháza Hüppmann Ferenc tervei szerint, Piatsek József kivitelezésében éppen 1834-re készült el, ám rossz állapota miatt Majorossy Imre polgármestere (1896–1906) idején új városháza építése határozatott el, így épült föl 1907-re a ma is látható épület. Kérdés, mi lett a sorsa a képnek akár a bontás-építés során, akár a szerb megszállás (1918–1922), akár a szocializmus esztendei alatt. Szepesy Ignác manapság közismert arcképét, melyről minden további ábrázolás is mintáztatott, Friedrich Dewerth készítette, nem pedig a publikációkban gyakorta föltüntetett Johann Höfelich. Ez utóbbi pusztán kinyomtatta 1839-ben Bécsben: <https://digital.onb.ac.at/rep/osd/?111A43D5>. (2023. 09. 29.)

⁷ „[...] a Szent Mise alatt az oltár körül le térdelve a’ tisztelt Nagy Méltóságú Megyei Püspök Ur és kegyes Jótévőnk búzgon Imádkozott, [...]” 4r.

tudjuk. Mindenesetre, ha így volt, akkor az a mai, a személyiségek túlzott szerepét háttérbe szorítani igyekvő, vele szemben a választott testületeket előnyben részesítő fölfogásunktól igencsak idegen. Mindenesetre mindhárom szónokot többé-kevésbé tekinthetjük valamiféle testület képviselőjének. Az első szónok a vezető bíró, az állami igazságszolgáltatás képviselője, aki nem áll függelmi kötelékben a püspökkel, így tisztelő köszöntése hiteles lehet. A második szónok egy ügyvéd, így már ketten is a jogászok népes rétegét képviselték. Gondoljunk itt egyrészt a jogi tanulmányok fontosságának magyar hagyományára, másrészt – ennek következtében – éppen arra, hogy a magasabb értelmiségi – tehát például a népiskolai tanítóét meghaladó – pálya legtermészetesebb kapuja a jogvégzettség volt. Sok szempontból pedig éppen a harmadik beszéd a legfigyelemreméltóbb: a távollévő püspöki titkárnak kellene méltatnia munkahelyi vezetőjét, a meggyes püspököt, ám beszédét más olvassa föl. A beszéd szerzője a püspök legközelebbi munkatársa; semmilyen formális szempontból nem helyettese ugyan, ám a szoros munkakapcsolat, akár a föltételezhető, már-már atyai-fiúi barátság elsősorban a titkár egyházi és világi társadalomban elnyert elismertségét emelhette. Így a püspöki titkár legalábbis az Egyház mint tekintélyes, lényeges szerepet betöltő társadalmi szervezet helyi képviselőjeként méltatja Szepesyt.

A beszédek: védangyaltól kegyes jötevőig

Az első beszédet Pirger Mihály bíró (azaz a városi bíróság vezetője) tartotta. Miután a magyar történelemre a pécsi főiskolai oktatás – azaz felsőoktatás – szempontjából visszatekintett,⁸ az új korszakot a következőképpen mutatja be:

„[...] meg jelenik az Istenség által küldve mint egy mennyei követ fent tisztelt Nagy Méltóságú Negyesi Bárá Szepesy Ignác Úr Őexcellenciája szeretett fő lelki pásztorunk, akit képében is ilyen tisztelni leg nagyobb gyönyörűségünk, és véle fel viradt bóldog hajnala Városunknak, és az egész térség környéknek, meg jelent ismét véd Angyala, és feltűnt fényes csillaga.”⁹

⁸ Mint például: „Századok multak azolta, a’ midőn ezen Városunk az első köz közé számlálva lévén, a’ Fő oskolákkal diszesitetett, és azokkal nem csak dicsekedett, hanem azokbul a’ Mohácsi térségre és csata mezejére az ide való oskolai Ifiúság nagy számmal fegyverben kikelvén, az Fejedelméért, és Hazájáért harczolt, vérét ontotta, és életét áldozta.” *Öröm ünnepe*, 2r.

⁹ Ibid. 3v.

Szepesy tehát néhány soron belül követ, főpásztor, védangyal, továbbá fényes csillag. A korszak valamennyi hasonló beszédének áttanulmányozása nélkül is bizton állíthatjuk, hogy az immár hét esztendeje szolgálatban álló püspök egészen különleges megbecsülésnek örvendhetett. Am ez a részlet pusztán olyasvalakit mutat be, aki Istennel – minden bizonnyal – egészen szoros kapcsolatban állhatott, és megbízatását tőle kaphatta. A következő részlet azonban még zavarbaejtőbb: semmilyen utalást nem találunk ugyanis arra, hogy a mondatok főszereplője más lenne, mégis az alábbi leírások, jellemzések már-már Istennel teszük egyenlővé Szepesy Ignácot:

„Ő, a’ kinek mélybe látása mindeneket egy pillantatban áttekint, látta: tapasztalta a’ heányt mellyben az Országnek ezen széle, a szomszéd Slavoniai egész Országgal, és a’ közellebb lévő véghatár helyekkel szükölködik. Ő, aki a’ jámborságnak, erkölcsösségnek, és szelidségnek tököre, leg tisztább és leg jobb szívének érzelmei sugállásait követvén arra törekedet: hogy mindenki, a’ kiben halhatatlan lélek lakik, az erkölcsösségben, példás életben, és józanságban naponként gyarapodjon. Ő, a’ kiben az Isteni Felség / minden tudományokat tetézett mértékkel béöntött, azon leg szentebb ösztöntől buzditatott: hogy akár kiis, a’ kinek szívében a’ tudományokra való gerjedelem csirázdik, akár a’ Bölcselkedésben, akár a’ természeti erőknél fejtegetésében, és szét osztásban, akár a’ természeti törvénynek mélyebb behatásában, úgy a’ Hazai Törvénynek is minden czikkeleiben; egy szóval akár melly más a’ Főiskolákban előterjeszteti szokott tárgyakban magát gyakorolni kíványa, nyitva találhassa itten azon hajlékokat, mellyekben ezeket az azokkal szorgosan egyben kapcsolt méltósággal, fontossággal, és türedelemmel a’ halgatóknak előterjesztetnek. Ő volt tehát az a’ ki minden segedelem nélkül, ön erővel a’ Főiskoláknak itteni fel állítását, magában elhatározta, és végre is hajtotta.”¹⁰

Az idézett rész több szempontból is figyelemreméltó. Mielőtt ugyanis a kultusz fejlődésére rátérnénk, érdemes néhány merőben retorikainak tűnő részletet is megvizsgálnunk. A szónok ugyanis a főiskola helyszínéül szolgáló Pécszet az ország szélének nevezi, és máris Szlavóniával hozza kapcsolatba. A „valaminek a széle” kifejezés jelentése változatlan és egyértelmű, így különös és aligha hízog az a perspektíva, ahonnan a bíróg saját városát szemléli.¹¹ Hasonlóan tanulságos a főiskola hivatásának megjelölése: az ün-

¹⁰ Ibid. 3v–4 r.

¹¹ „Horvátország és Szlavónia közigazgatási és műveltségbeli eltávolodása, és a zágrábi centrum megerősödése következtében Pécs a kulturális tér déli peremére került, s ennek következté-

nevelt püspök a sajátjának tekintett tulajdonságokat reméli fölismerni, illetve reméli elültetni másokban. Ezen tulajdonságok pedig, amint látható, részben erkölcsiek, részben intellektuálisak. Az erkölcsiség tüköre volta-képpen magát óhajtaná szemlélni a növendékekben. Hasonló a helyzet az értelmi képességekkel, hiszen a tudományokkal tetézettség akár már a tudományok csírájával is megelégednék.

A korábban említett rendkívüli magasztalás tehát folytatódik. A mindent egyetlen pillanat alatt (át)látó, jámbor, erkölcsös, szelíd szívű ember alakja messze elemelkedik a földi halandókétól. A „minden tudományokat tetézett mértékkel bé öntött”¹² kifejezés a mindentudás attribútumával egészíti ki az emberfeletti magasságokba emelkedő alakot, akinek még a képét is tisztelet illeti:

„Itt előttünk szemléljük ezen Nagy Lelkű Jótévőnknek, Lelki Pásztorunknak és legkegyesebb Atyánknek képét, a’ kit mély alázatossággal tisztelni, egyike a’ leg főbb kötelességeinknek; de mindenek előtt illő is, szükséges is: hogy az Isteni véghetetlen Felségnek illy nagy rika [sic!] ajándékért hálákat adjunk,¹³ egyetemben pedig annak, akit mint eszközt ugyan azon Isteni Felség / ezen Adómánynak ki eszközzésére ki jelelt, hosszú, álhatatos, és leg virágzobb karban való megtartásáért buzgo Imádságainkat küldjük fel az Istenség eleibe. [...] az után pedig vissza térvén ezen helyre, hála adó Szívünket Nagy Méltóságú Jótévőnk eránt is ki jelentsük.”¹⁴

Mielőtt tehát a *superstitio* eredeti értelmében (‘hamis kultusz’) megvalósult volna, az egész ünnepi gyülekezet átvonult a tér északnyugati végében álló belvárosi templomba (azaz az egykori Szent Bertalan-templomba, a későbbi Gázi Kászim pasa dzsámijába, a korban pedig ismét katolikus templomba, a mai Gyertyaszentelő Boldogasszony-templomba): „Mennyünk tehát a’ Városi Plébánia Templomba, és teljesítsük ezeket, a’ Szent Áldozat alatt.”¹⁵ A fent idézett részletben mindenesetre először jelenik meg Szepesy

ben vonzasköre beszűkült.” NAGY Imre (2013), *Öttorony. A pécsi irodalmi műveltség a kezdetektől a huszadik századig*. Pécs, Kronosz. 199.

¹² 4r. Külön kérdés, mennyire ismerhette Pirger bíró a Jézus Szíve-tiszteletet, hiszen itt félreérthetetlenül utal a következő invokációra: „Cor Iesu, in quo sunt omnes thesauri sapientiae et scientiae.” A szív szerepének illetén fokú hangsúlyozása, továbbá az „a’ jámborságnak, erkölcsösségnek, és szelidségnek tüköre” kifejezés legalábbis sejtetni enged, hogy ezt a motívumot vagy valahonnan hallotta, vagy akár írásbeli forrásból a helyzetre és személyre illően alkalmazta.

¹³ Ismét lehetetlen nem fölismerni a miseliturgia prefációjának állandó fordulatát: „dignum et iustum est”.

¹⁴ 4v–5r.

¹⁵ 5r.

püspök mint „Jótévő”. Tettei, a jótétemények a következő beszédekben általánosan is méltattatnak, valamint részletesen is felsoroltatnak.

A tudósításból megtudjuk, hogy „Méltóságos és Fő-Tisztelendő Tersztyánszky Imre czimzetes püspök és pécsi káptalanbéli kanonok ur énekes Szent-Misét tarta”.¹⁶ A beszámoló egyedül a mise leírásakor emlékezik meg arról, hogy Szepeszy püspök személyesen is részt vett az ünnepélynek legalábbis ezen a részén.¹⁷

Az ünneplő tömeg ezek után visszatért a városházára, ahol Horváth János fiskális, azaz ügyvéd folytatta a beszédek sorozatát. Mondanivalóját a püspök jótéteményei és az azok kiváltotta öröm köré építette föl.¹⁸ Szövegében két olyan, apróságnak tűnő részletet találhatunk, amelyek az ünnepélyről és annak résztvevőiről, továbbá az ünnepelt kulturális beágyazottságáról árulkodik:

„[...] és Ünneplünké szenteltük e' mái napot, tiszteletére azon Nagy Férfinak, a' ki ama Romai Bölcsnek mondása szerint: életének nem csak egy részét, de magát, és mindenét egészen a' közjónak szentelvén, – kiváltképpen velünk, és szabad királyi városunkkal érezteti számtalan jótéteményeinek leg nagyobb számát.”¹⁹

Jóllehet nem Szepesyt hasonlítja a római bölcshez, hanem életét a római bölcs mondásához, az eddigiekben olvasott, alapvetően vallási alapú méltatás ezen a ponton az antikvitással gazdagodik. A művészeti klasszicizmus korában, amikor – a reneszánsz után ismét – a görög-római kultúra jelenti a motívumok kimeríthetetlen tárházát, a római gondolkodónak csak áttételes említése is elegendő ahhoz, hogy Szepesyt – főleg, ha már valaha láttuk ábrázolását – tőgába öltözt, bölcs, mértékletes, bátor és igazságos – azaz a kulturális beágyazottságból következő gondolati automatizmussal egyben sarkalatos erények jellemezte –, *classicus* személyiségnek lássuk.

Az említett másik, különös jelentőséget hordozni látszó szóra sem kell sokáig várni. A jótéteményekre hálával köteles a város közönsége válaszolni:

¹⁶ Ibid. Tersztyánszky Imre (1786–1847) váci egyházmegyes pap 1831-től kapcsolódik a pécsi egyházmegye életébe, amikor kanonoki kinevezést kap. 1832-től címzetes püspök – a szöveg is ekként emlékezik róla –, majd 1844-től pécsi nagyprépost. Világi pozíciókat is betöltött: 1831-től a Hétszemélyes Tábla bírójaként, 1835–1847 között a pesti egyetem bölcsészeti karának igazgatója, azaz mai terminológiával dékánja volt.

¹⁷ Lásd a 7. lábjegyzet.

¹⁸ A beszédben nyolcszor szerepel a jótétemény, egyszer a jótett és háromszor a jótévő szó.

¹⁹ 5v.

„[...] siessünk teljesíteni ebbéli kötelességünket, és őszinte tiszteletünket, és hálaadásunkal a’ Tisztelt Nagy Méltóságú kegyes Jótévő érdemeinek, mi most elsőben tömjénezvén; – egyszersmind útoinkat a néki, és emlékezetének tartozó hála tartásra már most tanítsuk meg.”²⁰

Nem nehéz kitalálni, a tömjénezés képe az, amely ismét a vallási jelleg felé mozdítja el a megemlékezés hangulatát. Jóllehet a szónok elsősorban a tudás és szélesebben a tudomány fölvirágoztatásáról emlékezik meg:

„[...] bátor leszek a’ sok Jótettek közül néhányat csak azért emlékeztünkbe hozni, hogy azok mostani érzésünknek mint egy tükörül szolgálván, benne azoknak kútfejét tisztelve áldani közelíthessünk, [...] ugyan is pásztori látogatásával kezdvén a’ Tisztelt Nagy Méltóságú Férfiu, – az első öröm szikrát avval ojtotta már szívünkbe, hogy Anya Egyházunkat, melyet a sors mostohasága tőlünk el szakasztani készült ismét, mint kécségtelen tulajdonunkat leg felsőbb Helyeken ki eszközölvén azt Szabad Királyi Városunknak vissza szerezte, és vissza adta; – ismét ki nem fog emlékezni mint sietet Ő, a’ Tisztelt Nagy Méltóságú kegyes Jótévő, előlegesen is azt, a’ mi az elme és erkölcs tökéletesítését egyedül eszközli, – a’ Tudományokat; – a’ majd csak nem fél század óta keseregte szamkivetésből ismét kebelünkbe vissza hívni; – mint áldozván oriási kölcségeket, száz akadályok közül a’ mi boldogításunkra Ő egy maga ki vitta azt: a’ minek létesítésére már annyi és olly sok áldozatok sikertelen készültek, – így lett – hogy elsőbb ugyan a’ Bölcselkedés, későbbben a’ nevelés, múzsika, rajzoló – és végtére a’ Törvény Tudományok rendszeres elő adásinak vetvén meg az alapot; – minek utánna Ő szentelt Felségének tisztelve szeretett Királyunknak leg kegyesebb helyben hagyásával is az Intézett nyilvánossá és maradandóvá tökéletesítette volna; – kebelünkbe örökösített egy olly kincsett, a’ mellyhez hasonlót valóba Hazánkunknak leghatalmasabb két Fejedelmi voltak képesek teremteni. Ugyan azon Nagy Méltóságú kegyes Jótévőnknek bőkezűségéből két fényes épületek diszesítik Szabad Királyi Városunkat; – ezek közül az egyiket róppant ajakra ujjonnan álitván, az általa ezerekkel gazdagított, és bővített nyilvános könyvtárnak alkalmaztatta; és egyszersmind számos Hirlapokat, és folyó írásokat jártatván, azt, az egész Olvasó közönségnek kegyessen meg nyitotta; – a’ mazzikát pedig a’ hozzá foglalt, előbb divatlan de diszes Szent Egyházzal együtt tetemes kölcséggel meg szerezvén, és romképéből következtetvén amazt ugyan a’ Tudományok lakhelyévé; – ezmezt pedig az Isten nagyobb dicsőségére, ezentul a’ Megváltonkat kérlelő áldozatok oltárára szentelte. [...] csak azt kívánom

²⁰ 6r.

még említeni: Vár-Templomunknak előbb kietlen Tére, hogy most egy kellemessé varázsolt kerti tájjal lepi meg a' jövevényt, ismét kinek, mind a' Tisztelt Nagy Méltoságu kegyes Jótévő gondoskodásának köszönhetjük.”²¹

Később majd mégis sort kerít Szepesy tiszteletének vallásos jellegű gyakorlására. Ám előtte tekintsünk a főnti idézetre, amelyet korántsem volt szükségten ennyire hosszan venni. Az ünnepség korábban bemutatott részleteivel ellentétben itt – a szokásos méltató fordulatok mellett is – módszeres áttekintést nyerünk Szepesy sokrétű tevékenységéről, amelynek közös jellegzetessége a szervezői tehetség és az anyagi áldozatokra való készség. A tudományok ágazatainak felsorolásával a szónok a pécsi felsőoktatás újrarendezésére, az épületek említésével pedig az azt szolgáló építkezésekre és följúratásokra, továbbá a könyvtárhasználat föllendítésére szolgáló erőfeszítésekre utal.²² Végül megemlékezik Szepesy városfejlesztői munkásságáról is: az idézet utolsó része a ma Sétatérként ismert terület korai kialakítására utal.

Horváth János ügyvéd köszöntőjének utolsó szakasza is tartogat figyelemreméltó részleteket:

„[...] dicső hire és halhatatlan neve, az enyészetnek, és feledékenységnek daczára is örökösíteni fog; – bizonyos: – hogy ama Dicsőült Foglai Pázmán, Eszterházy, és Szécsényi Hazánk Mennýen ragyogó Tsillagok közt már ezentúl a' Szepesy név is tündökleni fog.”²³

Jóllehet az ünnepély elején megismert elvont transzcendens méltatás immár egyfajta nemzeti jellegű pantheon felé mozdult el, ahol a szónok Szepesyt

²¹ 6v–7v.

²² Az „Anyá Egyházunk” visszaszerzése a Lyceum-templom újbóli egyházi használatbavételére utal. A templom ugyanis „a pálosoké [volt], majd a rend megszüntetése után a Vallásalap, a város, később a vármegye tulajdonában. Raktárként szolgált, amíg Szepesy Ignác a rendházzal együtt megvásárolta.” BOROS László (2010), *Lyceum templom*. In ROMVÁRY Ferenc (szerk.), *Pécs lexikon I.* 470. „Pécsett a továbbképzés lehetőségét biztosítandó 1828/29-ben kétéves bölcsészeti tanfolyamot indított, amelyet 1833-ban kétkarú (bölcsészeti és jogi) líceummá fejlesztett (Pécsi Püspöki Lyceum). 1830-ra saját költségén épületet is emeltetett a Kisiskola utcában (ma Szepesy Ignác utca 3.).[.] Piatsek József tervei alapján. Ez az épület lett 1832-től az 1774-ben Klimó György püspök által nyilvánossá tett püspöki bibliotéka új otthona. A líceum pedig a hajdani pálos kolostor és templom felújított épületegyüttesében nyert elhelyezést. Továbbá itt kapott elhelyezést az 1831-ben megalapított Pécsi Püspöki Tanítóképző Intézet, négy tanárának fizetését saját jövedelméből állta.” SCHMELCZER-POHÁNKA Éva (2019), Báró Négyesi Szepesy Ignác élete és munkássága. In MÉREG Martin – MOLNÁR Dávid – SCHMELCZER-POHÁNKA Éva (szerk.), „A hazának hű öre és oszlopa” *Szepesy Ignác pécsi püspök emlékezete*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont – Pécsi Egyházmegye. 11.

²³ 8r.

immár elhelyezni javasolja, beszéde végén mégis visszatér még a tételes kereszténység kereteit is feszegető, vallási jellegű méltatáshoz:

„[...] az lesz közülünk leg boldogabb, aki érzéseit, és Szive ömledézéseit a Nagy Méltóságu kegyes Jótévőnek tiszteletére emelt áldás-oltárra leg első teheti le áldózatul; [...] légyen most Sziveink, érzéseink és hálánk tolmácsa e jelen kép – a’ mellyet azért készítettünk; hogy azt mint egy Szent ereklyét Unokáinknak örökségükbe számlálván benne a’ késő maradék is, a’ Nagy Méltóságu kegyes Jótévőnknek halhatatlan emlékezetét tisztelni, – és számtalan jótéteménnyit örök áldással ünnepelni szent kötelességeknek esmérjék.”²⁴

Az elhelyezett képmás tehát nem pusztán a – még élő és az ünnepség egy részén bizonyosan jelen is lévő – püspököt ábrázolja, illetve őt emlékeztetbe idézi, hanem egyben olyan tárgy is, amely valamilyen rejtélyes és itt ki nem fejtett, ám a kulturális közeg által bizonyára értelmezhető összefüggés révén az ünnepeltnek elválaszthatatlan részét képezi, így halála után – testrészeként, közvetlen testi használati tárgyaként – ereklyeként értelmezhető. Még ha Horváth ügyvéd merő szónoki elragadtatásból vagy akár őszinte tiszteletből és lelkesedésből fogalmazott is így, tisztában kellett lennie az-
al, hogy valakinek a képi ábrázolása, illetve annak a képnek ereklyeként való tisztelete között minőségi különbség áll fenn. A kifejezés ráadásul illetékességi kérdést is fölvet: ereklyéje ugyanis egy szentnek vagy legalábbis egy, legalább helyben vitathatatlan tiszteletnek és megbecsülésnek örvendő, hálás emlékezetben őrzött személyiségnek van, akinek esélye lehet – akár – arra is, hogy az Egyház szentté avassa. Tudomásunk szerint erről azonban szó nincsen. Így tehát az elhelyezett Szepes-arképre mint ereklyére történő utalás az egész ünnepély, illetve az éppen megszülető Szepes-kultusz leginkább – talán nem is szorosan keresztény – vallási motívuma.

Az ünnepély zárószónokának, Hegyessy László püspöki titkárnak távollétében beszédét más – talán maga a kéziratot összeállító Pintér Mihály főjegyző – olvasta föl. Pillantsunk először a beszédhelyzetre: Szepes Ignác püspök legközelebbi munkatársa köszönti munkahelyi vezetőjét – talán kapóra is jött, hogy éppen a pozsonyi országgyűlésen kellett részt vennie.²⁵

²⁴ 8v.

²⁵ „[...] mivel hogy Ő Tisztelt Nagy Méltósága Posony Várassában Ország Gyűlésen vagyon, annak tiszteletére mái nap tartott örömmünneplést, nem lévén arra ugyan meghatalmazva, következő beszéddel megköszönte” (9r), vagyis kéretlenül köszönti, mintha ez a beszéd nem is szerepelt volna az eredeti ünneplés tervében. Erre utal mindenesetre, hogy lényegesen rövidebb, mint a többi, mégis valaki a helyszínen fölolvashatta. A fölhatalmazás hiányára a távollévő szónok maga is kitér: „nem vagyok én arra meg hatalmazva Nagy Méltóságú Püspökömrül, hogy e’ mái

A fontos bizalmi és az egyházmegye kormányzásában érdemi szerepet betöltő pap hamar visszatál az antikvitáshoz:

[...] e' mái napon bé bizonyított jeles tettének szemvételi tanubizonysága lehetne; mely mint hajdan Athena a' maga Piaczán, és a' Dicső Roma a' Capitoliumba, és Pantheonba a' maga érdemes jeles Fiainak emlék oszlópot; – úgy e' mái jeles napon ama Nagy Férfiúnak e Város/: méltán nevezhetem :/ másod alkotójának, Ékesítőjének, a Herosának, hogy nagy, dicső kedves elfelejthetetlen, és így halhatatlan légyen e' város késő maradákinál is emléke [...]²⁶

Ugyanakkor ő az egyetlen, aki egyértelműen reflektál az ünnepektől szerénységére,²⁷ aki „ámbar semmitt kevésbé nem kíván is, mint nyilvános megdicsértetését; a' szükséges rendelkezéseket bizonyára meg tette, és olly Férfiut rendelt, nevezett, és jegyzet volna ki az Egyházi Rendből, ki Ő Excellentiája érzékeny indulattal ez alkalommal a Tisztelt Nagy Érdemű Közönségnek elejbe terjesztette és fejtegette volna [...]”.²⁸

Hegyessy beszéde még egy szempontból figyelemreméltó. Ha leszámítjuk is a megszólítások kötelező fordulatait, az előzőeknél lényegesen rövidebb beszéd²⁹ háromszor említi Szepesy tetteinek a „Nagy Érdemű Közönségre” gyakorolt hatását. Mintha Hegyessy fordított volna legszélesebb figyelmet arra, hogy a püspök korábban felsorolt, a várost sokrétűen, ám mégis elsősorban talán az, úgymond, értelmiséget illető tettei valójában mindenkire hatást, mégpedig pozitív hatást gyakorolnak.

nyilvános meg tiszteltetését én köszöntsem meg a' Nagy Érdemű Közönségnek, de erre tehetetlenek is érzem és tudom is magamat” (9v).

²⁶ 9r.

²⁷ Gyakran idéztetik végrendelete: „Cerei nulli distribuuntur, faces non accendantur, convivium nullum fiat, nullus funebris sermo dicatur, sed presente corpore ante fores templi solemne missae sacrificium pro anima mea Deo offeratur atque sine mora ad singula Religiosorum Ordinum domicilia, intra ambitum Quinque-Ecclesiensis Dioecesis, mittantur Rhfloreni 50 mon. conv. ut ubique totidem lecta Missae sacrificia intra bimestre pro refrigerio animae meae persolvantur, item 50 bene moratis mendicis singillatim Rhfiorensis mon. conv. tradatur, ut pro me devote Rosarium B. M. V. semel orent.” Szepesy Ignác végrendelete, in *Egyházi beszédek, melyeket különféle alkalommal mondott, s kiadni készült Négyesi báró Szepesy Ignác, néhai pécsi püspök. I. Pécs, Lyceum, 1839. XXXVIII.*

²⁸ 9v.

²⁹ Míg Pirger és Horváth beszéde hét-hét, Hegyessy pusztán két oldal terjedelmű.

Összegzés

Az itt bemutatott forrás arra enged következtetni, hogy az 1834. április 15-én megtartott ünnepély rendkívül nevezetes esemény lehetett. Az immár hét esztendeje a helyi egyházmegye élén álló, mind a lelkipásztori munkában, mind a művelődés- és tudományszervezésben igen aktív Szepesy Ignác püspök arcképének elhelyezését olyan beszédek kísérték, amelyek egyrészt áttekintették az ünnepelt munkásságát, másrészt az antikvitásból és a keresztény hagyományból vett metaforákkal magát a személyt méltatták. Amint láttuk, a méltató mondatokban világosan elkülöníthetők a kor követelményeihez illeszkedő, az udvariasság, illetve a tisztelet kinyilvánításának bevett formái, valamint az ünnepeltnek rendkívüli, már-már emberfölötti kiválóságának sokrétű ismertetése. A szónokok számára szemlátomást nem jelentett nehézséget egy-egy antik motívum fölsvillantása mellett egészen a tételes kereszténység határainak feszegetéséig eljutni. Hogy a szónokok és hallgatóságuk közös kulturális örökségének, valamint mindennapi életének különféle területei miképpen kapcsolódhattak zökkenőmentesen egymáshoz, arra talán a legjellemzőbb példa a második, Horváth-féle beszéd lezárása:

„[...] akaratja légyen, hogy vallásunk tántorithatatlan bajnoka, és alkotmányunk rendithetetlen oszlópa, Nagy Méltóságú Megyes Püspökünk, a’ mi leg kegyessebb Jótévőnk, – Anya szent Egyházunknak, – Édes Hazánknek, Szabad Királyi Városunknak, – és ezen ügye fogyott Felebarátnaknak jobb voltolra még ezen túl is a’ leg hosszabb, és leg szerencsésebb évekig éljen! – éljen!”³⁰

IMRE MAJOROSSY

„véle fel viradt bóldog hajnala Városunknak”

– *Manuscript Speeches Given at the Hanging of Bishop Ignác Szepesy’s Portrait (April 15, 1834) as Early Memorials of the Szepesy Cult*

This article examines a manuscript documenting a celebration held on April 15, 1834, when the portrait of the esteemed and renowned Bishop of Pécs (Fünfkirchen, Hungary) was hung in the former town hall. On this occasion, three speeches were delivered, each offering high praise for the bishop. This manuscript is considered one of the earliest testimonies to the bishop’s emerging cult. The paper aims to explore the reasons and methods behind the creation of this idealized image of Bishop Szepesy.

³⁰ 8v.

ÚJKORI ÉS LEGÚJABB KORI KÉZIRATOK

VARGA MÓNICA

A lejegyzői kontextusról Veszprém megyei boszorkányperes jegyzőkönyvek kézíratai alapján*

Bevezetés

A boszorkányperes tanúkihallgatási jegyzőkönyvek kézíratai folyamatos nyelvészeti elemzést igényelnek. Ezt szükségessé teszi egyfelől az a változatosság, amely az egyes iratokat mint az eljárások dokumentumait jellemzi, másfelől pedig az a sokféleség, amely a lejegyzői kontextus kapcsán figyelhető meg, beleértve a szövegformálást, a hangjelölést, a rövidítéseket vagy épp a javításokat.¹ A jelen esettanulmányhoz kiválasztott forrásokra a VI. Scriptorium konferencia helyszíne irányította a figyelmet, jóllehet tágran értelmezve azt: Veszprém megyében készült és lejegyzett kéziratokról lesz szó. A forráskiadványok és elérhető áttekintések alapján² a területről viszonylag kevés jegyzőkönyv maradt fenn és érhető el, ezzel együtt az alábbiakban bemutatott három irat már önmagában is jelentős variabilitást mutat fel, az időszakot is beleértve. 1629-ből származik az első vizsgált szöveg: Szabó János özvegye, Katalin és Finta Benedekné Erzsébet ügye; a tanúkihallgatás Pápán zajlott; a vádlottak és a tanúk Kupról származnak.³ Jóval később, 1767-ben, Vilonyán készült a Horváth Jánosné elleni tanúkihallga-

* A tanulmány az NKFI FK 135186. számú munkálat (Regiszterfüggő változatok a közép-magyarban) támogatásával készült.

¹ Részletesen lásd VARGA Mónika (2022a), *Kommunikáció és szövegformálás boszorkányperekben*, Budapest, Szépirodalmi Figyelő Alapítvány. (Gondolat-Jel, 6.).

² Például SCHRAM Ferenc (szerk.) (1970a), *Magyarországi boszorkányperes I. 1529–1768*, Budapest, Akadémiai Kiadó. Második, változatlan kiadás: 1983; uő. (szerk.) (1970b), *Magyarországi boszorkányperes II. 1529–1768*, Budapest, Akadémiai Kiadó. Második, változatlan kiadás: 1983; uő. (szerk.) (1982), *Magyarországi boszorkányperes III. 1529–1768*, Budapest, Akadémiai Kiadó; valamint <https://boszorkanykorok.hu/szovegek.html> (2023. 10. 30.).

³ Lelőhelye: MNL OL P 0707 XXVI 265 78b 01 (1-8); a szöveg bárki számára elérhető a Történeti magánéleti korpuszból; tételszáma: Bosz. 554 (a korpusz leírását lásd DÖMÖTÖR Adrienne – GUGÁN Katalin – NOVÁK Attila – VARGA Mónika [2017], Kiutkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépités ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből, *Nyelvtudományi Közlemények* 113. 85–110. <https://doi.org/10.15776/NYK.2017.113.3>; Attila NOVÁK – Katalin GUGÁN – Mónika VARGA – Adrienne DÖMÖTÖR [2018], Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence, *Language Resources and Evaluation* 52. 1–28. <https://doi.org/10.1007/s10579-017-9393-8>).

tási jegyzőkönyv.⁴ A tanulmány középpontjában – már csak a terjedelménél fogva is – a Németh Kata és Horváth János elleni eljárás áll: a tanúkihallgatás 1759-ben Vaszáron készült.⁵

Az elemzés röviden összeveti a vizsgált iratokat mint a bizonyítás dokumentumait: milyen kérdésfeltevés jellemzi őket, hogyan jelenik meg a vádak természete és a tanúk tudása, vélekedése az ügyek egyes aspektusairól. Nagyobb hangsúlyt kapnak azonban az egyes kéziratok, elsősorban a lejegyző kezek nyelvi jellegzetességei: a hangjelölés, a javítások és a rövidítések használata. Az összevetésből kirajzolódó részeredmények más kéziratok feldolgozásához is hasznosíthatók lesznek. Kitekintésként néhány forráskritikai észrevételt is szükséges lesz tenni Németh Kata és Horváth János ügyének dokumentumai kapcsán, bevonva a vádlottak kihallgatását is.

Boszorkányper, tanúkihallgatás

A *boszorkányper* gyűjtőfogalom; különféle típusú dokumentumokat foglal magában a vádbeszédetől az ügyet összefoglaló iratokon át az ítéletig. A tanúvallomás tágran értelmezve úgy határozható meg, mint szóbeli beszámoló írásban rögzítve és megformálva általában jogi esettel kapcsolatosan; személyes tapasztalat vagy tevékenység az eset kontextusában.⁶ A tanúkihallgatások során a hatóság azt várja el a megkérdezettektől, hogy különféle részletekre, illetőleg a legtágabban értett körülményekre kitérve számoljanak be az eseményekről; ez a kérdésfeltevésben úgy jelenik meg, hogy *circumstantialier, voltaképpen* vallja meg a tanú (azaz ahogy a dolog volt, megtörtént), esetleg „beszéli el az egész környül álló dolgokat” (TMK, Bosz. 159). Ennek megfelelően az egyes iratok különféle sajátosságokat őrizhetnek többek között a szóhasználat, a grammatikai és pragmatikai variánsok, valamint az egyes narratívákon belül felidézett diskurzusok terén egyaránt. A sokféle tartalom azzal magyarázható, hogy a bizonyítékgyűjtés során lényegében bármilyen információ fontossá válhatott a változatosan aktualizálódó, kevésbé specifikusan meghatározott boszorkányvád igazolása vagy éppen cáfolása során.⁷ A tanúk száma ügyenként eltérő lehetett; ezúttal 1629-ben szám szerint 57 megkérdezett szerepel a jegyzőkönyvben,

⁴ Lelőhelye: MNL, OL P 0707 XXVI 265 176 01 (1-4); a szöveg bárki számára elérhető a TMK-ból; tételszáma: Bosz. 406.

⁵ Lelőhelye: OSZK Kézirtattár Fol. Hung 3320; 64 lapból áll (átírva 124 ezer fölötti karaktert tesz ki).

⁶ Merja KYTÖ – Terry WALKER – Peter GRUND (2011), *Testifying to Language and Life in Early Modern England*, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins Publishing Company. 11. <https://doi.org/10.1075/z.162>.

⁷ Részletesen lásd VARGA 2022a.

jöllehet közel sem mindegyiküktől szerepel önálló beszámoló. A vilonyai iratban hat többé-kevésbé részletes beszámoló olvasható, míg az 1759-es ügyben 98 személyt kérdeztek ki; több-kevesebb részletességgel mindannyian vallanak.

A vizsgált iratok mint a boszorkányperes eljárás dokumentumai

Az elemzés az alábbiakban az iratok tartalmára irányul azzal összefüggésben, hogy hogyan aktualizálódik a boszorkányvád, és miként ragadható meg a tanúk ezzel kapcsolatos viszonyulása. Vizsgálati szempont egyfelől az, hogy a hatóság milyen természetű kérdéseket tesz fel a tanúknak, másfelől az, hogy a válaszok megformálása és a felidézett történetmondások milyen viszonyban vannak ezekkel: mely vádpontokat erősítik meg a tanúk, és melyeket nem; ehhez milyen tapasztalatokra vagy épp azok hiányára hivatkoznak, és hogyan értékelik, minősítik azokat.⁸

Az 1629-ben Pápán készült tanúkihallgatás

Az ezúttal vizsgált jegyzőkönyvek közül a legkorábbi nem tartalmazza a tanúknak feltett kérdéseket – ez egyfelől a dokumentum összefoglaló jellegére utalhat, másfelől az sem példátlan a korszakban, hogy a tanúknak feltett kérdések külön lapon szerepeltek. A rögzített válaszok alapján arra következtethetünk, hogy az úgynevezett *deutrális punktumok* kevésbé konkrét eseményekre irányulhattak, ugyanis a tanúk a vádlottakkal (elsősorban Szabó Jánosnéval) kapcsolatos általános benyomásaikat, illetőleg a rá, rájuk vonatkozó közhiért emlegetik, ahogy azt lentebb látni fogjuk.

Az iraton elvileg 58 tanú beszámolója szerepel, az utolsó, ahol valamilyen beszámoló, illetve arra utaló megjegyzés található, azonban az 57. – a számozás további furcsasága, hogy a 42. után a 45. számú tanú következik. A megkérdezettek közül összesen 20 tanú nem vall semmit, illetőleg csatlakozik az előtte szólókhoz. Az ezt jelző formula az utóbbi esetekben kevert, részben magyar, részben latin nyelvű (például 23. tanú: *Zabo Tamas Kupi pogar, juratus examinatus fassus est nihil scit.*; 38. tanú: *Az fogoli Azon felül fassus est sicut praecedens*).⁹ A jegyzőkönyv igen szűrt jellegét mutatja, hogy a magyar nyelven rögzített beszámolók közül több alig egy-két tagmondatból áll, tehát tömörnek, kevésbé részletezőnek bizonyul, pél-

⁸ Lásd még VARGA (2022b), *A Fatensnél nem konstál* – boszorkányperes tanúvallomások kérdés- és válaszmintázatainak pragmatikai elemzése, *Argumentum* 18. 144–171. <https://doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2022/8>.

⁹ A szöveg részleteit a saját, betűhű átírásomban közlöm.

dául 39. tanú: *Zabo Janosne felül es Kotiane felül, hallotam hogi gonoz életüek.*

A jegyzőkönyv további sajátossága, hogy ugyan két vádlottat emelnek ki a hivatalosabb szövegrészek, több tanú is mintha csak egyről tudna, ugyanis *a megfogott asszonyra* vagy *a megnevezett fogoly asszonyra* utalnak egyes számban – ez a többi beszámoló alapján Szabó Jánosné, míg Fintáné mindössze egy vallomásban jelenik meg explicit módon név szerint (15. tanú: *Ola Janos mondotta hogi az esse lelek kura az fintane*¹⁰ *uonta el az Szamat helirül*). Feltehető, hogy a hatóság további gyanúba fogható személyekre is rákérdezett a közösségben – ez más, XVII. századi iratokban sem példátlan.¹¹ Többen is emlegetnek ugyanis egy bizonyos Kotya (*Kotia*) Andrásnét, aki ellen főként parázñaság híre a vád, valamint az, hogy „gonosz életű”, néhány tanú szerint pedig (feltehetően babonás okból) „tyúkmonyt ül”, emellett Szabó Jánosnéval együtt – de akár magában is – rontást követ el, egy részét helyre is hozva. Kotyáné további sorsa ugyanakkor nem derül ki; a hatóság vele kapcsolatban nem rendel el tisztítóesküet vagy hasonlót.

Szabó Jánosnéval kapcsolatban ugyancsak vegyes a tanúk véleménye: egy részük hangsúlyozza, mennyire féltek tőle fenyegetései miatt (például az 1., a 3., a 4., a 24. tanú); olyannyira, hogy törvényt sem mertek rá tenni, sőt (8. tanú) *mondotta Nemes Pall hogi inkab felek etul az Aszonitul hogi megh bant, hogi sem az Istentől*. Néhányan azonban kitérnek arra is, hogy közvetlen tapasztalatuk nincs az ügyben. Például a 2. tanú: *de gonoz hire felől semmit nem tudok mondanj*; a 19. tanú: *Zabo Janosne felül hallotam hogi ördögös uolna, es aual el, de en nē latam semi czele'kedetit*; vagy épp a 33. tanú: *az attiafiatul hallotam hogi mondotakneki te ugian ördögös uagi egiebet nē tudok mondani*.

Gyógyítást éppúgy kapcsolnak a vádlotthoz a tanúk, mint rontást, például a 29. tanú: *Zabo Janosne't halotam hogi jartak betegekhez es giogitot afele'ket de' egiebet nē tudok mondani*; a 46. tanú: *Az fogoli azoni felül hallotam hogi az vranak az Zajat maga uonta uolna felre'*. A károkozásról az esetek egy részében közvetettebbek a beszámolók; a tanúk másoktól hallott információkat idéznek fel (8. tanú): *Nagi Vincze megh bolonduluan es ez mostani fogoli Assonira gianitottak hogi a tette neki és mikoron ez az Aszoni be ment volna az hazban attul ez megh bolondult ember volt, mindgiarast föl ugrot az labara es utanna futot uolna az Aszoninak monduan ez az en ördögöm ez ueztet engemet el*. Az egészségbeli károkozás mellett babonasággal is gyanúsítják a vádlottat néhányan: *Latam Zabo Janosnet hogi*

¹⁰ A szó Schram közléséből kimaradt.

¹¹ Például TMK: *Tud e az Tanu, Látotte, avagy hallotte valamikor a Tanu valami ördögössiget, boszorkányságot, avagy valami olly ördögös cselekedetet, valakire itt a faluban Firfi, vagy (!)vagy Aszszony Emberre* (Bosz. 116).

a' Zomzedgia kertiben le'ue'tette az öngét, es meztelen futkozuan az öngét razta es ue'rte' az fakhoz.

A vádlott saját rokonainak a viszonyulása egyértelműen ellenséges, a népítéletre is utalnak: *Zabo Giorggh ugian azt monda neki, hofi csak megh egettneiek en magam hordanek Tosket neki, mert edig rege'n me'gh jrde'mlette'uolna ha me'gh egetek uolna.* Az sem példátlan, hogy egészen talányos módon fogalmazódik meg a Szabóné elleni gyanú, szintén elsősorban a rokonaitól idézve: (32. tanú) *kisebik Zabo Istuan mondotta az batianak, az ördög gubaja ueled uagion am mast neked atta Zabo Janosne'.* (54. tanú) *egimas Zeme're'uettetek az attafiai hofi az ördög gubaja vagion nala.* A hatóság Szabó Jánosnét is tisztítóesküre kötelezte, végül kezesség mellett elengedték azzal a feltétellel, hogy ha ezután akár egy személy is megvádolja azzal, hogy másoknak árt vagy bosszút próbál állni másokon, megfogattassék és minden törvény (azaz eljárás) nélkül tűzre vettessék.

Az 1767-ben Vilonyán készült kihallgatás

Míg a XVII. századi jegyzőkönyv, a korábbi időszak gyakorlatához hasonlóan, szűrt és igen kevés részletes történetmondást tartalmaz, addig az 1767-es kihallgatás más tendenciák jellemzik. A tanúknak feltett három kérdés explicit, jellegét tekintve pedig változatos témakörökre irányul: míg az első a vádlottal kapcsolatos általános vélekedésre kérdez rá, addig a fennmaradó két punctum a konkrétumok miatt a hatóság előzetes ismereteire enged következtetni. Eszerint mérgezéssel (*Mustoha Fiának Horváth Jánosnak tekercsésben valami étetott*) és babonasággal gyanúsítják a vádlottat: *azt mondotta volna [...] csak én holt Embernek csontyát Kaphassak, semi féle Törvénytől sem félek, a mint hogy meg is hozta a' holt Emberk csontyát az itt való Temetőről.* Hozzá kell tenni, hogy az utóbbit egyik tanú sem erősíti meg a rögzített dokumentum alapján (sőt nem is említi, hogy akár csak hallott ilyesmiről), így nyitva kell hagynunk a kérdést, hogy a hatóság korábbi információja honnan származhatott.¹²

Ezúttal mindössze hat tanú beszámolója szerepel a jegyzőkönyvben, azonban az egyes vallomások jellemzően részletesebbek, mint az 1629-es irat esetében.¹³ A terjedelmi különbségek mellett tartalmi változatosság is megfigyelhető a XVIII. századi iratban. A közhírre csak két tanú reflektál, az első és a harmadik: *már enyhány Esztendőktől fogva foly az Helységben mint egy Közönségessen az hir, hogy tudalékos, és bubájas Aszony Légyen nevezet Horváth Jánosné [...]* *A Fatens is mint Vilonyaj Lakos Deutra-*

¹² A jelenség nem példátlan, lásd még VARGA 2022b.

¹³ A vizsgált XVII. századi iratban 50 felett volt a tanúk száma; átírásban a kihallgatás terjedelme mintegy 14 600 karakter, míg az 1767-es kihallgatás hat tanúvallomása összesen több mint 7200 karaktert tesz ki.

lis Horváth Jánosnét igen jól isméri, és az helységben mint egy Kőz hírül foly, hogy tudálékos, és Bubájas Aszony Légyen.

Az első tanú ezenkívül egy bizonyos, a későbbi vádlottnál kvártélyban levő katona történetét meséli el; a katona ugyanis többször panaszkodott a fatensnek a gyanús személy felől: *mert egész éjczaka nem alhatik, mivel mihelelt a' Gyertyát el oltatya, azonál egész testén csusz mász valami mint-ha mind valami férgek mászkálnának rajta [...]* és az *eő Aszonya mondván Isten Teremtucse Biró Ur' Boszorkány.* Ugyanez a tanú utal a második kérdésben feltett mostohafiú esetére is: a betegséggel kapcsolatban teljes meggyőződést mutat (*tugya bizonyossan a' Tanú*), az okozó kapcsán azonban már hallomást emleget: *Magátul Puskás Pétertől hallotta a' Tanú.*

A mérgezés ügyében vall a mostohafiú özvegye, aki felidézi, hogy a fiú szemtől szembe is megvádolta mostoháját, aki viszont a tanú állítása szerint fenyegette: *mondván ne is gondolkogyal, hogy Ki gyógyulj ezen Nyavalád-bul, Kinlogyal mind addig, valamedig nékem teczik [...]* *No te csunya S. V. ne rutécs ott a' hol más, hanem a' szádön.* A tanú által felidézett megfogalmazás egyúttal azt a hiedelmet, vélekedést sugallja, hogy a gyanús személy képes hatni a betegség alakulására (vö. *valameddig nekem tetszik*; e beszámoló folytatása pedig még inkább hangsúlyozza ezt: *a mint hogy minden emésztete az után a száján ment Ki az Urának, az előtt pedig soha sem*).¹⁴ További kárvallottakat is felsorolnak a tanúk, elsősorban egy Puskás Péter nevezetűt, aki a kihallgatás idején is sínylődik, és több tanú szerint a vádlottat gyanúsítja. Utóbbi a megkérdezettek között nem szerepel, ugyanakkor az egyik vallomás szerint további személyt is gyanúsított – a közvetett információk tehát részben el is térnek egymástól: *Puskás Péter is a Tanúhoz tanácsot Kérni menván, hogy mi tévő Légyen eő nem maradhat s- nem dolgozhatik, mert Takács Istvánné magához akarja hodéttani, csak szedeleg s- bolyog, s- egyedül Horváth Jánosnét okozza, hogy egy alkalmatossággal eget bort néki adván abban tetetett valamit ezen Takács Istvánné.*

Egy tanú kitér arra is, hogy Horváth Jánosnénak a korábbi lakhelyén is rossz híre volt: *egy Hajmáskéri Ember a' Tanúnak, és Mustoha Fiának elől hozván Deutrális Horváth Jánosnét [...]* *egy Esztendőben háromszor is volt nékik illetén cselekedetei éránt galibájok, és meg érdemlette volna, ha régen ell vesztették volna.*

¹⁴ Ez beleillik a kor boszorkánysággal kapcsolatos hiedelmeibe; jöllehet a későbbi tanúk is fenyegettek, az ő megnyilatkozásaikban azonban olyan eseményeket helyeztek kilátásba, amelyek véghezvitele nem feltételezett rendkívüli képességeket – tipikusan ilyen volt a fizikai erőszak és az eljárás indítása. Tekintve, hogy ezektől várták a rontás megszűnését a közösség tagjai, a gyanús személynek tulajdonított fenyegetés a hiedelmek szerint nem járt szükségszerűen és végérvényesen bekövetkező, helyrehozhatatlan következményekkel (lásd még VARGA 2022a).

Az eljárásról további információk nincsenek, így az sem derül ki, kihallgatták-e a vádlottat, illetőleg hogy a hatóság mennyire ítélte meggyőzőnek a tanúk beszámolóit.

Az 1759-es vaszari kihallgatás

Németh Kata és Horváth János ügye kapcsán a tanúknak feltett kérdések lényegében szabadon kitölthető beszámolónak adnak teret. Az első kérdés arra vonatkozik, hogy ismeri-e a tanú a vádlottakat; a vallomások erre vonatkozó részét nem határozza meg előre a kérdés formája, azaz az eldöntendő kérdés nem egyszerű igenlő választ eredményez, hanem minden tanúnál kiegészítő információkat találunk arra nézve, hogy melyik vádlottat milyen régóta és mennyire jól ismerik. Ezáltal a vádlottak helyzetéről megtudjuk azt is, hogy Horváth János pásztorkodni „szakadt ide” Gyimótról mintegy húsz esztendeje, „jóval utóbb”, mint Németh Kata, aki viszont mintegy negyven esztendeje, „a kuruc háború vége táján” ment férjhez Vaszarra (Csikvándról). Emellett a tanúk egy része a vallomás ezen szakaszában reflektál arra, melyik vádlottat ismeri jobban, illetve régebb óta – *emlékezeti-től ~ nevelkedésétől fogva*. Egyes tanúk saját közösségi viszonyaira is kitérnek, elsősorban azok, akik kevésbé vesznek részt a közösségi életben, például a 41. tanú: *másképpen sem Német Kata, sem Horváth János ösmeretességét, sem pedig más Emberekkel való Barátságot nem tart s- nemis ereszkedik mulato beszédekbenis [...] házatul nem ollyas kijáro, s- más sem igen jár hozzá;* a 76. tanú: *Falubéliekkel a' Tanu aņyira nem szokott barátkozni s- velek kijárni, hanem Varga Mesterségihez képest inkább bent dolgohoz látni.* Utóbbi megjegyzések jelentősége az, hogy ezek a tanúk, saját bevallásuk szerint, nem tudnak kellő részletességű és megbízható információval hozzájárulni az ügy kivizsgálásához.

A második pontum a korszakban általános boszorkányvadásra és hiedelmekre kérdez rá; ezek főként a rontást, annak megszüntetését, az ellenségességet, fenyegetést és esetleges következményeit foglalták magukban (2do minémü nyavalyájokat szoktak az emberekre bocsáttani? a vagy kiknek eresztették megh boszorkányságbul esett nyavalyáikat. Vagy pedig egyebeket fenyegetvén boszszuságbul, fenegetések után lett e' valakinek akoron tapasztalhatto szerencsétlensége?).

A kérdőpontokat követően mind a 98 tanútól szerepel hosszabb-rövidebb beszámoló. A felidézett események egy része jóval korábban, akár 16–18 évvel a kihallgatás előtt történt, tehát a vádlottaknak igen régóta lehetett rossz hírük a közösségben, mielőtt még járás indult volna ellenük. Például a 3. tanú: *azonkivül Bába Aszszonnak Palko névü Fia a' Falu házánál mulatság közben a' Tanuba kapott, ez előtt mint egy tizenhét Esztendőekkel [...];* a 20. tanú: *ennek előtte Németh Kata tizenhét Esztendőekkel a' Tanu Feleségénél Bába vala, [...];* a 84. tanú: *az eő édes Attya ezelőtt 18. Esztendőekkel*

Törvény Biró volt, és hogy azon Baba Fiát Palkot a' Tilosba' valo Fa vágásáért a' Birák meg büntették, Németh Kata Bába eö reájok azulta neheztelt.

A vallomások nagy részében rendszeresek, a történetmondások mellett, a személyes vélekedések, de a kérdésben megfogalmazott vádak visszahangozása is (utóbbi akár saját tapasztalatok részletezése nélkül is, például a 26. tanú: *a' kik akarattyok ellen cselekedtek azokat fenegették, reájok boszonkodtak, ugyan azokat fenegetésik után hamar érte Emberi, vagy marhabéli kár*). Mindkét vádlott kapcsán hangsúlyozzák a tanúk a fenyegetőző természetet (*Utóbb pedig Törvény Biro létere ezen Bába Aszont rosz nyelvésségetül csapással éjesztette*) és a nekik tulajdonított rontásokat. Németh Katát az is gyanúba keverhette, hogy bábaként tevékenykedik (jóllehet nem kizárólag nők és gyermekek állapotának befolyásolását kapcsolják hozzá a tanúk), míg Horváth Jánosról csordás volta miatt feltételezik, hogy lehetősége volt másoknak ártani: *Horváth Jánosra némelly kárvallott Gazdától hallotta a' Tanu, [...] kit ha fenegetett hamar érte Marhabéli kár, némelyeke szemlátomást el fogyott: némelyeke pedig meg döglött igen hértelen*. Ezzel együtt szintén nem csak az állatok rontásáról számolnak be a tanúk vele kapcsolatban.

Az általános vélekedés mellett Horváth Jánost más típusú károkozással is gyanúsítják, mint Németh Katát,¹⁵ így képet kapunk a farkas alakban elkövetett rontásokra vonatkozó hiedelmekről is: *ezen esett kárát eöis Horváth Jánosra gyanétya, mert az olyan Szines Farkasra az Ebek nem ugatnak*.

Többen is utalnak arra, hogy nemcsak a közhírral hallott, hanem a saját tapasztalataik miatt gyanakodnak a vádlottakra, néhányan pedig azt is megemlítik, hogy akkoriban mást nem gyanúsítottak ilyesmivel. Például a 39. tanú: *másra pedig illy tudaléért gyanóság nem lehetett, minden kárt vallottak ezt okozták; vagy épp a 16. tanú: Más pedig a' Faluban a' Tanu emlékezetire boszorkányos hirü nem volt, hanem csak ez a' Bába, és az emlétett Horváth János*. A vádlottak híre hangsúlyozottan közismert volt – még azok is kiemelték ezt, akik kevéssé ismerték őket (a 43. tanú: *ekkoráig köz hirül hallotta hogy Németh Kata Bába és Horváth János tudalékossak legyenek, ezt mégh a' Gyermekekis tudják felölök mondják, de bizonyossabbat a' Tanú nem tud; a 17. tanú: Németh Kata Bába sem Horváth János miatt a' Tanunak ollyas kára /: mellyben őket okozhatná ./ nem esett, azért eöket nem vádolhattya*).

Megfigyelhető azonban bizonyos kettősség a tanúk attitűdjében, ugyanis néhányan kevéssé köteleződnek el a közhír mellett, például a 36. tanú: *jol*

¹⁵ A férfiak és nők elleni azonos és különböző vádak és reflexiók kapcsán lásd még VARGA Mónika (2019), *Tudományos asszonyok, kanboszorkányok* és módszertani szempontok a boszorkányperek pragmatikai vizsgálatában. *Magyar Nyelvőr* 143, 3. 326–358.

lehet ezek[=nek] a 'Faluban tudalékos rossz hírek volt ekkoráig, de a 'Tanu-nak mivel ollyas kára nem esett gondja nem lévén reájok; a 9. tanú: Horváth Jánosra bizonyossat anyira nem tud, ha pedig hallottis gondja reá nem lévén meg feletkezett; a 89. tanú: Horváth Jánosra, minthogy más hírére, maga viselésére vagy rosszágara anyira¹⁶ nem volt gondja, azért a 'Tanu bizonyossat nemis tud mondani. A jegyzőkönyv ezeket a látszólag kevésbé fontos megjegyzéseket is megőrzi, tehát mégis lehetett jelentőségük a bizonyítékgyűjtés szempontjából.

A továbbiakban a szövegrögzítés néhány mintázatáról lesz szó a vizsgált iratok alapján.

A lejegyzői kontextusról előljáróban

Az elhangzottak rögzítésének vizsgálata a hangjelölés mellett kiterjed a szövegek morfológiai, szintaktikai, pragmatikai sajátosságaira is.¹⁷ Maguk a lejegyzők ritkán azonosíthatók (ahogy nyelvi hátterük is);¹⁸ közbeavatkozásaik nem mindig következtetések, ráadásul a módosítások egy része nem is magától értetődő, így bizonyos nyelvi jelenségeket a szöveg jellemzőjének kell tekintenünk, a tanú és a lejegyző közös produktumaként.

A lejegyzés módja és folyamata csak közvetett módokon ragadható meg magukból a jegyzőkönyvekből, ahogy a szövegalkotásra is csak következtethetünk azokból a jelzésekből, amelyek az írás kontextusára utalnak (ilyen lehet másolás esetén a folytatásra figyelmeztető őrszó vagy épp a szabadkozó formulák, de ritkán előfordulnak szöveges megjegyzések is a jegyzőkönyvezés valamely aspektusára vonatkozóan). Míg más területeken ismeretek a jegyzőkönyv formai és tartalmi követelményeit összefoglaló korabeli kézikönyvek,¹⁹ a magyar tanúkihallgatások esetében legfeljebb az általános elvekre – elsősorban az ügy szempontjából fontos információk pontos rögzítésének igényére – lehet következtetni.²⁰ Ha volt is dokumentált szabályozása a jegyzőkönyvezésnek a boszorkányperes iratok esetében, a tapasztalat azt mutatja, hogy igencsak sok téren volt a lejegyzőknek választási lehetősége. A szövegekből kiindulva az egyes beszámolók lejegyzése egyértelműen

¹⁶ A szó betoldás, jellel a helyére utalva.

¹⁷ Lásd még VARGA 2022a.

¹⁸ Az 1629-es iratban nem szerepelnek aláírások; az 1767-es kihallgatás végén szereplő aláírások duktusa eltér attól a kéztől, amely az iratot rögzítette, az 1759-es jegyzőkönyv esetében pedig mindkét aláírás a lejegyzői kéz duktusával szerepel.

¹⁹ Peter J. GRUND (2007a), From Tongue to Text: The Transmission of the Salem Witchcraft Examination Records, *American Speech* 82, 2. 119–150, 122–123. <https://doi.org/10.1215/00031283-2007-005>.

²⁰ Szemben például a kínvallatások jegyzőkönyvezésével, ahol a kérdéssorok formulái legalábbis fennmaradtak, lásd például SUGÁR István szerk. (1987), *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső Szolnok vármegyékben*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

nem egyetlen séma szerint zajlik: a hivatalos szituáció formulái nem terjednek ki következetesen a szövegalkotás minden aspektusára, a jogi-hivatali szókincs pedig helyenként reflektálatlanul, máskor reflektálva keveredik a mindennapi szóhasználattal.²¹ A vizsgált szövegeket tekintve a közösség nyelvhasználata őrződik meg az olyan kifejezésekben, mint például az 1629-es iratban az *ördög gubája*, a *tüskét hordana* valaki megégetésére, a *latorkodtak* 'paráználkodtak' vagy épp az *esse kura*; az 1767-es jegyzőkönyvben a *mint a tej, úgy aludt*, a *betege és szalonnája*²² és az *Isten Teremtucse*; az 1759-es tanúkihallgatási szövegben pedig az *eb Félyen töltek* 'tölük', a *barátságos szo színe alatt* és a *nagy forgó-s-morgo szelek*. Utóbbi szöveg esetében ugyanakkor felmerül, hogy a kihallgatási kérdéseket viszszhangozó, több tanúnál hasonló szerkezetű visszatérő részletek megformálása (és explicitációja) közvetlenebbül kapcsolható a lejegyzőhöz vagy más hatósági személyhez, mint a megkérdezettekhez.

A választási lehetőségekre térve az ezúttal vizsgált szövegekben például eltér a tanúk adatainak rögzítése: míg az 1629-es szövegben részben magyarul (a tanú neve és az, hogy *kupi bíró, kovács, polgár*), részben latinul (az esküre utalás és a vallomástétel formulája) szerepelnek, addig mindkét XVIII. századi iratban teljesen latin formulaként jelennek meg (a tanúk hozzátétőleges, *circiter* életkorával együtt), a névformák latinosítását is beleértve. Emellett a XVII. századi beszámolók egyes szám első személyűek, az 1759-es és 1767-es iratban viszont a tanúk egyes szám harmadik személyben szerepelnek. A nyilvánvaló lejegyzői közbeavatkozások közé tartozik a szabadkozó formulák kitétele a kifogásolhatónak tartott elemek előtt; a vizsgált iratok közül ez a XVIII. századi jegyzőkönyvekben fordul elő egy-egy példával (az egyik esetben feltehetőleg a szóhasználat miatt [1759: *S. V. Seggén Csuszott*], míg a másikban a jelöléssel ellátott részlet maga is lehet eufemizmus, így inkább a denotátum miatt kerülhetett elé a formula [1767: *S. V. ne rutécs ott a' hol más, hanem a' szádon*]).

A lejegyzések maguk is többlépcsős folyamatok voltak, ezeknek a korai szakaszai (jegyzetek, esetleg gyorsírással készült változatok) azonban ritkán ismereteseek. Az ezúttal vizsgált három szövegre is igaz az, hogy túlságosan rendezett az íráskéjük ahhoz, hogy az elhangzottak közvetlen rögzítéseinek tekinthessük őket.²³ A két XVIII. századi kéziratban őrszók is

²¹ Lásd még VARGA 2022a.

²² Utóbbi is a rontáshoz, megbetegítéshez kapcsolódó metaforikus kifejezés, motivációja azonban kevésbé nyilvánvaló, lásd még VARGA Mónika (2015a), „Te ottél meg engemet néne” – A megbetegedés metaforáiról boszorkányperekben, *Magyar Nyelvőr* 139. 321–332.

²³ Az angol források esetében hasonlóképpen, lásd még Peter GRUND (2007b), The Anatomy of Correction: Additions, Cancellations, and Changes in the Documents of the Salem Witchcraft Trials, *Studia Neophilologica* 79. 3–24, 19–21. <https://doi.org/10.1080/00393270701287439>.

találhatók a lapok alján, amelyek szintén a másolatjelleg melletti érvnek tekinthetők, hiszen a közvetlen folytatásra figyelmeztették a lejegyzőt.

A kéziratok nyelvi elemzése: hangjelölés, javítás, rövidítés

A szövegformálás aspektusa mellett a lejegyzői kontextus vizsgálatának másik fontos tényezője a kézazonosítás.²⁴ Ennek fő szempontjai az íráskép vizsgálata (paleográfia), a hangjelölés (fonéma-graféma megfelelések), a javítások, a tagolás, valamint a nyelvhasználati, például nyelvjárási sajátosságok.²⁵ Az eddigi tapasztalatok alapján a XVIII. századi boszorkányperes jegyzőkönyvek lejegyzői nagy szabadságot kaphattak a betűformálásban, szemben például a kódexkezek egy részével, ahol az azonosan iskolázott scriptorok hasonló duktust sajátíthattak el.²⁶

A kéziratokból készített betűhű átírás rávilágít a vizsgálatba bevonható jelenségekre, ahogy arra is, hogy mely sajátosságok vehetők nagyobb hangsúllyal figyelembe a kézazonosításban, és melyek nem, vagy kevésbé. A korszakban ugyanis általában kevésbé foglалható szabályba, így önmagában nem áruklódó a nagybetűzés; egy-egy adott hangot ugyanis többféle formájú és méretű graféma jelölhet az adott kézen és szövegen belül – a nagybetűk funkciója sem egyezik a napjainkban bevetttel, így egyik-másik akár szó belsejében is megtalálható, míg például tulajdonnevek kezdőhethetnek kisbetűvel.

²⁴ A kézazonosítás módszereiről a kódexirodalom alapján részletesen lásd HAADER Lea (2004), A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely, *Magyar Nyelvőr* 128. 196–205; uő. (2014), A kritikai forráskiadások egy hozadékaról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához, In LACZKÓ Krisztina – TÁTRAI Szilárd (szerk.), *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*, Budapest, Eötvös Collegium. 87–103, 88–94; uő. (2023), Frissülő kép a Nyulak szigetéről, *Magyar Nyelvjárások* 61. 289–298. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2023/23>. XVI. századi magánlevelek alapján: KOCIS Zsuzsanna (2020), *Kora újkori levélírnokok. Kézazonosítási lehetőségek elmélete és módszerei*, Budapest, Szépirodalmi Figyelő Alapítvány. (Gondolat-Jel, 2.); uő. (2022), Hogyan nevezzek? Egy misszilisírnok azonosításának lehetőségei és korlátai. In FORGÁCS Tamás – NÉMETH Miklós – SINKOVICS Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* XI, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 229–240.

²⁵ HAADER 2014; magánlevelek alapján KOCIS 2020; lásd még Risto HILTUNEN – Matti PEIKOLA (2007), Trial discourse and manuscript context. Scribal profiles in the Salem witchcraft records, *Journal of Historical Pragmatics* 8, 43–68. 41–52. <https://doi.org/10.1075/jhp.8.1.04hil>; GRUND 2007a.

²⁶ HAADER 2004: 200; uő. (2019), A meglepetések misszilisé – avagy újra Elena prioritssza levéléről. In HAADER Lea – JUHÁSZ Dezső – KOROMPAY Klára – SZENTGYÖRGYI Rudolf – TERBE Erika – VLADÁR Zsuzsa (szerk.), *Forráskiadás, Forráskiadás, Tudománytörténet III*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 419–430, 420.

Az elválasztás és a rövidítés önmagában ugyancsak nem bizonyult meghatározó, egyedítő szempontnak.²⁷ A tanúkihallgatási jegyzőkönyvekben általános jelenség a nazálisok rövidítése (olyankor is, amikor grammatikai funkciója, megkülönböztető szerepe van). A vizsgált iratok közül az 1629-esben ilyen a *nē* 'nem', a *hanē* 'hanem', a *labō* 'lábam', a *mētem*; az 1759-esben az *ollyā* (sajátságos, hogy a *-képpen* esetében a kettőzött mássalhangzók ellenére is szerepel a máskor rövidítést jelölő vonás a *p-k* fölött); az 1767-esben pedig az *Ur'* 'uram'. A kettőzött, illetve hosszú mássalhangzók rövidítése szintén tipikus, bár ezúttal csak a XVIII. századi jegyzőkönyvekben lehetett kimutatni: az 1767-es iratban ilyen az *aā*, az *azoā* (sőt a latin formulák egyikében az *Añor*) és az 1759-esben a *leñi*, a *bāñya*. Szintén visszatérő az olyan gyakori toldalékok rövidítése, mint a *-nak/-nek* (1759: *boszorkányossokk*, *Urk* 'uramnak', 1767: *Emberk*, *másokk*) vagy a *-ban/-ben* (1767: *azonb* '). Speciálisabb rövidítés lehet az 1767-es szövegben az *Ör* 'öreg' jelentésben és talán a *pbálni* 'próbálni', a *pbát* 'próbát' is (utóbbi a latinban bevett rövidítésgyakorlatot idézi; a hivatalos formulák között is találunk hasonlót: *Pvidi*).

A hangjelölési sajátosságokat érdemes az egyes iratok szerint külön tárgyalni. Az 1629-ben készült irat esetében két kéz is megkülönböztethető a duktus és részben a hangjelölés alapján: a hivatalos részek, amelyekben az ügyet összefoglalják és a tisztítóeszkük elrendelése és eredménye szerepel, más kéztől származnak, mint a tanúvallomások rögzítése. Mindkét esetben már a duktusból látszik, hogy korábbi időszakból származik az írás, mint a vizsgálatba vont további iratok – inkább a kódexek korát idézi például az *e* grafémája, főként szó belsejében. A hangjelölést tekintve ugyancsak mutatkoznak archaikusabb megfelelések,²⁸ ilyen például az *u* a *v* hangértékében (például: *kiuel*, *ualakj*, és megfordítva, például: *Vranak*, *vtza*, *vtan*); ez elsősorban a kódexek sajátossága, de a XVI. századi misszilisekben is még kimutatható. Szintén megfigyelhető az *i* hangértékében a *j* szó elején és végén egyaránt: *nekj*, *tekierj* 'tekeri', *jde* – az *i* ugyanakkor főként palatalizáló szerepű, azaz a *ny*, az *ly*, a *gy* jellemzően *ni*, *li* és *gi* betűegyüttesként jelenik meg (*azoni* 'asszony', *fogoli* 'fogoly', *negied* 'negyed'). Az graféma többféle hangértékben használatos; a *z* fonéma mellett *c-t* (*Lorinz*) és *sz-t* is jelölhet (utóbbit főként szó elején: *Zabo*, *zolliak* 'szólják'; *zannam* 'szánám'). A *cs-t* *cz* és *tz* egyaránt jelöli (*czele* 'kedetit', *lörintzel*), míg a *zs* leg-

²⁷ A misszilisek alapján hasonlóképpen, lásd Kocsis 2020: 118.

²⁸ XVI. századi magánlevelek alapján részletesen lásd KOROMPAY Klára (2003), Helyesírás-történet. In KISS Jenő – PUSZTAI Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris. 579–595, 580–581; KOROMPAY Klára (2018), Helyesírás-történet. In KISS Jenő – PUSZTAI Ferenc (szerk.), *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*, Budapest, Tinta Könyvkiadó. 90–95.

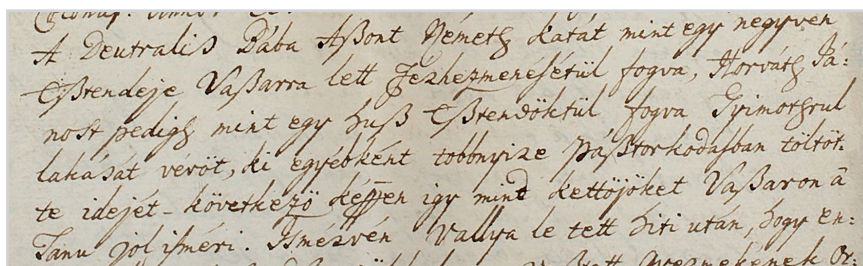
inkább *s*-ként jelenik meg (*varaslo*). A speciálisabb karakterek közül hosszú *f* és a *j* (*felüljs* 'felől is') ritka, de előfordul a vizsgált iratban.

A hivatalos részek egyik hangjelölési sajátossága az, hogy *ü* hangértékben többször *ű*-t használ (jóllehet az ékezet hossza nem egyértelműen az ejtést tükrözi), az *ö* jelölésére pedig *o* fölötti *e*-ket alkalmaz (*Órdőgi*) – az sem példátlan, hogy ugyanaz az elem egyszer ékezetekkel, máskor, viszonylag közel az előzőhöz, ékezet nélkül szerepel (*külömb külömb* [...] *kulomb kulomb*). A tanúvallomások keze ugyanakkor ritkábban jelöl bizonyos ékezeteket (főként, ha nem tulajdonnevekről van szó): az *o*-k fölött inkább pontszerű vagy „” alakú ékezetek jelzik az *ö* ~ *ő*-t. Az utóbbi duktus további sajátossága, hogy az *a* és az *o* olvasata időnként nem válik el teljesen élesen (*massokat* vagy *massakat*), ahogy az *u* és az *o* sem (*Tosket* 'tűskét').

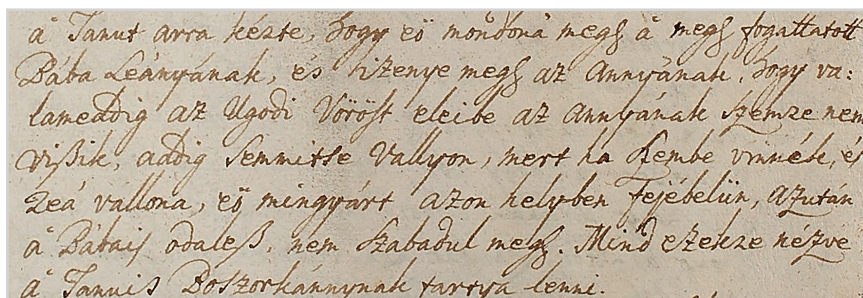
A javításokat tekintve összesen hat helyen figyelhető meg törölt rész (ezek a kéziratban áthúzással szerepelnek); a betűszintű javítás viszonylag ritka, emellett megfigyelhetők betoldások is, de szintén nem gyakoriak.

Az 1767-es kézirat az előbbivel szemben kevesebb változatosságot mutat fel, ami a fonéma : graféma megfelelést illeti, így az egyes grafémák formája és hangértéke együtt lehet egyénítő, azonosító szerepű. A különlegesebb jelek között rendszeres a *β* és valamelyest a *f* is (ezeket az átírással nem tükrözi). A *j* ezzel szemben ritka, csak a latin részletben jelenik meg (*Julj*, csak ugyanitt szerepel a *J I* hangértékben, *Inquisitio*). Jóllehet az *a* és *o*, valamint *i* és *e* ~ *é* grafémája többé-kevésbé élesen elkülönül; az *ö* ~ *ő* és *ü* ~ *ű* jelölése nem válik el élesen; az ékezet inkább hosszúnak tűnik; ez azonban nem feltétlenül tükrözi az ejtést (hasonlóan kérdéses, hogy az *é*-k hosszúsága az ejtést tükrözi-e az olyan elemekben, mint *bé*, *téj*, *éránt* 'iránt', vagy épp a kérdő partikula -*é*-je, vagy épp az *á*-ké a *miált*, *ugyán*, *Szalánája* lexémák esetében – az ellenkező tendenciára is van példa: *Bubajos* 'bűbajos'). A mássalhangzók hosszúsága ugyanakkor nem feltétlenül jelölt (*Aszony*, *semit*, *jőt*; jóllehet a kettőzés sem feltétlenül a hosszú ejtést tükrözi, például: *ell ment*, *Joseff névő*). A hangjelölés-helyesírás szempontjából talán a legfeltűnőbb sajátosság (jóllehet más XVIII. századi boszorkányperes kéziratokra is jellemző) az, hogy inkább a kiejtés, semmint a szóelemzés elve érvényesült, például a *tugya*, *mingyárt*, *csontyát*, *Kinállya*, *enyihány* 'egynéhány' esetében. A szakirodalom szerint a szóelemzés elvének fontossága a XVII. század során vált tudatossá, elsősorban Geleji Katona István és Tótfalusi Kis Miklós érveltek mellette és alkalmazták is azt,²⁹ azonban a boszorkányperes dokumentumok esetében még a XVIII. század közepét követően is a kiejtés szerinti írásmód tűnik elterjedtebbnek.

²⁹ KOROMPAY 2003: 589–592; uő. 2018: 92–93.

1. kép. Az 1. tanú beszámolójának részlete az 1759-ben készült jegyzőkönyvből

2. kép. A 98. tanú vallomásának részlete az 1759-ben készült jegyzőkönyvből

A vizsgált forrásban igen kevés javítás szerepel: ilyen a második kérdőpontban a *betegeskedvén*, ahol a *g k*-ból van javítva; a harmadik pontumban az *azt*, amelynek *z*-je javított (a rontott betűt felvizezték); az utolsó beszámolóban a *nyomorog*, amelynek *g*-je *d*-ből van javítva, valamint ugyaninnen a *(Takács) Istvánné* – tekintve, hogy ráírással javította a lejegyző, nem nyilvánvaló, mi szerepelhetett ott eredetileg. Törlés és betoldás nincs a jegyzőkönyvben; az őrszók és a rendezettség mellett ez is azt támasztja alá, hogy a kézirat másolat.

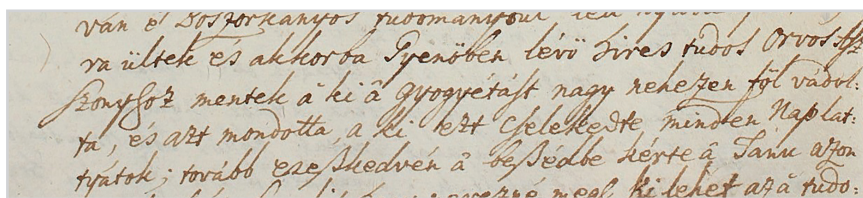
A Németh Kata és Horváth János elleni tanúkihallgatási jegyzőkönyvet jelentős terjedelme ellenére a duktus alapján végig egy kéz jegyezhette le (1. és 2. kép).³⁰

A kéz azonosságát a grafémák formája mellett a hangjelölés is alátámasztja, jöllehet, az előző irathoz hasonlóan, ezúttal is inkább a graféma formája és hangértéke együttesen tekinthető egyénítő jellemzőnek. A korban bevett *β* és *ƒ* grafémák mellett végig jellemző az *l + j* kapcsolat (*l*)lyként realizálódva olyankor is, amikor a *j* a felszólító mód, illetőleg a kötő-

³⁰ A kézirat részleteit az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának engedélyével közlöm, amelyet ezúton is hálásan köszönök Földesi Ferencnek, a Kézirattár osztályvezetőjének.

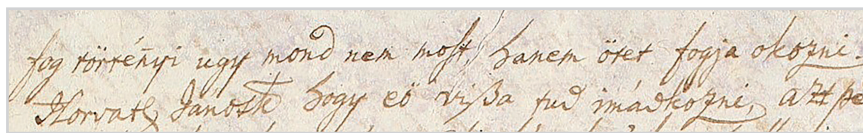
mód jele (azaz ezúttal sem a szóelemzés elve érvényesül): *busullyon*, *valylyon*, a *t + j* kapcsolat szintén *ty*-vel jelölődik, *tartya*. Ezúttal nem példátlan a polifonémikus *i* [*j + i*], elsősorban a *férinek* 'férjének' szóban (esetleg idesorolható a *tavali* is). A vizsgált lejegyzésben legtöbbször élesen elkülönül az *a* és az *o*, valamint az *i* és az *é* formája (szemben a korszak más kézírataival, beleértve a fentebb tárgyalt 1629-es forrást is – ennek elsősorban a dialektális ejtészváltozatok, például a magánhangzók nyíltabb és zártabb realizációinak szempontjából van jelentősége, beleértve az *i*-zést). A hosszú és a rövid ejtést viszont az *i*, az *ö* és az *ü* esetében az ékezetek hossza nem teszi egyértelműen megkülönböztethetővé (utóbbi más magánhangzókánál sem különül el következetesen, például: *Búza*, de *Buzát*; *Nemeth*, de *Németh*). Az *ö* és *ü* esetében az ékezetek több esetben el is maradnak.

A kézirat terjedelméhez képest nem sok javítás található benne (mintegy 87, viszont az esetleg közel felében talán csak megerősítette a lejegyző az adott részletet): ezek főként betűket és nem betűegyütteseket vagy egész szavakat érintenek. A javítás főként ráírással, esetleg előtte felvizezéssel történik; a szavak, szórészetek betoldása ritka (4 előfordulás, csak egyet idézve, a 82. tanú beszámolójában: *hamar érte vagy* [interlineáris betoldás: *ember vagy*] *marhabéli kár*; rendszeresebb azonban bizonyos betűk feltehetőleg utólagos betoldása). Áthúzással történő törlés nincs; a rendezett kinézet és az órszók mellett ez is másolásra utal. A javítatlan hibák egyike és az így kialakult értelmezés is alátámaszthatja a másolt jelleget (89. tanú): a *gyógyétást nagy nehezen föl vádolta* (!) – jóllehet ezt követően valóban megvádol valakit a „hires tudos orvos Aszszony”, feltehetőleg mégsem erre, hanem a gyógyítás felvállalására vonatkozott ez a részlet (3. kép).

3. kép. Részlet az 1759-es kéziratból (javítatlan, feltehetőleg másolási hiba: *vádolta*)

Ugyancsak nem javított másolási hibára enged következtetni a 82. tanú beszámolójában a kontextus alapján egyértelműen 'mást' jelentésű *most*: *hogyha akár mi ollyas kára fog történni úgy mond nem most* (!), *hanem ötet fogja okozni* (lásd a 4. képet a következő oldalon).

4. kép. Részlet az 1759-es kéziratból (javítatlan, feltehetőleg másolási hiba: *most*)

Az iratok nyelvjárási sajátosságainak feltárásával és összevetésével (beleértve azt, hogy mennyire reprezentálják azt a régiót, amelyekben készültek) külön tanulmány foglalkozik.³¹

Összegzés, kitekintés és forráskritika

Jelen esettanulmány három, Veszprém megyéből származó boszorkányperes jegyzőkönyv kéziratát vetette össze, s rámutatott arra, hogy a bizonyítás dokumentumaként és a lejegyzői kontextust tekintve egyaránt változatosról árulkodnak. A kéziratok mindegyikében a korszakra jellemző hangjelölést lehetett megfigyelni. A XVII. századi irat több, viszonylag archaikus megfelelést is mutatott mindkét lejegyzői kéztől, míg a XVIII. századiak esetében már kevés speciálisabb variáns mutatkozott, így inkább a graféma formája és hangértéke együtt bizonyult meghatározónak. További szempont, hogy a korszak más irataiban még jellemző, hogy az *a* és az *o*, vagy épp az *é* és az *i* hangjelölése nem különül el élesen, azonban a vizsgált kéziratok duktusára ez nem érvényes, azaz *e* téren is tisztán kiírtnak tekinthetők. Kevés javítás jellemzi a szövegeket; ez is mutatja, hogy mindegyik másolat lehet. Már csak a terjedelemből adódóan is kiemelt figyelmet érdemelt a Németh Kata és Horváth János elleni tanúkihallgatás jegyzőkönyve. Hozzá kell tenni, hogy esetükben az eljárás dokumentációja is gazdagabb volt, ugyanis mindkét vádlottat kihallgatták. Az utóbbiak kézíratainak a lelőhelye azonban jelenleg nem ismert. Komáromy Andor,³² aki közölte a vádlottak kihallgatási jegyzőkönyvét is, a teljes forráshoz az Országos Levéltár Lad A. Fasc. 1. No. 3. Lig 1. jelzetét adta meg, ennek alapján ugyanakkor a tétel nem érhető el a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának állományából. A *Magyarországi boszorkányság forrásai IV.*³³ kötetben a vádlottak kihallgatásának utánkölése szerepel a kiadvány közlési elvei

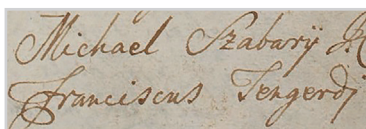
³¹ VARGA Mónika (2024), Területi és társadalmi beágyazottságról Veszprém megyei boszorkányperes jegyzőkönyvek kézíratai alapján. *Magyar Nyelvjárások* 62. 67–80. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2024/06>.

³² KOMÁROMY Andor (1910), *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

³³ TÓTH G. Péter (szerk.) (2005), *A magyarországi boszorkányság forrásai IV*, Budapest, Balassi Kiadó.

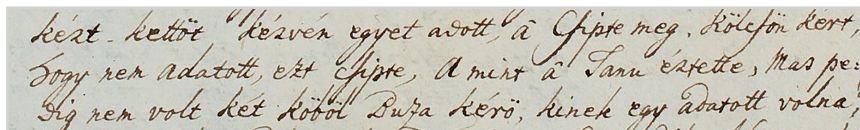
szerint, a hivatkozott jelzeten ugyanis a közreadók sem találták meg a keregett iratot.³⁴ Emellett, jöllehet a tanúvallomás jelenlegi lelőhelye az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, a vádlottak jegyzőkönyve onnan sem került elő. A Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár³⁵ és a Veszprém Megyei Levéltár sem őriz iratokat a kérdéses vádlottakról.

Tekintve, hogy Komáromy közlése szerint a forrás korábban az Országos Levéltár állományához tartozhatott, felmerül, hogy a tanúkihallgatási jegyzőkönyvnek esetleg szövegváltozata lehetett az a példány, amelyet jelenleg az OSZK Kézirattára őriz.³⁶ Komáromy az általa érdektelennek tartott vallomások nélkül közölte az iratot, így nem tehetünk mindenre kiterjedő összehasonlítást. A közölt változat szerint a kihallgatáshoz kapcsolható hatósági személyek Michael Szabassy, Franciscus Tengedi. A kézirat alapján a nevek részben eltérnek, azonban mégsem zárható ki, hogy ugyanazokról a személyekről van szó (5. kép).

5. kép. Az 1759-es eljáráshoz kapcsolt hatósági személyek
(Michael Szabassy és Franciscus Tengedi)

A kézirattal összevetve Komáromy közlése számos, a hangjelölésen jócskán túlmutatató eltérést mutat, a szövegközlés pedig a nem „lényegtelen”-nek tartott beszámolók esetében is hiányos. Csak egy példát idézve, a 6. képen olvasható részlet Komáromy közlésében így szerepel (hozzá kell tenni, hogy a későbbi kiadásban is ez olvasható):³⁷ *az csipte meg. Más pedig nem volt, aki két köből búzát kért, s kinek egy adatott, hanem.*³⁸

6. kép. Részlet az 1759-es kéziratból (az 1. tanú kihallgatása)

³⁴ Az erre vonatkozó tájékoztatást az Országos Levéltár C 28 állag referensének köszönöm.

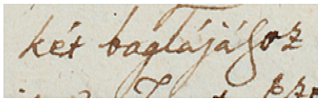
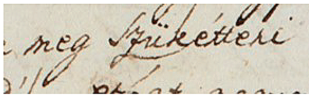
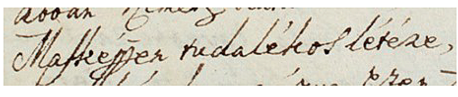
³⁵ Az iratokat ugyanis Győr vármegye alispánja terjesztette fel a királyi kancelláriához.

³⁶ Ez a boszorkányperes iratok esetében nem példátlan, részletesen lásd VARGA 2022a.

³⁷ KOMÁROMY 1910: 671; TÓTH G. 2005: 427.

³⁸ Az iratrészlet betűhű átírása a következő: *kettőt kérvén egyet adott, a' Csipte meg, kölcsön kért, hogy nem adatott, ezt csipte, A mint a' Tanu értette, Mas pedig nem volt két köből Búza kéro, kinek egy adatott volna, [...]*

A 1. táblázatban néhány további példát hozok az elérhető szövegközlések és a betűhű átírás különbségei

Szövegközlés (Tóth G. 2005)	A kézirat részletei	a hibás elem betűhű átírása (értelmezése)
Horváth Jánosnak két baglyához (428) ⁴⁰		= baglyájához 'boglyájához'
magát sem kívánta megszűkíteni (433) ⁴¹		= szűkíteni 'szűkíteni'
Másképpen tudálékos létezése (431) ⁴²		= létére
a tanút feddé is, ezt (443) ⁴³		= feddésért

1. táblázat. Az 1759-es kézirat részletei és betűhű átírata,
összevetve a szövegközléssel

Az összevetés alapján nem bizonyítható, hogy szövegváltozatokról van-e szó a vizsgált irat esetében, az eljárás további szakaszait, elsősorban a vádlottak kihallgatását pedig a meglévő szövegközlések alapján – a kézirat hiányában – jelenleg nem vizsgálhatjuk a lejegyzői kontextus szempontjából.

³⁹ KOMÁROMY 1910: 672, két boglyájához.

⁴⁰ Komáromy közléséből – lényegtelen tanúvallomásként minősítve – kimarad.

⁴¹ Komáromy közlésében az idézett részlet nem szerepel (a beszámoló utolsó tíz és fél sorát nem közli).

⁴² A fenti részlet Komáromy közléséből kimaradt.

MÓNKA VARGA

On the Scribal Context of Witchcraft Records from Veszprém County

The present case study investigates manuscripts of documented witness depositions of witch trials from a linguistic perspective, with particular emphasis on the diversity observable in the scribal context, including text formatting, spelling, abbreviations, and corrections. The sources were selected in relation to the venue of the VIth Scriptorium Conference, though in a broad sense: the analysis focuses on manuscripts recorded in Veszprém County in the 17th and 18th centuries. In each manuscript, the observed spelling variations were characteristic of the period. The 17th-century documents displayed several relatively archaic phonetic and graphic correspondences from both scribes, whereas the 18th-century documents contained fewer distinctive variants, making the form and sound value of graphemes more decisive. The texts contain only a few corrections, which also suggests that they all may be copies. The document of the witness depositions against Kata Németh and János Horváth from 1759 deserves special attention due to its volume, as it contains variably detailed testimonies from 98 witnesses. In this latter case, it was also necessary to highlight problems related to the transcription of earlier editions of the record.

LIGETI ZSUZSANNA

Egy Csécsi, vagy kettő?

Egy napló szerzőségének és egyéb jellemzőinek néhány kérdése

A Sárospataki Református Kollégium Könyvtárának állományában található, Ifjabb Csécsi (Tsétsi) János szerzőségével feltüntetett *Memoria Rerum Quarundam Belli Hungarici Adversus Domum Austriacam Anno MDCCIII Suscepti Descripta per JOHANNEM TSETSI SAAROS-PATACHINI 1705.* napló több szempontból is érdekes munka. A kéziratot egyetlen szerző, ifjabb Csécsi (Tsétsi) János munkájának tartják, azonban elképzelhető, hogy a Rákóczi-szabadságharc történetével foglalkozó napló két szerzőhöz köthető. A kézirat első része, amely az 1703 májusa és 1705 decembere közötti események leírása, idősebb Csécsi (Tsétsi) munkája, az ezt követő, 1706. januártól 1709. áprilisig terjedő rész pedig a fiáé lehet. A két szerző lehetőségének hipotézise több szempontú és mélyrehatóbb vizsgálatot igényel. Az íráskép mellett a papír és tinta vizsgálata, a betűmintázatok és abbreviációk vizsgálata is megerősítheti a feltevést. A külsődleges jellemzők mellett a későbbiekben a szóhasználat, a nyelvtani szerkezetek és stilisztikai vizsgálat is alátámaszthatja a hipotézist. Az eredeti és a másolt és egyéb témákkal foglalkozó Csécsi (Tsétsi)¹-szövegek, illetve a Thaly Kálmán-féle kiadás összevetése (amely – ismerve Thaly korszak iránti szenvedélyének következményeit – szintén sok kérdést vet fel) is része a feltevés igazolásának, vagy – ha úgy alakul – elvetésének.

A történelem, és ezen belül a magyar történelem kutatásának alapvető segédeszköze a különböző történeti korszakok különböző nyelvű forrásainak használata. A Rákóczi-szabadságharchoz köthető forrásanyag jelentős részét Thaly Kálmán adta ki a XIX. század végén, kiadásait azóta azonban már komoly kétség veszi körül. A XVII–XVIII. század fordulójáról, illetve a XVIII. század első évtizedeiből több napló típusú dokumentum maradt fenn, amelynek néhány darabját Thaly eredeti nyelven nyomtatásban is közreadta a „Monumenta Hungariae Historica = Magyar Történelmi Emlékek. Scriptores = Írók” című sorozat XXVII. kötetében. Az eredeti nyelvű kéziratok között „Ifjabb Tsétsi János Havi Krónikája a Rákóczi-háború tör-

¹ A idősebb és ifjabb Tsétsi János nevét a könyvtári, illetve levéltári katalógusokban is két formában – Tsétsi vagy Csécsi – használják; tanulmányomban a Csécsi névalakot használom.

téneteiről. 1703–1709.”² címmel szerepel az a napló, melynek szerzősége és közlése több szempontból megkérdőjelezhető.

A napló szerzősége kérdéses, és Thaly-féle közreadása több megoldásra váró problémát is felvet. Tanulmányomban ezek közül emelek ki néhányat, s próbálok meg rájuk lehetséges magyarázatot kínálni.

Ahhoz, hogy a napló szerzőségének kérdése világosabban álljon előttünk, elengedhetetlen röviden bemutatni a két Csécsi, apa és fia, életét és munkásságát. Idősebb Csécsi János (1650–1708) a sárospataki református kollégium tanára és igazgatója volt abban az időszakban, amikor a kollégiumnak a protestánsok hátrányos megkülönböztetése miatt el kellett költöznie Sárospatakról, és 1687 nyara és 1695 nyara között Göncön, majd 1695 nyara és 1705 tavasza között Kassán működött. Kassa 1704-es kuruc ostromakor a kurucok tönkretették a kollégium épületét;³ ekkor Csécsi a Kassán állomásozó osztrák alakulatoktól kért védelmet, majd tanítványai-val együtt hazatért Sárospatakra. Egyházának megbízásából részt kellett vennie az 1705-ös szécsényi országgyűlésen; az itt készített, 1705. szeptember 12. és október 3. között vezetett naplószerű feljegyzését később Kazinczy Ferenc másolta, javította és egészített ki. (Ezt a naplót Praznovszky Mihály adta ki 1995-ben.⁴) Hazatérése után Csécsi tanári feladatainak ellátása egyre nehezebbé vált a szabadságharc eseményei miatt, a küzdelem kimenetelét azonban már nem érte meg; 1708-ban meghalt.⁵ Sokat írt; munkái közül kiemelkedik az „Observationes Orthographico-Grammaticae”, amely Pápai Páriz Ferenc szótárának függelékében jelent meg.

Fia, ifjabb Csécsi János (1689–1769) a Göncön töltött időszakban született; Kassán és Sárospatakon, később nyugat-európai felsőoktatási intézményekben tanult, és tanulmányai alatt sokat utazott. Hazatérése után tanítani kezdett Sárospatakon, de személye és módszerei komoly belső konfliktusokat okoztak, így 1734-ben el kellett hagynia tanári állását, és többé nem taníthatott. Számos munkája maradt fenn a sárospataki levéltárban, melyek között van a Thaly Kálmán által közölt napló is.

² THALY Kálmán (szerk.), (1875), Ifjabb Tsétsi János Havi Krónikája a Rákóczi-háború történeteiről. 1703–1709. In *Történelmi naplók. 1663–1719.*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. (Monumenta Hungariae Historica = Magyar Történelmi Emlékek. Scriptores = Írók, XXVII.). 257–396.

³ CZEGLE Imre (1980), Ráday Pál és a sárospataki kollégium. In ESZE Tamás (szerk.), *Ráday Pál 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. 197–233. 200.

⁴ PRAZNOVSZKY Mihály (szerk.) (1995), *A szécsényi országgyűlés 1705-ben: Csécsi János naplója Kazinczy Ferenc hiteles másolatában, a magyar fordítással, továbbá az országgyűlés dokumentumaival, valamint R. Várkonyi Ágnes tanulmányával*. Szécsény, Szécsény Város Önkormányzata.

⁵ Fia tiszteletteljes szavakkal írt naplójában haláláról, lásd THALY 1875: 357.

A szerzőség kérdéséhez kapcsolható fontos probléma, hogy Thaly Kálmán és a korszakkal foglalkozó szerzők és munkák ifjabb Csécsi Jánost tartják a napló szerzőjének – noha Szinnyei József megemlíti, hogy az idősebb Csécsi „[n]émely dolgozatai összefolytak vagy kiegészültek az ifj. Csécsiével”⁶ –, ez az állítás azonban a dokumentum írásképe alapján könnyen megkérdőjelezhető. Idősebb és ifjabb Csécsi János több kéziratos munkája is megtalálható a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárának kéziratai között; ezek közül két, már korábban említett munka modern, forráskritikai szempontból is megfelelő kiadásban jelent meg.⁷ Ezek eredeti kéziratai az ifjabb Csécsinek tulajdonított napló első felének vizsgálatához kontrollszöveggént szolgálhatnak és megerősíthetik, hogy az 1703. május és 1705. december közötti időszak leírását készíthette akár az idősebb Csécsi János is. Az 1706 januárja utáni rész már biztosan a fiától, ifjabb Csécsi Jánostól származik, amit a kézírás hasonlósága alapján több, Sárospatakon található kézirat is megerősít. (A már tanárként írott *Historia gentis Hungaricae*. 1720. című munkája, a kézírás összehasonlítása mellett, a későbbiekben a naplóval való tartalmi összevetésre is alkalmas lehet.)

Az írásképpel a tintahasználat is különbözik a napló írásképe alapján elkülönülő részeiben, de a papír és az ennek azonosítására szolgáló vízjel alátámaszthatja, hogy a napló nem hamisítvány vagy későbbi munka, hanem a XVIII. század elejéről való. A vízjelek vizsgálatát ugyan még folytatni kell, de az eddig felfedezett és azonosított vízjelek az 1613-tól Teplicen működő papírmalomhoz kötik a szerző (vagy szerzők) által felhasznált papíríveket. A régi székely jelkép, az emberarcú nap, amelyet Matyasovszky Ferenc a Rákóczi-szabadságharc idején rendszeresen használt vízjelként, illetve a koronás postakürtös és a kürtölő lovaspostás ebben a korszakban folyamatosan használt vízjelei a teplici papírmalomnak,⁸ a postakürt EG monogrammal azonban egyelőre nem köthető a korszak egyetlen teplici papírmerítő mesteréhez sem, így ennek azonosítása is további kutatási feladat.

A napló felépítése is megerősítheti a kétszerzős elméletet, mivel az idősebb Csécsinek tulajdonított részben minden hónap leírásához egy-egy oldalt vesz igénybe a szerző, míg az ifjabb Csécsi által írott részben változó az események leírásához felhasznált oldalak száma.

⁶ SZINNYEI József (szerk.) (1891–1914), Csécsi (Tsétsi) János idősb. In *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, Hornyánszky. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> (2023. 10. 22.)

⁷ TSÉTSI János (2009), *Helyesírási-grammatikai megjegyzések = Observationes Orthographico-grammaticae (1708). Hasonmás kiadás fordítással*, ford. C. VLADÁR Zsuzsa, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 230.); PRAZNOVSZKY 1995.

⁸ PELBÁRT Jenő (2021), *Hét évszázad vízjelei Magyarországon (1310–2010)*, Budapest, Magyar Papír- és Vízjeltörténeti Társaság. 184, 201.

A kétszerzős elméletet támogathatja néhány alapvető ortográfiai különbség is, amely a két részt egyértelműen jellemzi. Ilyen a *-que* tapadószó rövidítésének használata vagy az ablativusok és adverbiumok hosszúságának jelölése, amelyet idősebb Csécsi ritkábban, míg ifjabbik Csécsi rendszeresen használ.

A két Csécsi eltérő stílusára jellemző nyelvi különbségek is meghatározók, így ezek későbbi vizsgálata is bizonyíték lehet állításunk mellett.

A naplóval kapcsolatos problémák közül azonban nem csak az „egy szerző, vagy kettő?” kérdés vár megoldásra.

Thaly Kálmán a nyomtatott kiadáshoz Kovachich Márton Györgynek a naplóról készített másolatát használta, amely másolat létezéséről egy rövid, a napló kéziratába becsúsztatott feljegyzés is tanúskodik.⁹ A Kovachich által készített másolatba becsúszó másolási hiba¹⁰ kapcsán kiemeli, hogy a hiba javításához Emődy Dánieltől kért segítséget,¹¹ tehát egyértelmű, hogy nem látta az eredeti kéziratot. Ezért az eredeti napló, a másolat és Thaly nyomtatott kiadása közötti eltérések további kérdéseket vetnek fel, amelyek már a kézirat tartalmát is érintik. A másoló és a kiadó által bármely okból kihagyott vagy hozzáadott részek és az eltérő központosítás, amelyet Thaly az elődök tévedéseinek értelmező javításaként tüntet fel, szintén számos problémát vet fel.

Már a kézirat első naplómondatának olvasásakor világosan kiderül, miféle eltérések és ezek következtében milyen további problémák merülnek fel.

A kézirat napló része az „IN NOMINE DOMINI NOSTRI JESU CHRIS(TI)” (‘A MI URUNK JÉZUS KRISZTUS NEVÉBEN’) kiemeléssel indul, és ettől elkülönítve folytatja a „Regnante Imperatore Leopoldo, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae etc Rege Avita Inclyti Regni Ungariae Libertate oppressa.” (‘Amikor Lipót császár Germánia, Magyarország, Csehország stb. uralkodója volt, a nevezetes Magyar Királyság ősi szabadsága el volt taposva.’). A két mondat különállása jelentheti azt, hogy Csécsi a naplót az isteni hatalom támogatásával kívánja írni, és rögtön az első mondatban rögzíti, hogy a magyarság a napló írásakor elnyomást szenved.

A Thaly-féle kiadás szövege azonban már a kezdő sorokkal megtevesztheti az olvasót, hiszen az „In nomine Domini nostri Jesu Christi, regnante Imperatore Leopoldo, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiaeque Rege, avita

⁹ „Ifj. Csécsi János sárospataki tanárnak eme nagybecsű kéziratát, amelyet Kovachich Márton György másolt le, s önkényesen »Historia Rebellionis Rakoczianae« címmel (sic!) látott el, Thaly Kálmán közölte a Monumenta Hung. Hist. II. oszt. Írók XXVII. Kötet 257-396 lapjain, 1875-ben. Sárospatak 1908. szept. 6. Harsányi István h. ktnok.” (vö. SZINNYEI 1891–1914: 226 és THALY 1875: XXIII–XXVI).

¹⁰ 1704 októberének és decemberének leírása kimaradt.

¹¹ THALY 1875: XXIV.

Inclyti Regni Hungariae Libertate oppressa [...]”¹² kezdéssel mintha azt akarná kiemelni, hogy I. Lipót Isten kegyelméből uralkodó királyként állt a magyar nemzet élén, ezzel is igazolva a Habsburg-ház uralkodói jogfolytonosságát és elfogadottságát, Thaly politikai meggyőződésének ellenére is.

A következő fontos, megválaszolásra váró kérdés az 1704-es év utolsó hónapjaihoz kapcsolódik. Az 1704-es év eseményeinek összefoglalásakor a szeptember hónap leírása után közvetlenül a november következik, majd a december, és ezt követően olvashatjuk az októberi eseményeket. (Ez a kronológiai anomália fölveti annak a lehetőségét, hogy volt a naplónak egy olyan korábbi fogalmazványa, amelyet a szerző később másolt be, és véletlenül kihagyta az október hónapot, de az is elképzelhető, hogy – mivel nem tudjuk, mennyi idővel később jegyezte fel a szerző az eseményeket – az októberi eseményekről korábban nem tudott mit írni, ezért későbbre halasztotta a bejegyzést, vagy eredetileg nem is akart semmit írni.) Thaly azonban nem a napló főszövegében közli a decemberi és októberi bejegyzéseket, hanem a kiadáshoz kapcsolt „pótközlésként”, így a teljes november és december hónap kimarad az összefüggő naplóközlésből.

A kézirat és a kiadás a személy- és helységneveket is más formában használja. A személyneveket az eredeti kézirat sokszor rövidíti, bár ez magyarázható azzal, hogy a napló kis méretű, ezzel szemben Thaly a kiadásban teljes neveket használ: Bercsényi Miklós nevét az eredeti szöveg Bercsenyi, Bercsényi, Bertsényi és Bertsényi formában is használja, míg Thaly Bercsenyiként írja. Szatmár földrajzi és közigazgatási nevet az eredeti Szattmar, esetleg Szatmar, míg Thaly Szathmár formában használja; Érsekújvár átírásánál még jelentősebb eltérés tapasztalható: az eredetiben Neuheusolium, míg Thálnál Neosolium formában szerepel a város neve, amely azonban Besztercebánya latin neve.

Az írásjelek használatában is különbség fedezhető fel: az eredetiben sokszor nincsenek kitéve az ékezetek, vesszők vagy pontok, a kiadás pedig sok és időnként az eredeti szövegtől eltérő írásjellel él.

Az eltérések oka lehet az, hogy Thaly nem az eredeti kéziratot használta a kiadáshoz, és a Kovachich-féle átírás sem pontos, hiszen a napló egyes részei nedvesség hatására, vagy szakadás, illetve a tinta átütése miatt nehezebben vagy szinte egyáltalán nem olvashatók, ezek az olvasást megnehezítő körülmények azonban nem adnak mindenre kézenfekvő magyarázatot. A kéziratból ugyanis 1828-ban készült egy másik másolat is, amelynek hitelessége a használt papír vízjele alapján szintén nem kérdőjelezhető meg. Ebben a másolatban az eredetivel megegyező jellemzők találhatók, és ezek nem azonosak a Thaly-féle kiadásban szereplő szövegváltozatokkal. A másolat jelentős része sajnos elveszett, s nincs rá komoly esély, hogy előkerül-

¹² THALY 1875: 259.

het, mivel a XX. század elején készült kissé hanyag kötése is már a csonka fasciculust tartalmazta. A megmaradt részek azonban, amelyek a ma már nehezen vagy egyáltalán nem olvasható részek esetében megbízható szövegváltozatot kínálnak, sokat segíthetnek a modern tudományos elvárásoknak megfelelő kritikai kiadás elkészítésében, amely alapján olyan nyelvi, stilisztikai és tartalmi vizsgálatok végezhetők, amelyek közelebb vezetnek a címbe feltett „egy Csécsi, vagy kettő?” kérdés megválaszolásához.

ZSUZSANNA LIGETI

One Csécsi or Two?

Some Questions About the Authorship and Other Characteristics of a Diary

The diary *Memoria Rerum Quarundam Belli Hungarici Adversus Domum Austriacam Anno MDCCIII Suscepti Descripta per JOHANNEM TSETSI SAAROS-PATACHINI 1705.*, housed in the Library of the Sárospatak Reformed College, is traditionally attributed to János Csécsi (Tsétsi) the Younger. However, it appears that the section describing events between 1703 and 1705 may have been authored by Csécsi (Tsétsi) the Elder, with the subsequent portion written by his son. This hypothesis of dual authorship requires a thorough and multi-faceted analysis. The manuscript must be examined in terms of its paper, ink, letterforms, and abbreviations, while the philological aspects—such as word usage, grammatical structures, and stylistic features—should also be studied to confirm or refute the hypothesis. Additionally, comparing the original manuscript with copies, other works by both Csécsi (Tsétsi), and the published edition by Kálmán Thaly is essential for verifying or disproving this theory.

IANCU LAURA

*A Forrófalvi énekeskönyv (1909)**Bevezetés**Forrófalva*

A kelet-romániai Moldva területén élő római katolikus magyar közösség köréből rendkívül kevés írásos emlék maradt fenn, ezért az ismert kéziratok értéke túlmutat a szűk filológiai, textológiai, kultúrtörténeti stb. kérdések jelentőségén. A kéziratos füzetek, ima- és énekeskönyvek a régi magyar vallásos kultúra és a magyar eredettudat médiumai, hordozói¹ és tárgyi szimbólumai.²

A tanulmányban közelebbről ismertetett, 1909-es keltezésű egyházi énekeskönyv egy olyan településről származik, ahol a magyarság – jelenlegi ismereteink szerint – a XV. századtól jelen van. Forrófalva (Faraoani)³ a történelmi Moldva legjelentősebb katolikus ekléziája volt. Ez lehet a magyarázat arra is, hogy a missziót látogató egyházi személyek feljegyzéseiben⁴ rendszeresen, de legalábbis átlagot meghaladó gyakorisággal említik a

¹ Ennek illusztrálására idézzük fel a következő, Tánzos Vilmos által rögzített történetet: „Andor János a tragikus sorsú P. Boros Fortunáttal való 1947-ben történt kolozsvári találkozását meséli el: »Ién [én] hosztam imakönyveket! Me ott vot Borosz Fortunát pap Koloszáron. Ién elmentem, az beszéltem véle. Me a niép [nép] itt a foluba rijám állott vót, hogy menjek sz keressem [keressem fel] meg. Ién kimentem, de akkor a komisztok [kommunisták] má csufolkodni fogtak vót. Ő ingem [engem] nem üszmert [ismert], ugy hogy monda nekem, nincen [nincs], nem tud adni. – Atyám, ién itt ülök egy hiétig [hltig], su usszem [úgy sem] menek vissza keresztetek sz könyvek niékül [nélkül]! Me ingem otthon várnak! – Akkor meggondolkozott, fiélt [félt], hogy nehogy legyek komoniszt, ameljik őtöt bántsá. Aszondja: - Há hónap miféle innep [ünne] van, maga tudja-e? – Há hodne [hogyne] tudjam? Miétt kérdezi atyaszága [atyaság]? Áldozócsü-törtök! – No akkor maradjon itt, kap élelmet sz szobát. – No így osztá hoztam nyócvan darab keresztteckét, sz iljen kici [ilyen kicsi] könyveket, sz naptárokat«”. TÁNCZOS Vilmos (1997), *A moldvai magyarok búcsúvezetői*. In S. LACKOVITS Emőke (szerk.), *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 2*, Veszprém–Debrecen, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság Laczkó Dezső Múzeuma – Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. 147–167, 162–163.; Boros Fortunát Domokos, OFM (1895–1953) tartományfőnök, tanár, lapszerkesztő, történész, vértanú. Számos történeti mű, lelkeségi könyv és imakönyv szerzője. DIÓS István (2001), Boros Fortunát Domokos. *Magyar Katolikus Lexikon VI*, Budapest, Szent István Társulat. 649–650.

² TÁNCZOS 1997: 147.

³ A településről lásd HALÁSZ Péter (2020), „*Ninc ki gondot üszeljen ránk...*”: *Néprajzi tanulmányok, dolgozatok a moldvai magyarok hagyományos műveltségéről*, Kolozsvár–Budapest, Kriza János Néprajzi Társaság – Néprajzi Múzeum. 39–47.

⁴ Róma 1623-ban Moldvát missziós területté nyilvánította. A misszió 1884-ig, a jászvásári püspökség megalakulásáig állt fenn.

települést. Zöld Péter 1781-ben készített jelentésében azt olvassuk, hogy Forrófalva Moldva legnagyobb katolikus plébániája Klézse (Cleja), Nagypatak (Valea Mare), Kövespatak (Kövesalja, Petricica), Nagy Lonka,⁵ Diószén (Gioseni) és Nagyszőlős⁶ fiókegyházakkal.⁷ Az énekeskönyv keletkezésének időszakában, az 1900-as évek legelején – a romániai statisztikai adatok szerint – „a lakosság 369 családból áll. Az 1508 lélekből 36 ember román, 1443 magyar, 10 német, 9 örmény, 9 zsidó és egy olasz”.⁸

Forrófalván született a moldvai magyarság egyik jeles történelmi személyisége, Petrás Incze János,⁹ és innen származik a legterjedelmesebb (ismert) magyar nyelvű kézirat, az 1671-ben keletkezett *Forrófalvi Imádságos Könyv* is, amelyet Domokos Pál Péter fedezett fel,¹⁰ és amelynek szerzője minden bizonnyal Petrás Incze János felmenője, Petrás Mihály kántor. Tánzos Vilmos felmérései szerint 1996-ban a lakosság 75%-a magyar nyelvű volt; az utóbbi évekre ez az arány 51%-ra csökkent.¹¹

⁵ Helynév; tájegység Klézse és Forrófalva között.

⁶ Azonosíthatatlan település, vélhetően az idők folyamán beolvadt vagy elnéptelenedett telep, falu.

⁷ GAZDA László (2009), *Moldvai magyar vonatkozású települések történeti tára. I: A–G*, Budapest, Nap Kiadó. 262, 264.

⁸ LAHOVARI George Ioan – BRĂȚIANU C. Ion – TOCILESCU G. Grigore (1900), *Marele dicționar geografic al României, alcătuit și prelucrat după dicționarele parțiale pe județe*, vol. III. București, Societatea Geografică Română. 325. Idézi: GAZDA 2009: 264.

⁹ Petrás Incze János (1813–1886) minorita ferences szerzetes kántor családban született. Tanulmányait az egri Hittudományi Főiskolán fejezte be. Itt tette le szerzetesi (1835) és papi (1836) fogadalmát is. Jászládányban, majd a kantai gimnáziumban tanári és segédlelkési feladatokat látott el. 1839 tavaszán a pusztinai (Pustiana) plébániára került, később (1841) Klézsére helyezték. 1886-ban bekövetkezett haláláig Klézse és a klézsei plébániához tartozó kilenc filia katolikusainak lelki gondozója. Több ízben bántalmazták és kirabolták; halálát az ismeretlen támadók által elkövetett testi sérülések okozták. Folklórgyűjtő munkássága a Magyar Tudós Társaság (MTA) titkárának, Döbrentei Gábornak a hatására bontakozott ki. A népelet több területére (történelem, gazdaság, népszokás, egyház, műveltség stb.) kiterjedő írásai (tkp. kérdésekre írt válaszok) az első részletes, helyi szerzőtől származó néprajzi közlés a moldvai magyarokról. Döbrentei biztatására Petrás néprajzi és nyelvészeti gyűjtéseket végzett; ezek egy része a pesti Tudománytárban meg is jelent. Gyűjtéseinek legjelentősebb egysége a közel 90 népdal és a ('41 előtt) még felfedezés előtt álló balladák, amelyek közül nem egyet elsőként jegyzett fel mind a román, mind pedig a magyar néprajzban. Lásd DOMOKOS 1979.

¹⁰ Domokos Pál Péter a következőket írja: „Második moldvai utam legszebb jutalma volt e kézirat, melyet Trunkon, Benedek Péternél találtam, de a tulajdonos szavai szerint származási helye Forrófalva. A moldvai magyarság eddig talált írásos emlékei között ez a legnagyobb: 744+23oldalas, szép kézírással írt könyv az esztendő minden egyes napjára szóló imádságokkal.” DOMOKOS Pál Péter (2001), *A moldvai magyarság.*, Budapest, Fekete Sas Kiadó. 137.

¹¹ TÁNZOZ Vilmos (2012), A moldvai csángók magyar nyelvismerete 2008–2010-ben, *Moldvai Magyarság*, 22, 1. 14–16, 15.

A kántorok szerepe, az anyanyelvű népének jelentősége

Az énekeskönyv szerzőjéről és személyéről, Farkas János kántorról nem sikerült (személyes) adatokra bukkanni. A korabeli viszonyok ismeretében vélelmezhetjük, hogy Farkas János a kántorok sokrétű tevékenységet ötvöző életét élte.

A moldvai katolikus magyarok vallásosságában, különösen a XX. század előtti évszázadokban a kántorok meghatározó szerepet töltek be. A helyi szóhasználatban deákoknak nevezett kántorok kiemelt státusát Moldvában maga Róma hagyta jóvá, illetve erősítette meg. A kántor feladatait egy 1795-ös egyházi irat a következőben foglalja össze: 1) az imák, a népének és a litániák tanítása (a templomban, a mise előtt, recitálva); 2) a mise alatti énekszolgálat; 3) az imádkozás vezetése ott, ahol adott ünnepnapon nem mutatnak be misét;¹² 4) a katekizmus oktatása a gyermekek és az ifjúság számára.¹³ Azokon a településeken, ahol nem volt pap, a kántor felügyelte és bonyolította le a teljes vallási életet. Jászvásár püspöke, Dominique Jacquet 1897-ben – tehát egy évtizeddel az énekeskönyv keletkezése előtt – az egyházmegye területén működő kántorok feladatait összegezve úgy fogalmazott, a plébániáktól nagy távolságra eső filiákon a „kántor hatalma majdnem korlátlan, és felülmúlja a plébánosét”.¹⁴ Lényeges ehhez megemlíteni azt is, hogy ebben az időszakban a magyar falvakban szolgáló kántorok magyar anyanyelvűek voltak. Többségük Erdélyből származott, vagy Székelyföldön szerezte képesítését.¹⁵ A katolikus parasztfalvakban

¹² A kántor által irányított „istentisztelet” Kovács Ferencz feljegyzései szerint a következőkből állt: „reggeli ima, azután sz. ének; ezt követi a boldogságos szűz olvasója; (...) felajánló ima”, majd a folytatásban „a nép megkerüli az oltárt, egyenként csókolván az oltárra kitett feszületet”. Kovács Ferencz (1870/2004), *Úti-naplója = Utazása Moldva-Oláhhonban*. In *Veszély, Imets és Kovács utazása Moldva-Oláhhonban, 1868*, Maros-Vásárhely. 1–119, 13. Hasonmás kiadás: Csíkszereda, Státus Kiadó.

¹³ Bernard Bișoc (é. n.), *Ierarhia catolică a Moldovei I–III*, Archivele Naționale ale Statului, Filiala Bacău. 228.

¹⁴ Jacquet levele Amann Josef Hurter jászvásári osztrák–magyar konzulnak. Közli: VINCZE Gábor (2004), *Asszimiláció vagy kivándorlás? Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történelmének tanulmányozásához (1860–1989)*, Budapest–Kolozsvár, Teleki László Alapítvány – Erdélyi Múzeum Egyesület. 98, 138. Lásd még SERES Attila (2003), „A magyar nyelv annyi lélek üdvösségére eredménnyel tanítható”. Források a moldvai magyarság anyanyelvű egyházi oktatási lehetőségeinek tanulmányozásához a XIX. század végén. *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközmények*. Budapest, Balassi Bálint Intézet – Magyar Országos Levéltár – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság – Országos Széchényi Könyvtár. 321–349, 348.

¹⁵ Tánczos Vilmos kutatásai szerint „a moldvai magyar nyelvű liturgikus imaanyagot döntő módon határozták meg a deákok”. A liturgikus imák szövegei „archaikus mivoltukban is igen erősen hasonlítanak egymásra, szövegszerű egyezéseik olykor igen meghökkentőek”. Tánczos azt is kimutatta, hogy „a régi magyar liturgikus imákat ismerő adatközlők imarepertoárja nagyjából azonos darabokból áll. Ezek a darabok, melyeket fő imádságoknak szoktak nevezni, mindenütt füzérszerűen, s ráadásul majdnem ugyanabban a sorrendben követik egymást”. „Az ima-

– sok helyen a második világháború után is – egyedül a kántorok tudtak írni-olvasni. A deákok képviselték „egyfajta magyar szellemiséget”, amely szorosan kapcsolódott a csíksomlyói ferencesek (vallásos) szellemiségéhez.¹⁶ Ahogyan Tánzos Vilmos is hangsúlyozta, a moldvai kántorok, „akiknek kéziratok füzeteiben, régi énekeskönyveiben tovább élt (...) [a] századok magyar vallásos kultúrája, akarva-akaratlan a magyarságtudat őrzőivé lettek Moldvában”.¹⁷

A fentiek ismeretében érthető meg, miért folyamadt a román állam és a jászvásári katolikus püspökség kíméletlen eszközökhöz, amikor a vallás területén kieszközölte és véghez vitte a nyelvcserét. Az egykor szent tárgyakként tisztelt magyar nyelvű, római katolikus vallásos könyvek égetése már a XIX. században megkezdődött,¹⁸ a magyar nyelvű ima- és énekhagyomány írott és szóbeli használatát tiltó rendeletek pedig végigkísérték a XX. századot.¹⁹ Az énekeskönyv keletkezésének az idején Moldvában még bőséggel találunk Magyarországról érkezett, a kántorok által a vallási életben használt magyar könyveket.²⁰ 1924-ben azonban a két évtizeddel korábban (1897) létesült halasfalvi minorita rend szerzetesei nyomdát alapítottak, és ezzel egyidejűleg az egyházmegye területén betiltották az erdélyi és magyarországi vallási könyvek terjesztését, illetve használatát. A minoriták saját nyomdájukban nyomtatták ki a Kájoni *Cantionale Catholicum*ából lefordított román énekeket és a többnyire olasz könyvekből fordított román imakönyveket.²¹ A román nyelvű vallásos kiadványok elterjedése a magyar nyelvű vallásos ének- és imahagyomány fokozatos eltűnéséhez vezetett. A *Forrófalvi énekeskönyv* írásos bizonyítéka annak, hogy a moldvai magyar ajkú katolikus falvak ima- és énekhagyománya a XX. század elején még

szövegek ideáltipikus sorrendje a következő: Miatyánk – Üdvözlégy – Hiszekegy – Gyómom Uramisten – Tízparancs – Ötparancs – Hét szentség – Hét főbűn – A szentgyónás részei – Az Oltáriszentséghez való négy szükséges dolog – Négy végső dolog – Töredelmesség, továbbá még néhány ritkábban felbukkanó ima”. TÁNCZOS Vilmos (1996), *Gyöngyökkel gyökeresztél. Gyimesi és moldvai archaikus imádságok*, Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó. 276–277.

¹⁶ TÁNCZOS 1997: 150.

¹⁷ TÁNCZOS 1997: 147–148.

¹⁸ L. JERNEY János (é. n.), *Keleti utazása a 'magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett, 1844 és 1845*. I, Pest, [k. n.]. 107; TÁNCZOS 1996: 152–153, 294, 295; CSOMA Gergely (2004), *Megtalált szavak*, Budapest, Etnofon Kiadó.

¹⁹ Uo. 148. A *Cantionale Catholicum*okat a Securitate még a '80-as évek végén is elkobozta. A kutatók számos ilyen esetet feljegyeztek. Lásd például TÁNCZOS 1997: 162.

²⁰ A Szent László Társulat anyagi hozzájárulással és különféle tárgyakkal (liturgikus kellékek, könyvek, lapok stb.) támogatta a moldvai katolikus magyarságot. Nem zárható ki, hogy a XX. századot megélt magyar nyelvű vallásos könyvek éppen a Társulat adományaként jutottak Moldvába. A témáról lásd SERES Attila (2002), „Csángómentés” Moldvában a XIX–XX. század fordulóján. *Pro Minoritate*, 2002. 17–47.

²¹ Erről lásd például TÁNCZOS 1996: 294; DOMOKOS 2001: 195.

magyar nyelvű volt, és ennél fogva ez a dolgozatban ismertetett forrás legjelentősebb tudományos és eszmei értéke is.

Tánczos Vilmos kutatásaiból tudjuk, hogy „a régi »deákok« archaikus eredetű, egyedülálló szépségű, a néprajztudomány számára még ma is meglepetéseket tartogató vallásos kultúrája (...) nem tűnt el egyik napról a másikra. A kenyerüket vesztett »deákok«, majd ezek utódai (...) családi, rokoni körben vagy a népi vallásosság megnyilvánulásainak különböző szinterein egy ideig őrizték még e kultúra egy-egy elemét. A Kájoni-féle Canticum Catholicum borzongató szépségű halotti énekei több moldvai faluban még ma is felhangzanak az éjszakai virrasztókban.”²² A magyar népénekek a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmával is elhangzanak, továbbá ritkán egy-egy Moldvában megtartott magyar nyelvű liturgia keretében.

A Forrófalvi énekeskönyv

Az énekeskönyv adatai

Az 1909-ben, Forrófalván keletkezett kézirat 72 lapból áll; a számozott oldalak száma 144. Szerzője (másoló, összeállító) Farkas János (sz. 1858) kántor.²³ Címe: *Kanczionális Rövig(d), és szép énekek*, amelyet egy hosszabb magyarázó alcím követ: *A' kersztény Any-szent-egyházban, is Lehetősse. Az óltáriszencségről és imádásáról. A' Bóldogságos szüz Marianak tiszteletire. Igaz szívbéli túredelmességre: a' Mennyeieknek buzgó kívánságára, serkengető Áitatos Énekek és az szentek tiszteletekre is. Énekelljete a' mi Istenünknek, énekelljete bőltsen. 46. zsóltárban.* Szintén a címlapon látható egy pecsét is, a következő írással: Societatea Serafia Faraoani Bacau Romania 1805.

A kézirat borítójáról nem készült kép. A belső lapok alapján gyanítható, hogy az egyházi adminisztrációban ekkoriban használt, más forrásokból ismert vastag, vászonkötésű füzettípus, amellyel a korabeli anyakönyvek között is találkozunk. A pecsét arra utal, hogy Farkas János hivatalos megbí-

²² TÁNCZOS 1997: 150. A kotta nélküli Kájoni énekeskönyv eredeti dallamait a kéziratos énekeskönyvek, valamint a moldvai és a székelyföldi gyűjtések alapján Domokos Pál Péter rekonstruálta. DOMOKOS PÁL PÉTER (1979), „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”, Budapest, Szent István Társulat. Több dallamot éppen Forrófalván fedezett fel és jegyzett le: DOMOKOS 2001: 137. Később értékes és hiánypótló gyűjtéseket végzett Kallós Zoltán, Seres András és Szabó Csaba, valamint Jáki Sándor Teodóz, jelentősen gyarapítva az énekek repertóriumát.

²³ Farkas János születésének az évszámát a kézirat 118. oldalán olvasható feljegyzésből tudjuk: „Farkas János egy ezer nyolcz száz ötven nyolcz ban születet”. ZSÍROS TIBOR (2021), *Képek, emlékek Moldvából és Erdélyből (1974–1990)*, Budapest, Fekete Sas Könyvkiadó. 678.

zással rendelkező kántor volt, illetve arra, hogy az általa összeállított kézirat (tartalma) egyházi jóváhagyással rendelkezett.²⁴

Az énekeskönyvet forrófalvi Sárík Mártonné Szabó Erzse (1917–1987) kapta meg Farkas János Márton nevű fia családjától. Szabó Erzse a kéziratot később ismeretlen nevű keresztgyermekének ajándékozta, aki 1984-ben a Forrófalván tartózkodó Zsíros Tibor magyarországi geográfusnak adományozta. Az értékes forrást Zsíros Tibor 2021-ben megjelent könyvében teljes terjedelmében közreadta képek formájában, a könyvhöz mellékelte CD-n (551–703. oldal). A 114 éves kézirat ma Zsíros Tibor magántulajdonában van.

A kézirat stilisztikai jellemzői

Arra vonatkozóan nem rendelkezünk adattal, hogy Farkas János másolta vagy diktálás útján jegyezte le az énekeket. Néhány (fonetikai) jelenség arra utal, hogy van, amit hallás útján jegyezhetett le, vagy pedig a másolás során egyes szavakat a helyi nyelvjárás (kiejtés) szerint írt át, például: ébredj fel/ ebredgyél fel, orvosom/orvasam, onnan/annat, ragyognak/ragyagnak stb. A kézirat egy szerző kézírását tükrözi. Az írás jól olvasható. A különféle „hibákról”, nyelvi sajátosságokról stb. egy alapos összehasonlító vizsgálat után lehetne érdemi megjegyzéseket megfogalmazni. Egy másodlagos korrekció jeleire gyanakodhatunk például abból, hogy az *á* betű felett néhol van ékezet, másutt nincs, illetőleg több helyen ez az ékezet színes ceruzával került beírásra. A „Nóta” jelölés nem következetes, és nem tudható, hogy pontosan mit jelöl. Hű másolás is lehet az eredeti forrásból, de utalhat arra is, hogy az adott vers elhangzása dallamhoz kötött. Vannak esetek, amikor a szerző pontosan jelöli azt, hogy a szöveg mely ének dallama szerint énekelendő. Összességében nem tudjuk, hogy a különféle természetű megjegyzések a szerző személyes, emlékeztető bejegyzései, vagy pedig arra is gyanakodhatunk, hogy az énekeskönyv közkézen forgott,²⁵ más is használta, és ez tette szükségessé az útmutatások pontos megadását.

A kézirat tartalma

Az énekeskönyv 116 szöveget tartalmaz; ebből 107 ének, 9 más típusú szöveg. A kutatás során (még) nem sikerült azonosítani minden egyes ének eredeti forrását; az eddigi eredményeket a tanulmányhoz mellékelte táblázatban foglaltam össze (lásd a Mellékletet). Ami bizonyosnak tűnik az az, hogy a 107 ének közül 31 a Kájoni-énekeskönyvből származik. A kutatásokból tudjuk, hogy a Moldvában „elterjedt magyar nyelvű vallásos népdalok (például halottas énekek, nagyböjti énekek, karácsonyi énekek, Mária-éne-

²⁴ A minorita ferencesek kiadója a Editura Serafica.

²⁵ Ez az eljárás bevett gyakorlat volt nem csak Moldvában.

kek, szentek himnuszai, miseénekek stb.) nagyobbik része Kájoni János több kiadást megért (1676, 1719, 1805) *Cantionale Catholicum* énekeskönyvéből származik, és gyakran erősen folklorizálódott szövegváltozatokban maradt fenn” – ami a majdani vizsgálatok szempontjából még izgalmasabbá teszi a kéziratot.²⁶ Az Éneklő Egyház 1985-ös kiadásában olvasható jegyzetek alapján további néhány szöveg forrását sikerült azonosítani. Ez alapján úgy tűnik, 3 szöveg a *Cantus Catholici* énekeskönyvből (1651), 5 a Tárkányi–Zsasskovszky énektárából (1874), 10 Bozóki Mihály énekeskönyvéből (1797), 5 Szentmihályi Mihály énekeskönyvéből (1797) és egy Faludi Ferenc vallásos szerzeményei közül származik. A 107 énekszövegből tehát 55 forrása/párhuzama azonosítható. A moldvai kántorok a Kájoni *Cantionale*, valamint az előbbieken felsorolt kiadványok mellett használták még a *Mennyei Szép Koszorút*,²⁷ a *Jóillatú Rózsáskertet*,²⁸ a *Csíksomlyói kalauzt* (1930), Veress Ernő *Erdélyi imádságoskönyvét* (Temesvár, 1941), a *Római katolikus imádságos és énekeskönyvet* (Gyulafehérvár, 1971), valamint a *Hozsanna* 1977-es kiadását is.²⁹

Szövegelemzés

Az énekszövegek egyenkénti összevetése és elemzése kutatás előtt álló feladat. Az eddigi tapasztalatok alapján erre vonatkozó, kellően megalapozott tanulságok nem vonhatók le, az azonban megfigyelhető, hogy a szöveg szintű egyezéstől a sor- vagy versszak szintű egyezésig bezárólag számos esettel találkozunk.

Példák a szöveg szintű egyezésre:

Cantionale Catholicum

MenyországnaK Királynéja,
Angyaloknak Szent Aszszonya:
Aldott gyükér Szüz MARIA,
Idvez-légy Christus Szent Annya.

²⁶ TÁNCZOS Vilmos (2007), A moldvai csángók népi vallásosságának kutatása (Kutatástörténeti összefoglaló). In S. LACKOVITS Emőke – SZÓCSNÉ GAZDA Enikő (szerk.) (2007), *Népi vallásosság a Kárpát-medencében, 7/II*, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, Székely Nemzeti Múzeum–Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság. 311–338, 319.

²⁷ FÖLDES Zoltán (összeáll.) (1930), *Mennyei Szép Koszorú. Imádságok és énekek*, 3. kiadás, Cluj-Kolozsvár.

²⁸ *Jó illatú Rosas Kert*. 1703-ban jelent meg magyarul német fordításból. Több kiadása volt.

²⁹ TÁNCZOS 1997: 162, 167. Lásd még TÁNCZOS Vilmos (2021), Kájoni-örökség és 20. századi moldvai történelem. Andor János (1914–2002) bogdánfalvi búcsúvezető példája. In IANCU Laura (szerk.), *A moldvai magyarság kutatása a 21. században. Tanulmányok Domokos Pál Péter tiszteletére*, Budapest, ELKH BTK Néprajztudományi Intézet. 50–80.

Te-általad e' Világra,
Uj-Világosság virrada:
Örülly dicsősség virága,
Kinél szebb nem jött Világra.

Aldott légy, drágalátos Szüz,
Isten veled, szép virág Szüz:
Menyben Szent Fiad mellett ülsz,
Tudgyuk rajtunk is könyörülsz.

Forrófalvi énekeskönyv

Mennyszágnak királynéja! Angyaloknak szent
aszszonya, áldott gyükér, szüz Mária, üdvézlégy Krisztus
szent annya.
Te altallad e Világra, új Világosság viriada, örülj dicsőseges virág,
kinel szebb nem jöt világra.
Áldott lény drágalátos szüz! Isten veled, szép
virág szüz! mennyben sz. Fiad mellet ülsz s tudjuk
rajtunk is könyörülsz. Amen.

Példák a strofaszintű egyezésre:³⁰

Születésén Istennek....
Születésén Istennek, az Angyalok örülnek,
és vigan énekelnek: Dicsőség az Istennek.
A' Szüz Istent fogada, Szüz szüle e' Világra,
és Szüzen megmarada.

Szent Angyal menyből hirdet, Pásztoroknak örömet,
Christusnak születését, és nagy gyönyörűségét.
A' Szüz Istent etc.

Forrófalvi énekeskönyv

Születésén istennek; az Anyalok örülnek,
és vigan énekelnek Dicsőség az istennek. A
szüz isten fogadá, szüz szülé e' világra és
szüzzen meg marada, :/:

³⁰ Az első versszakok megegyeznek/azonosak; a második versszak közepétől megszűnik a szövegegyezés.

Szent Angyal Menyből hidet Pásztoroknak
örömet mely illet minden Népet, hogy Megváltó
születet. A' szüz Istent fogadá, s' a' t.

A *Forrófalvi énekeskönyv*ben találunk olyan vallásos népénekeket is, amelyek az egyházi kiadványokban nem szerepelnek. Ilyen például a „Lehullott a Jézus vére” című/kezdetű ének, amelyről Tánczos Vilmos kutatásaiból tudjuk, hogy nem szerepel „sem a régebbi, sem az újabb kiadású énekeskönyvekben.”³¹ A szöveg kép- és motívumanyaga (például a keresztfá tövébe hulló krisztusi vért angyalok szedik fel; az eredendő bűn és a kereszthalál közötti kapcsolat említése stb.) [az éneket] az archaikus imádságokkal rokonítja”.³²

Zsíros Tibor a könyvéhez mellékelte CD-n az általa gyűjtött (1974–1990) népénekeket is közreadta. Ennek köszönhetően fedezhettem fel, hogy a „Lehullott a Jézus vére” kezdetű népének kéziratbéli változata szinte egészében megegyezik a közel száz évvel később, a szomszédos Lujzikalagorban (Luizi-Călugăra) rögzített, énekelt változattal. Ugyanezt látjuk a „Mennyből az angyal...” kezdetű ének esetében is, ahol a szövegek írott és – a több évtizeddel később rögzített – énekelt változata lényegében megegyezik.

A más típusú szövegek

A kilenc darab más típusú szövegből négy litánia („Lorettói”, „Páduai Szent Antal”, „Mindenszentek”, „Keresztjáró napok”).³³ A többi, műfaj tekintetében kérdéses szöveg a kézirat végén, a 133–135. oldalon szerepel a következő cím alatt: „Akár melly szükség, és nyomorúság idején. A mellyet Búza szenteléskor, vagy Kereszt járó héten is szoktat mondani. Nóta Tulaidon.” A szövegeket elkülönítő (al)címek a „szükségeket” fogalmazzák meg: „Essőért”, „Tiszt[a] időért”, „Éjség idejen”, „Dög-halál idejen”, „Marhadög idejen”. A 135. lapon megismétlődik az útmutatás („Jegyzés”): „Így az alább ki nevezet szükségekben is, lehet, mind ezen verseket mondani, mikor az idő szükséges. Ezen fent irtt versekből, az 'Mezőnkre harmatidőt, úgy innét, aláb irt verseket, el lehet közölni a többiek közé” (135. oldal).

³¹ Kővári Réka szóbeli közlése szerint folyamatban van egy olyan, egyházi jóváhagyással rendelkező népénekgyűjtemény megjelenése, amelyben ehhez hasonló, úgynevezett népi ének-típusok is szerepelnek.

³² A moldvaiak az éneket nagyböjti időszakban, továbbá a csíksomlyói pünkösdi búcsún, a keresztútjárás során éneklik. TÁNCZOS 1996: 170. Archaikus ima variánsa („Dicsértessék szent keresztfá, / édes Jézus meghalt rajta.”), lásd például TÁNCZOS 1996: 111. Szövegpéldákat lásd még SERES András – SZABÓ Csaba (1991), *Csángómagyar daloskönyv. Moldva 1972–1988*, Budapest, Héttorony Kiadó. 320, 421.

³³ „Más. A' Boldogságos szüz Máriáról Laurétomi Litánia” (95–98. oldal); „Mas A' Padvai szent Antal tiszteletire. Litánia” (122–125. oldal); „Litania Minden szentekről. Kedre. Vagy köz-könyörgések idejére” (138–142. oldal).

A „Keresztjárom napokra” (143. oldal) cím alatt olvasható szöveg litánia(szerű) ének lehet, az egykor hagyományosan megtartott keresztjárom napok szertartásrendjének megfelelően, ahol és amikor a zsoldárok mellett litániákat is énekeltek:³⁴

„Mennybeli Atya Isten! Irgalmazz minekünk.
Oh könnyörülj, oh könnyörülj, oh könnyörülj a te népeden,
Kit megváltattál Krisztus! Drága szent véreddel,
Örök haragadat fordítsd el mirólunk.
Hallgasd meg, (háromszor mondatik)” (144. oldal).

A „Keresztjárom napok” valamennyi szövegét, pontosabban párhuzamait megtaláljuk a Kájoni *Kancionáléban* (1235–1237. oldal). Ennél a kilenc szövegnél nem szerepel a „Nóta” megjegyzés, így nem tudjuk, hogy recitáltak vagy esetleg énekeltek.

A kézirat egyik izgalmas szövege a „Szent Antal litánia”, illetve „Szent Antal ének”, amely nemcsak a napjainkban is virágzó Szent Antal-tisztelet szempontjából érdekes,³⁵ de textológiai, filológiai jellemzői miatt is. Bálint Sándor és Tánccs Vilmos vizsgálataiból tudjuk, hogy a Szent Antal-népe ének egyike azon szövegtípusoknak, amelyek segítségével az archaikus imák műfaji kapcsolódásának a sokirányúsága érzékeltethető, illetve bemutatható. Ismerünk olyan, a népénekkel szoros rokonságot, szöveg- és/vagy motívumszintű egyezést mutató archaikus népi imaszövegeket, amelyek a másodlagos oralitás révén további műfaji elágazásról tanúskodnak. Ismerünk olyan, ma már ráolvasás funkcióban használt Szent Antal-szöveget, amely eredetileg archaikus ima vagy népének lehetett. A népi imaszövegekben az egyes műfajok elemei/formulái jól megfigyelhetők egy adott imaszövegen belül.³⁶ Ismerünk vallásos népénekből és archaikus népi imából költött (kompilált) egyéni imát is.³⁷

³⁴ A keresztjárom napok egyházi hagyománya az V. századra nyúlik vissza, Gallia területére, ahonnan továbbterjedt. Magyar adatokkal a XV. századtól rendelkezünk. A húsvét utáni 40. napot megelőzően, amikor az Egyház Jézus mennybemenetelét (áldozócsütörtök) ünnepli, háromnapos böjtöt és „imádságos-napokat” írtak elő az ekkor elhatalmasodó természeti csapások miatt. A „szorongatások megszűnéséért” tartott, a templomtól a határig terjedő körmenetben zsoldárokat, litániákat énekeltek. KUSZÁLIK Péter – VAVRINECZ Veronika (1993), *Keresztjárom napok. Magyar Katolikus Lexikon I*, Budapest, Szent István Társulat. 939–940.

³⁵ A forrófalvi plébániatemplom patrocíniuma Paduai Szent Antal.

³⁶ Műköltészeti eredet: „Atya, kereszt, csudák, / haláli nyomorúság”; népi eredet: „Elindula Szent Antal / min[d] három tanács”; archaikus imarész (ráolvasásszerű): „A szentséges pohár úgy bételjesedjék, / mind a Krisztus Jézus szava bételjesedik, áment”. TÁNCZOS 1996: 122.

³⁷ TÁNCZOS 1996: 119. Tánccs szerint a moldvai és a székelyföldi szövegpéldák a Szent Bonaventurának tulajdonított officium („Si quaeris miracula... – Csodákat kik látni vágytok...”) hatását mutatja, amely eredetileg a ferences Speieri Julián által szerzett Szent Antal-zsolozsma

Példák:

Forrófalvi énekeskönyv, „Szent Antal ének”

Ha e nagy szent imádkozik, a döghalál eltávozik, / tenger vizzei engednek (...) A kik kinlodnak rabságban, reménység nélkül / fogságban, azokat esedezés, szabadicsa könyörgése (...) / Ad meg Jezus! szent Antalért, a mit kérünk érdemiért. Amen.”³⁸

Bogdánfalvi népének

„Szent Antal érdemből / betegek gyógyulnak, / fogságból ész tengerekből / szokan szabadulnak. / Vének ész ifjak / szokan veszett jószágokat / kérik ész nyerik őáltala”.³⁹

Újfalusi [Satu Nou-Nicorești] ima

„Betegek gyógyulnak / a hosszas betegségből, / rabok szabadulnak. / Tenger merők (?) (...) / elveszett jószágokat (...) / ki hezzám fojamodik, / vaj betegségembe, / vaj káromlásomba, / vaj egyeb nyomorúságomba”.⁴⁰

Az énekeskönyv szövegei között találjuk a „Szent Márton ének”-et (119–120. oldal),⁴¹ ami azért is érdekes, mert Szent Márton helyi tiszteletére voltaképpen Forrófalva első írásos adatolása óta vannak utalások. A település temetőjében ma is áll az 1435-ben épült, több ízben felújított kápolna, amelyet bár eredetileg Mária mennybevételének emlékére szenteltek, a Szent Márton-kultusz központi helye volt. A kápolna ajtaján olvasható felirat szerint: „Bálint Márton csinálta”.⁴²

2021-ben a szombathelyi egyházmegye és a Szent Márton Intézet támogatásával a kápolnát és a benne található Szent Márton-festményt felújították.⁴³ Minthogy Európában, Forrófalván található a legkeletibb Tours-i

egyik imája volt. A szövegről további adatok: TÁNCZOS 1996: 120; BÁLINT Sándor (1977), *Ünnepi kalendárium I–II*, Budapest, Szent István Társulat. 434.

³⁸ 125. oldal.

³⁹ Tanczos Vilmos 1993-as gyűjtése. TÁNCZOS 1996: 119.

⁴⁰ Tanczos Vilmos 1992-es gyűjtése. TÁNCZOS 1996: 122.

⁴¹ Változata: KÁJONI 1676: 829.

⁴² Feltételezések szerint Bálint Márton a templomkaput készítette, nem magát a templomot. Lásd például HALÁSZ 2021.

⁴³ A kép restaurálására Szombathelyen került sor. A munkafolyamatokat Orbán Róbert, a szombathelyi Szent Márton Intézet munkatársa, a Szent Márton Európai Kulturális Útvonal magyarországi tanácsának elnöke felügyelte. KAJÁRI Gabriella (2020), *Körúton Szent Mártonnal a csillebérci úttörőtáboron keresztül a moldvai csángó Forrófalvára*. In <https://blog.skanzen>.

Szent Márton tiszteletére szentelt templom, a kápolna ajtaján Szent Márton „lábnyomát” is elhelyezték, ti. azt a bronzplakettet, amely a Szent Márton Európai Kulturális Útvonal (Via Sancti Martini, 2005) jelképe.⁴⁴

Utószó

A történelmi körülmények ismeretében rendkívülinek és a moldvai magyar közösség identitása szempontjából jelentőségteljesnek kell tekintenünk a *Forrófalvi énekeskönyvet* és annak fennmaradását. Jelentőségteljes az is, hogy a diktatúra évtizedeiben akadt egy bátor férfi, aki tulajdon szabadságánál többre értékelte a régi kéziratot, és 1984-ben megmentette a fizikai megsemmisüléstől. A szertartáskönyvként használt füzet egy olyan korszakban keletkezett, amikor a fiatal, huszonhárom éves jászvásári egyházmegye területén, a katolikus magyarok hitéletében a legintenzívebb fokon zajlott a nyelvcsere. A nyelvészeti és egyházzenei érdekességein túl a kéziratra ma már úgy is tekinthetünk, mint – moldvai viszonylatban – egyedülálló nyelvemlékre.

hu/2020/11/06/koruton-szent-martonnal-a-csilleberci-uttorotaboron-keresztul-a-moldvai-csango-forrofalvara/ (2023. 04. 25.).

⁴⁴ Az útvonalat az Európai Tanács kiemelkedő jelentőségű európai kulturális útvonallá nyilvánította.

Melléklet

A Forrófalvi énekeskönyv verseinek címe, kezdősora, variánsai, párhuzamai, forrásai

Cím(lap)

Kanczionális Rövig, és szép énekek. A keresztény Anya-szent-egy-házban, is Lehetősse. Az oltáriszencségről és imdásáról. A Boldogságos szüz Marianak tiszteletire. Igaz szívbéli türelemmességre: a' Mennyeieknek Buzgó kívánságára, serkengető Áitatos Énekek. és az szentek tiszteletekre is. Énekelljete a' mi Istenünknek, énekelljete böltsen. 46. zsoltárban. ezen énekek [1805],⁴⁵ Ki szedeztetet egy Regi idős Könyből, Mely 104. éves és még mas könvekből is szedezet öszve, Meg vagyna írva, Farófalván. 1909. Farkas. János. által. Pecsét: Societatea Serafia Faraoani Bacau Romania 1805.

Lap-szám	Cím	Kezdősor	Megjegyzés
Számolás nélkül	1. Énekek. Nagy napokra. Az oltári szentséghez való áldás előtt. Ének ⁴⁶	Térdet fejet hajtun, neked áldást mondunk	
Számolás nélkül	2. Ének Midőn az oltári szentséggel Áldás adatik ⁴⁷	Azért ezt a' Nagy szentséget, le borúlvan imadgyúk	
2.	3. Mas. Karácsonban és uj esztendő Napján ⁴⁸	Kyrie...eleison, született világ Megváltója	Címnél: Nóta.
2.	4. Húsvétban ⁴⁹	Kyrie...eleison, fel támadt Krisztus e' napon! dicső testben, lelki örömben	
3.	5. Pünkösöd Ünnepein ⁵⁰	Kyrie...eleison, minden Jóknak kút-forrása! ki árasztod bőv malasztod Mennyre s' földre	

⁴⁵ A lap bal margóján, a tintával írt szövegtől elkülönülten, másik színnel írott és ceruzával körülírt.

⁴⁶ A KÁJONI 1676 és az ÉNEKLŐ EGYHÁZ 1985 (a továbbiakban: ÉE) nem tartalmazza.

⁴⁷ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁴⁸ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁴⁹ KÁJONI 1676: 501, 502.

⁵⁰ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

3.	6. (Boldogságos szüz Maria Ünnepein.) ⁵¹	Kyrie...eleison, Ki Mariat meg tartottad, köz veszélytől, bűn szennytől kegyelemből szerelmedből (Amen)	
3. ⁵²	7. Adventi énekek. Az ige megtestesülése foglaló szép ének ⁵³		
4.		Mikor Máriához az isten Angyala, Názáreth városba, az égből le szálla (Amen)	A lap több helyütt sérült; a kötésnél szakadt.
6.	8. Karácsonyi ének ⁵⁴	Kely-fel keresztén Lélek! a' nagy istenre kérlek, tekincs be a Jaszolyba (Amen.)	Címnél: Más. Címnél: Nóta.
7.	9. A Pásztorok az Angyali hirvel ⁵⁵	Mennyből az Anagyal le jött hozátok Pásztorok (Amen)	Címnél: Más. A versszakok számozottak.
9.	10. Cím nélkül. ⁵⁶	Szüz Mária e' világra nekünk szent Fiat hozá (Amen)	A 8. lapszám alján: Más.
10.	11. Mas. Nótával. ⁵⁷	Születésén istennek, az Angyalok örülnek, és vigan énekelnek Dicsőség az istennek (Amen)	
11.	12. Nota. oh felséges, oh szentséges Krisztus Jézus szent Teste! ⁵⁸	Áldoztasál Kisded Jézus! világ minden részében, ki-le szállál az egekből szüz Mária Méhébe (Amen)	Címnél: Más.
12.	13. Újj, esztendőre, é-nek. Nóta szüz Mária! e' világra nekünk ⁵⁹	Oh szép Jézus, ez újj esztendőben, tarcs kegyelemben (Amen)	A lap alja jelentősen kopott; gyakori használatra utal.
13.	14. (Víz. Kereszt Napjára való ének.) Nóta ⁶⁰		
14.		A' Királyok Királynának, Jézus Krisztusnak, szüz Mária sz. Fiának, mi egy urunknak (Amen)	

⁵¹ A KÁJONI 1676 és az EE 1985 nem tartalmazza.

⁵² Az ének címe a 3. lap alján szerepel; az énekszöveg a következő oldalon kezdődik. Ez a jelenség több ízben előfordul a kéziratban.

⁵³ A KÁJONI 1676-ban nem találtam; az EE 1985-ban a 265. számú ének (329–330. oldal). Az EE szerint az ének KÁJONI erdélyi népi gyűjtése.

⁵⁴ KÁJONI 1676: 313.

⁵⁵ EE 1985: 117.

⁵⁶ KÁJONI 1676: 304; EE 1985: 128.

⁵⁷ KÁJONI 1676: 240; EE 1985: 104.

⁵⁸ A KÁJONI 1676 és az EE 1985 nem tartalmazza.

⁵⁹ KÁJONI 1676: 338; EE 1985: 129.

⁶⁰ A KÁJONI 1676 és az EE 1985 nem tartalmazza.

17.	15. Mas. Házak Szentelésekor. Nóta. Idvezítőknnek szent Anyja ⁶¹	Boldog Haz, hol a' Krisztus lakik, annat Sátán el távozik (Amen)	Első három versszak számozott.
18.	16. Víz Kereszt nap Utánra A' Halálról. Nóta. Uram Hiszlek 1. ⁶²	Múlhatalna, bizonytalan a halálnak orája meg halsz ember bizonyára (Amen)	
19.	17. Azon Nóta az itiletről 2. ⁶³	Jaj mit mondok, mely szót adak az itilő Birónak (Amen)	
21.	18. Más. Azon. Nóta az Pokolroll. 3. ⁶⁴	Oh Pokolnak, kárhazatnak, ki mondhatatlan tüze (Amen)	
22.	19. Mas. Azon. Nóta. A' Mennyei Bóldogságról 4. ⁶⁵	Ah! mit mondgyak? mit gondoljak Mennyei Dicsőségről? (Amen)	
24.	20. A' Bűnöshez intes. Azon. Nóta. 5. ⁶⁶	Bűnös ember bűnös ember! ki' világra születél (Amen)	
26.	21. Mas. Ugyan arrol. Nóta. Könyörűly istenem, én bűnös lelkemen ⁶⁷	Ah ebredgy fel bűnös halálos álmodból, vétkezzél ki immár te rosz szokasodból (Amen)	
28.	22. Nagy Bőjtire való énekek A' bűnös, hogy me térését ne halaszsa. intetik Nóta. óh életünk végorája ⁶⁸	Ah! mely nagy kár, pokol bé zár, ha Leleked, bűnnek uttyan jár (Amen)	
29.	23. Más. A' bűnös Lélek serkengeti magát a' meg térésre. Nóta. ⁶⁹	Ebredgyél fel, óh en lelkem! Kit vár az isten, ne alugyál el oly méllyen ta a' bűnökben (Amen)	A 2. versszakról a szakaszok számozottak.
30.	24. Mas. A' me térti kívánó lélek az ő idvezítőjét keresi. vagy ohajtás Jézushoz ⁷⁰		
31.		Hol vagy én szerelmes, Jézus Krisztusom, hol talállyalak fel kegyes orvasam (Amen)	

⁶¹ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁶² A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁶³ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁶⁴ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁶⁵ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁶⁶ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁶⁷ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁶⁸ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁶⁹ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁷⁰ ÉE 1985: 276. Az ÉE szerint: Sz és D. Tárkányi – Zsaskovszky. ÉE uo.

32.	25. A' Boldogságos szüz fájdalmiról, és siralmiról. ⁷¹	Álla keserves Anya, kereszt fánál siralmában, midőn fűgne szent Fia (Amen)	Címnél: Nóta.
34.	26. Mas. szüz Mária siralmairól, s' fájdalmaira ⁷²	Jaj, nagy kedvem tartott, szerelmes szülöttem, kinélkül már e' Világban, holtig árva lettem (Amen)	
35.	27. Mas. A' szent Kereszt érdeméről, és dicsiretéről, és mikar Keresz felállítatván és meg szenteltetik. idvez-légy Krisztusnak drága sz. Teste. Nóta ⁷³		
36.		Krisztusnak zálszó imé fényelnek, tündöklék érdeme (Amen)	
37.	28. Mas. A' szent Keresztről ⁷⁴	Dicsirtesél szent Kereszt fa, Édes jezus meg holt rajta, Kálvária hegy telején; Minden felől foly sz. vér (Amen)	Ragasztott papírdarabon „fájdalmas” felirat. Feltehetően a lap sérülése miatt olvashatatlanná vált szó beírása.
38.	Lapalji cím: Más. No 297. Anul 1909. Februari 17.		Az oldalszám (38.) ceruzával szerepel. Feltehetően későbbi pótlás.
39.	29. Az Jézus véréről való szent Ének ⁷⁵	Lehulott a Jezus vere, A' szent kereszt fa tövére (Amen)	Következetesen strukturált sorok, versszakok.
40.	30. Virág vasárnapra, Proczei alat. Nóta. Máriat Dicsimi hivek jöjjetek ⁷⁶	Krisztus elejében örömmel mennünk, méltó tiszteletet Úrunknak tégyünk (Amen)	Lap alján: Más. AZ.
42.	31. Templomban ajtónál és Bémeés idejen Azon Procseszsióra ⁷⁷	Dicsőség, és dicsiret Te Néked Megváltó Királunk, kinek Gyermeki szép sereg mond édességes éneket (Amen)	

⁷¹ KÁJONI 1676: 420. Variáns: ÉE 1985: 166–167. Az ÉE szerint: „Sz. XIV. sz., Sík S. ford. C. sz, Gimesi gyűjt., 1844 szerint”.

⁷² A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁷³ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁷⁴ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁷⁵ Vö. TÁNCZOS 1996.

⁷⁶ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁷⁷ KÁJONI 1676: 437.

43.	32. Más. Nagy Pentekre. A Kereszt imádása alatt. Nóra. ⁷⁸	Én Nemzetem zsidó Népem, te ellene mit vétettem	Számozott versszakok.
45.	33. Más. Azon, Nótára. ⁷⁹	Im az ember im az ember, kinek kinnya nagy mint tenger (Amen)	
46.	34. Más. Azon Napra, Midőn az Óltáriszencség a' nagy óltárra, s' végre a' koporsóba vitetik. Nóta. ⁸⁰		Az „ótáriszencségen” az ó és á felett az ékezet másodlagos (ceruza) írás.
47.		Királyi zászlók labognak, Kereszt Titkai ragyagnak, mellyen úrunk meg öletett, s' halálával njert életet (Amen)	A 2. versszaktól kék színű ceruzával számozott verssorok.
48.	35. Más. Azon Nóta. Szent Bernárd Ápátúr Fohaszkodási A' szenvető Krisztus Jézus Tagjaihoz. ⁸¹ (1)	Idvezlég világ váltója, és idvesség meg Adója kívának veled türesben (?) részes lenni szenvedésben	Ceruzával számozott verssorok.
49.	A' Térdeihez. (2)	Szentek királlya idvez-lény bűnösökkel most is jót tény	Ceruzával számozott cím és verssorok.
50.	A' Kezeihez. (3)	Idvez-lény Jezus Jó Pásztor, harczan fárodván vagy bátor	Ceruzával számozott cím és verssorok.
50.	Az Óldalához. (4)	Idvez-légy Jezus óldala, hol lelkünk mézet talál	Ceruzával számozott cím és verssorok.
51.	az Mellyé hez (5)	Idvez-légy én idvességem, Jezus!	Ceruzával számozott cím és verssorok.
52.	A szivehez. (6)	Áldott légy nagy Király szive, Téged köszönt szolgál szive	Ceruzával számozott cím és verssorok.
53.	A' Fejéhez és arcájához. (7)	szent Feje idvezítőmnek, és irgálmás jó Tévmnek (Amen)	Ceruzával számozott cím és verssorok.
54.	36. ⁸²	Keresztények sirjatok, mélyen szomorkodjatok (Amen)	Címnél: Más. A lap bal margóján függőleges lila színű ceruzairás: „Üdvez légy Mária!” A versszakok számozottak.
55.	37. Azan Nótával Királlyi zászlók Labognak. ⁸³	Oh én napom fényessége, életem gyönyörűsége, jaj! mely homályba barulták, nagy bánatomra fordultal (Amen)	Címnél: Más.

⁷⁸ KÁJONI 1676: 404; ÉE 1985: 163. ÉE szerint: Sz: Kájoni Kancionále. D: Bozókai M., 1797. Uo. 163.

⁷⁹ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁸⁰ KÁJONI 1676: 435; ÉE 1985: 152.

⁸¹ KÁJONI 1676: 428.

⁸² ÉE 1985: 157. ÉE szerint: „Sz: Faludi F., XVIII. sz. D: Tárkányi – Zsasskovszky”.

⁸³ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

56.	38. Bűnbánati énekek. ⁸⁴	Könyörülj Istenem, én bűnös lelkemen, szánakodjál immar szomoru szivemen (Amen)	Címnél: Mas. A 2. versszaktól számozott verszakok. Lap alján: Húsvéti.
59.	39. Húsvéti énekek. Húsvétől fogva. Úr Napjának, 8.ik napjáig Nóta ⁸⁵	Úr Krisztus fel támadta, ránk malasztja áradta (Amen)	
59.	40. Más. Fel támadt Krisztus e' Napon, Aleluja hála légyen az istennek. ⁸⁶		
60.		Hogy az ember vigadozzon, Alleluja Hálá 'sat. (Amen)	
61.	41. Urunk Jézus Menybe mentele. Napján. Nóta. Ur Krisztus fel támadta ⁸⁷	Úr Jézus fel támadvan, negyven nap itt maradván, így szóll Apostalinak (Amen)	A 2. versszaktól lila színű ceruzával számozott versszakok.
62.	42. Imádlak nagy istenség ⁸⁸	Óh szűz anya! Fiadnak, örülly, Te szent Uradnak, búzgósággal, mert ma dicsíttetik, mennyekbe emeltetik, vígasággal (Amen)	Címnél: Más. Nóta. A 2. versszaktól lila színű ceruzával számozott versszakok.
62.	43. Pünkösti énekek A Prédikácia előtt ⁸⁹		
63.		Jöjj el szent Lélek isten, és erezd reánk tellyesen, Menyből fényességedet	Címnél: Más. A 2. versszaktól számozott versszakok.
64.	44. Prédikáció után. Nóta. Üdvezítőnknek sz. Annya. ⁹⁰	Adgyunk hálát szent Istnünknek, Teremtő szent Vezérünknek, Úr Jézusnak, Mesterünknek és a'mi meg szentelőnknek	Címnél: Más.
64.	45. Szent Mise alatt. Nóta. Im orcákra Borulak ⁹¹		Címnél: Más. A 2. versszaktól lila színű ceruzával számozott versszakok.

⁸⁴ ÉE 1985: 146–147. ÉE szerint: „Sz: Illyés I. után. D: XVII. sz., népi gyűjtésekkel egybevetve”. Uo. 146.

⁸⁵ ÉE 1985: 180. ÉE Szerint: „Sz: KÁJONI Kancionále felhasználásával ú. D: XVI. sz., mai népi gyűjtés szerint”. Uo. 179–180.

⁸⁶ KÁJONI 1676: 501–502.

⁸⁷ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁸⁸ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁸⁹ KÁJONI 1676: 533; ÉE 1985: 698–700. ÉE szerint: „Az ezredforduló körül keletkezett csodálatos ünnepi vers (...). Sz: Babits M. ford. D: Liber Usualis”. Uo. 697.

⁹⁰ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁹¹ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

65.		Pünkösöd napján szent Lelkét isten el küldötte, az Apostolok suvét meg erősítette (Amen)	
65.	46. Telles szent Háromságról való énekek. Nóta. óh Áldott szüz Anya. ezen nótával. ⁹²		
66.		Le Borulak isten, mostan Te előttd, Mert Te vagy a' Fő Úr (Amen)	Címnél: Más. Ceruzával, címként: Sz. Háromságról. A 2. versszaktól számozás színes ceruzával.
67.	47. Szent Ambrus, és sz. Agoston Hálándó éneke. Nóta. Te Deum Laudamus ⁹³	Téged, isten! dicsirünk, Téged Úrnak vallunk (Amen)	A 68. oldalon két sor közötti beiktatás: „(itt letérdepelnek)”, lejjebb: „(itt fel állanak)”. A 69. oldalon, az ének utolsó előtti sora előtt: „(itt térdet hajtának)”.
69.	48. Az óltári nagy szentségről való énekek. Nóta. Kis ártatlan member (?) ellen ⁹⁴	Áldott Jezus kenyér színben, gyönyörködik tiszta szivben (Amen)	A 2. versszaktól eredendően számozott versszakok.
70.	49. ⁹⁵	Óh Felséges! óh szentséges! Krisztus Jezus szent Teste: égi Manna, Menyből szálla (Amen)	Címnél: Más. Nóta. Tulajdon.
71.	50. ⁹⁶	Óh szentséges, óh kegyelmes édességes Jézusom, Dicsirtessél (Amen)	Címnél: Más. azon Nótával.
72.	51. Más. Az oltári szentséggel való utolsó Áldás után. Nóta. óh Áldot szüz Anya, Menyei ⁹⁷	Áldgy meg minket Jézus! kik itt egybe gyűltünk, a Te áldásidban	Lap alján: Más.

⁹² A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁹³ KÁJONI 1676: 563; ÉE 1985: 427–431. ÉE szerint: „A Te Deum az Egyház legrégebb (...) magasztaló-hálaadó éneke. A IV. században keletkezett, sőt egyes részei, elemei még korábbra, a vértanúk korába vezethetők vissza”. Sík Sándor és Pázmány Péter fordításaiban terjedt el. Dal-
loma a középkori magyar Te Deum származéka”, erdélyi népi gyűjtésekben is fennmaradt. Uo.
429, 431.

⁹⁴ KÁJONI 1676: 642.

⁹⁵ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁹⁶ ÉE 1985: 256. ÉE szerint: „Sz és D: Bozóki M. 1797.” Uo.

⁹⁷ ÉE 1985: 418. ÉE szerint: „Hagyományos magyar áldás-ének. (...) Sz: Szentmihályi M. és
Kájoni Kancionále. D: Gimesi gyűjt., 1844, a népi gyakorlat hozzávetésével”. Uo.

73.	52. ⁹⁸	Imádunk szent ostya, drágalátos manna – seregeknek ura (Amen)	Címnél: Nóta. Tulajdon.
73.	53. ⁹⁹	Üdvézlég Krisztusnak drága szent teste! (Amen)	Címnél: Más. Nóta. Tulajdon. A 3. versszakról számozott.
74.	54. ¹⁰⁰	Minden alakotmányok, az ural aldjátok és öt mindörökké felmagasztaljátok (Amen)	Címnél: Más. Nóta Tulajdon. A 2. versszakról számozott.
Oldalszám nélküli, rövidebb méretű ragasztott lap. ¹⁰¹	55. Cím nélkül ¹⁰²	Üdvézlég óltáriszentség! csodálatos Szent Istenség (Amen)	A 2. versszakról eredendően számozott.
76.	56. ¹⁰³	Imádlak nagy istenség, véghetetlen nagy Felség (Amen)	Címnél: Más. Nóta. Tulajdon. A bal margón kék színű tollal: „Két nyelvű száj, utálatos az Isten előtt”.
77.	57. ¹⁰⁴	Óh áldott szent Istenem! Te vagy nekem mindenem (Amen)	Címnél: Más. Azon Nótára.
78.	58. ¹⁰⁵	Lelkünk idvessége ihol jelen vagon, mély imádására ki ki le borúllyon (Amen)	Címnél: Más. Nóta. Tulajdon.
79.	59. Úr Jézus Kristusrol. Nóta. Az egeknek szép csillaga. ¹⁰⁶	Jezus szent emlékezete, szivben öröm eredete, de a méznek is felette, édességes jelen léte (Amen)	Címnél: Más.
81.	60. Jézus szentséges Neve Napján. Nóta. Im orczákra bórullunk ¹⁰⁷	Lelkem buzgósága gerjezd fel tüzedet, e' Nap méltósága gyulassza szívemet (Amen)	Címnél: Más.

⁹⁸ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

⁹⁹ ÉE 1985: 239–240. ÉE szerint: „Litániaszerű ének (...). Sz: Szentmihályi M., 1798. D: XVII. sz., Kersch alapján”. Uo. 239.

¹⁰⁰ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

¹⁰¹ Feltehetően ugyanaz a kézírás.

¹⁰² ÉE 1985: 247–248. ÉE szerint: „Sz és D: Bozóki M., 1797”. Uo. 247.

¹⁰³ Változata: ÉE 1985: 241–242. ÉE szerint: „Sz: Amadé L., átdolgozva. D. Tárkányi – Zsaskovszky”. Uo. 241.

¹⁰⁴ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

¹⁰⁵ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

¹⁰⁶ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

¹⁰⁷ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

82.	61. Bóldog szűz Máriáról való énekek, és A' Makula nélkül-való fogantatásról ¹⁰⁸	Idvez-légy Mária! isten szülője, kiben soha nem volt bűnnek szeplője (Amen)	
83.	62. szűz Mária születéséről. Nóta. oh szentséges! oh szentséges Krisztus Jezus! ¹⁰⁹	Fel teczet ma újj örömmek régen várt dicsősfénye (Amen)	Címnél: Más.
84.	63. Gyertya szentelő Bóldog Asszony unnepen, és Prsessio idejen. Nóta. ¹¹⁰	Mariát dicsírní hivek jőjjetek, mert ő fogja kérni, Fiát értetek (Amen)	Második versszakról ceruzával számozott.
85.	64. Bé Menvén a' Templomb. Nóta. lelkünk idvessége ihol jelen vagon ¹¹¹	Mojzes hagaamánnya, szülek szertartása, magával mint hozza ¹¹²	Második versszak előtt: 2. A többi versszak nem számozott.
86.	65. Azon szent Napra. Nóta. Az egeknek szép Csillaga. ¹¹³	Jerusálem várossába, Mária megyen a' Tempolban hogy bé-avattassék abban, nagy alázatasságában (Amen)	Címnél: Más.
87.	66. Szűz Mária szent Nevéről. ¹¹⁴	Oh Mária drága Név, téged óhajt tisztá szív Mária (Amen)	Címnél: Nóta. Tulajon.
88.	67. ¹¹⁵	Minden szenteknek fény, bűnösök reménye, Maria (Amen)	Címnél: Más. Azon Nóta.
89.	68. ¹¹⁶	Oh Áldat szűz Anya! mennyei szép Rózsa, bóldog Mennyszágnak drága gyöny virágja (Amen)	Címnél: Más. Nóta. Tulajdon. Megj.: Második versszakról számozott.
90.	69. ¹¹⁷	Üdvez-légy Mária! kit az isten Fia öröktől fogva magának választott annyának (Amen)	Címnél: Nóta. Tulajdon.

¹⁰⁸ EE 1985: 374–375. EE szerint: „Sz: Szentmihályi M., 1798”. Uo. 374.

¹⁰⁹ Változata: KÁJONI 1676: 753–755.

¹¹⁰ EE 1985: 30–310. EE szerint: „Sz és D: Bozóki M., 1797”. Uo. 309.

¹¹¹ A KÁJONI 1676 és az EE 1985 nem tartalmazza.

¹¹² Az utolsó versszak végéről itt elmarad az Amen.

¹¹³ A KÁJONI 1676 és az EE 1985 nem tartalmazza.

¹¹⁴ EE 1985: 355. EE szerint: „Sz: Bozóki M., 1797. D: Tárkányi – Zsaskovszky.

¹¹⁵ A KÁJONI 1676 és az EE 1985 nem tartalmazza.

¹¹⁶ KÁJONI 1676: 721–722.

¹¹⁷ Vö. EE 1985: 374–375. EE szerint: „Sz: Szentmihályi M., 1798”. Uo. 374.

91.	70. Boldog Asszony Napijára. 15 agusz ¹¹⁸	Örülly ékes Tisztaságban megvirágzott Anyaság, örvendgy! Jeles Anyaságban tündöklő szűz Tisztaság (Amen)	Második versszaktól számozott versszakok. Jobb margón függőleges írás: „Maria, Ma minden ver után mandatik”(?)
92.	71. Bóldogságos szűz Mára, éneke. Szent Lukácsnál az 1. részben. 46. versében ¹¹⁹	Magasztallya, Az én lelkem az urat, és örvendezett az én lelkem: az én idvezítő istenemben (Amen)	Második versszaktól számozott. A szövegben lila vonal tagolja a versszakokat.
93.	72. Edvent első vasárnaptól, gyertyaszentelő Bóldogasszony napig. Antifóna. ének. ¹²⁰	Idvezítőnknek szent Anyja, Mennyekeknek meg nyílt kapuja (Amen)	
94.	73. gyertyaszentelő Boldog naptól husvétig Nagy szombatig Antifóna ének ¹²¹	Mennysországnak királynéja! Angyaloknak szent asszonya, áldott gyűkér, szűz Mária! (Amen)	
94.	74. Husvétől szentháromság vasárnapig. Antifóna. ének.	Mennyekek Királyné Asszonya örül szép szűz Alleluja!(Amen)	
94.	75. A' szent Haromság vasárnaptól edventig Antifóna. ének. ¹²²		
95.		Mennysországnak királynéja, irgalmasságnak szent anyja élet édesség, reménység oh Mária!	
95.	76. A' Boldogságos szűz Máriáról Laurétomi Litánia.	Uram irgalmaz nekünk. Krisztus kegyelmezz nekünk. (Amen)	Címnél: Más. Versszakonként tagolt és ceruzával számozott. Bal margón függőleges írás: „Könyörögj érettünk.”
98.			Bal margón függőleges írás: „Könyörögj érettünk.”

¹¹⁸ Vö. EE 1985: 348–349. EE szerint: „Sz: Bozóki M., 1797. D: Gimesi gyűjt., 1844”. Uo. 348.

¹¹⁹ Vö. EE 1985: 315–316.

¹²⁰ EE 1985: 290–291. EE szerint: „Sz: Szentmihályi M., 1978. D: Bozóki M., 1979”. Uo. 290.
¹²¹ KÁJONI 1676: 482; EE 1985: 291–292. EE szerint: „Sz: Bozóki M., 1797. D: Tárkányi – Zsasskovszky”. Uo. 291.

¹²² KÁJONI 1676: 685–686; EE 1985:296. EE szerint: „Sz: Cantus Catholici, 1651. D: Tárkányi – Zsasskovszky”. Uo. 296.

99.	77. Máriát dicsérni hivek jöjjetek ¹²³	Máriát dicserni hivek jöjjetek, szent lánggal labogjon égő szivetek (Amen)	Címnél: Nóta. Vonallal tagolt a szöveg/versszakok.
100.	78. Lelkünk idvesség ihol jelen vagyon. ¹²⁴	Idvez-légy Mária, Tengernek csillaga, istennek szent Anya (ameny)	Címnél: Nóta.
100.	79. A' Dög-halál idején Nóta. ¹²⁵		Címnél: Mas.
101-es számozás hiányzik			
102.		Az egeknek szép csillaga, mely az úr Jezust szoptatta, A dög-halált ki gyomláta, ezt az Ádám vétke hozta (Amen)	
102.	80. ¹²⁶	Mária! Mária! Szebb a' fénylő Napnál ékebb a' Holdnál (Amen)	Címnél: Más. Nóta. Tulajdon.
103.	81. A' Bünösnek szüz Máriát, óltalmul kérije. Nóta. Tulajdon. ¹²⁷		Címnél: Más.
104.		Nyujcsd-ki mennyből, óh szent Anyánk kezedet, Ne utáld meg szükségében hivedet (Amen)	Második versszakról számozott.
105.	82. ¹²⁸	Égi szüz virág! áldjon a világ Téged, oh szüz Mária! (Amen)	Címnél: Más. Második versszakról számozott.
105. ¹²⁹	83. ¹³⁰	Égi szüz virág! áldjon a világ Téged, oh szüz Mária! Mert te mihozzánk, mint édes anyánk (Amen)	Címnél: Más. Második versszakról számozott.
106.	84. Május hónapban. Mas. Nóta. Máriát dicsérni hivek jöjjetek ¹³¹	A május hónapban a tavasz zöldel, Szüz Mária! néped bugzó örömmel (Amen)	Az első versszakról eredendően számozott.

¹²³ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

¹²⁴ KÁJONI 1676: 688; ÉE 1985: 306. ÉE szerint: „Sz és D: Bozóki M., 1797”. Uo.

¹²⁵ KÁJONI 1676: 707.

¹²⁶ Vö. ÉE 1985: 314. ÉE szerint: „Sz és D: erdélyi népi gyűjtésből”. Uo.

¹²⁷ ÉE 1985: 303–304. ÉE szerint: „Sz: Kovács M., 1842. D: Bogisich., 1888”.

¹²⁸ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

¹²⁹ Nem elírás, két ízben szerepel a 105. oldalszám.

¹³⁰ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

¹³¹ Két, hasonló szövegű ének, pontatlan számozású versszakokkal. A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

106. ¹³²	85. Május hónapban. Mas. Nóta. Máriát dicsírni hivek jöjjetek	Bűnösök óltalma védelmezz minket, Elestek gyámola vezesd éltünket (Amen)	Egy ragasztott cédula, amelyen 9–10. sorszámmal két versszak szerepel. Feltehetően ugyanannak az éneknek a 9–10. versszaka, lévén, hogy a 107. oldalon a 3–8. terjedő versszakok szerepelnek.
108.	86. Lúrdi szűz Máriához. ének ¹³³	Szépen szol a' kis harang epen dél vala (Amen)	Második versszakról számozott. Soronként tagolt strófák.
109.	87. Szent Mihályról való ének. Nóta óh Mária drága Név ¹³⁴	Angyali Fejedelem, Mennyei Győzedelem, szent Mihály (Amen)	Második versszakról számozott.
110.	88. Keresztelő szent Jánosról. Nóta. egek ékessége, földnek dicsősége ¹³⁵	Az emberi Nemzet Jánosnál nem nemzet, nagyobb, mint Krisztus maga mondgya	Címnél: Más.
111. ¹³⁶	89. Szent. Josef Pátriárkáról Nóta im orczáinkra borulunk. ¹³⁷	Szent József tisztségének, eleven példaja, Az isten szent Annyának meg-hitelt (Amen)	Címnél: Más.
112.			Lapalji bejegyzés: Második egyes (Meg vannak írva Forófalván az 1909-ben Farkas János áltol.
113.	90. Szent Péter és szent Pál Apostolokról. Nóta. óh édes istenem én minden reményem. ¹³⁸	Istennek szent Fia jövéen e' világra, Készített mi nekünk utat Mennysziget (Amen)	Második versszakról számozott, soronként szakaszolt.
114.	91. Szent Pál Apostol Meg-téréséről. Nóta. idvez-légy Krisztusnak sz. Teste, és vére. ¹³⁹	Saúl Dámásczusba midőn társaival Menne hivek ellen fel-forrot boszszuval (Amen)	Címnél: Más. Második versszakról számozott. Lap alján: Mas.

¹³² Nem elírás; két ízben szerepel a 106. oldalszám.

¹³³ Párhuzamát, forrását nem találtam.

¹³⁴ Változata: KÁJONI 1676: 879–880.

¹³⁵ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

¹³⁶ A 111 kétszer szerepel. A 2. lila színű ceruzával.

¹³⁷ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

¹³⁸ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

¹³⁹ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

116.	92. Azan nótára szent János Apostal, és evangélistáról ¹⁴⁰	Dicsős szent Jánosnak ünnepét szentllyük, Ma ő szent életét vigan énekellyük (Amen)	Második versszakról számozott ersszakok.
117.	93. Szent András Apostolról. Nóta. Mond naponként, és óránként. ¹⁴¹	Szent András, az ur Jezusnak szerelmes Tanítványa, (Amen)	Második versszakról számozott.
118.	94. Szent györgy Mártírról Nóta. szüz Mária kegyes Anya. ¹⁴²	Szent György Kappaocziában, nemes szüléknek házában, világra született (Amen)	Címnél: Más. Második versszakról számozott. A bal margón eredeti írás, függőlegesen: „Farkas János az egy ezer nyolcz szaz ötven nyolcz ban születet.”
119.	95. Szent Marton Püspökről, Nóta. A' Húsvéti szent Báránynak! ¹⁴³	Szent Márton Napját szentelvén, és Hazánk Fiat tisztelvén, dicsirjük búzgó zengéssel (Amen)	
120.	96. Konfessorokrol. Szent Istvan Magyarok első Királyáról. Nóta imádlak nagy istenség. ¹⁴⁴	Ez nap melly nevezetes, s melly igen örvendetes, Magyaroknak, ünnepét midő üllik, dicsős Hanát tisztelik szent Istvánnak (Amen)	Címnél: Más. Második versszakról számozott.
121.	97. Az szent Rokhushoz. Ének. Nota. ¹⁴⁵	Szent rokhús itt az életben szarándak levén Pestes-ben Pestis támad hirtelen a' mi veszedelmünk.(Amen)	Címnél: Más.
122.	98. A' Padvai szent Antal tiszteletire. Litánia.	Uram irgalmaz nekünk, Krisztus kegyelmezz nekünk	Címnél: Más. A második versszakról számozott.
123.			Bal margón: „Könyörögi Érettünk.”
124.			Bal margón: „Könyörögi érettünk.” Lap alján kék tollal/ceruzával(?): „Miatyánk. Üdvez légy Mária!”

¹⁴⁰ Változata: ÉE 1985: 124–125. ÉE szerint: „Sz: KÁJONI Kancionále alapján. D: Cantus Catholici, 1615”. Uo. 124.

¹⁴¹ Változata: KÁJONI 1676: 788.

¹⁴² A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

¹⁴³ Változata: KÁJONI 1676: 829.

¹⁴⁴ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

¹⁴⁵ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

125.	99. Kis Ártatlan Menyben ellyen. ¹⁴⁶	Szent Antal csúda jelekkel, tündöklük kegyelmekkel, kik Hozzá tiszta szivből járúlnak (Amen)	Címnél: Mas. Nota. Második versszaktól számozott strófák.
126.	100. Respansorium. ¹⁴⁷	Hogy ha kívány csudákat, Halál és nyamaruság, ördög és sok tévelygés (Amen)	Címnél: Más. Második versszaktól számozott strófák. Lap alján: „imadkozzál érettünk Pádvai szent Antal, Hag meltok lehesünk Kristus igiretire.”
127.	101. Szeraffikus szent Ferenczről ének. Nóta. Oh Mária drága Név. ¹⁴⁸	Istennek hiv szolgája, újj életnek Formája, szent Ferencz! (Amen)	Második versszaktól számozott.
129.	102. Magyar szűz szent Margitról. Nota. Lelkünk idvessége ihol jelen vaygon. ¹⁴⁹	Ki nyilt szép viola! tár-gya örömmünknek, Pirosúlt Hajnala Magyar Nemzetünknek! (Amen)	Versszakokra tagolt.
130.	103. Szűz szent, Borbára Mártyirról. Nota. ho Mária drága Név. ¹⁵⁰	Szent Borbára áldassál, és fel magasztaltassál (Amen)	Címnél: Mas.
131.	104. Szent ANNA Aszszonyról Nóta Lelkünk idvessége ihol éllen vagán. ¹⁵¹	Szent Anna született Júda nemzetéből, s eredett rész szerént Áron vérségéből (Amen)	Második versszaktól számozott.
132.	105. Minden szentekről régí ének Nóta túlaidon ¹⁵²	Követi -vala Kristus csudáit Népnek sokasága Kikhez ma jarúlt Úrünk tanúsága (Amen)	Második versszaktól számozott.
133.	106. Akár melly szükség, és nyomorúság idején. A mellyet Búza szenteléskor, vagy Kereszt járo héten is szoktat mondani. Nóta Tulaidon. ¹⁵³	Atya! Fiu! Szent Lélek! egy isten; egy úr, három személlyek! Nagy Isten, Téged áld minden lélek	Második versszaktól számozott.
134.	107. Essőért	Mezőnkre harmatidat, úr Kristus! terjeszszed áldasidat, ur Krisztus, vigasztald szolgálaidat	

¹⁴⁶ Változata: KÁJONI 1676: 737.

¹⁴⁷ Előző variánsa.

¹⁴⁸ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

¹⁴⁹ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

¹⁵⁰ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

¹⁵¹ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

¹⁵² KÁJONI 1676: 799; ÉE 1985: 282–283. ÉE szerint: „Sz: KÁJONI Kancionále alapján.

D: Cantus Catholici, 1651.

¹⁵³ KÁJONI 1676: 1235–1237.

135.	108. (Jegyzés) (Igy az alább ki nevezet szükségekenis, lehet, mind ezen verseket mondani, mikor az idő szükséges, Ezen fen irtt versekből, az' Mezőnkre harmatidot, úgy innét, aláb irt verseket, el lehet közölni a' többiek közü)		
135.	109. (Tiszt időért)	oszlasd el a felhőket, úr Kristus! Zárdbé a' sok essőket, úr Kristus! engedgy tiszta időkétt. :I: ¹⁵⁴	
135.	110. (Éhség idején.)	Mutasd Kegyességedet, úr Kristus, nyujtsd segicségedet, úr Kristus! táplád a' Te Népedet. :I: ¹⁵⁵	
135.	111. (Dög-halál idejen)	Dög halál veszedelmét, ur Kristus! vedd el reállunk félelmét, úr Kristus,! fordítsd el nagy sérelmét. :I: ¹⁵⁶	
135.	112. (Marha-dög idején)	Dögtől mi barmainkat, úr Kristus! őrizd meg marhainkat, úr Kristus! éltető jóvainkat. Amen ¹⁵⁷	
136.	113. Hit, remény és szeretet ¹⁵⁸	Uram! hiszlek és reménylek, tiszta sziből szeretlek (Amen)	Második versszakról számozott.
137.	114. Az uralkodó fejedelmért. Ez nagy szentség valóban, azon Nótával ¹⁵⁹	Tarcsd meg Isten, a' kiralyt. néped hozzád így kiált (Amen)	Második versszakról számozott.
138.	115. Lítania Minden szentekről. Kedre. Vagy köz-könyörgések idejére.	Uram irgalmaz nékünk, Krisztus kegyelmezz nékünk	Bal margón és a szöveg között függőleges írással: „Könyöröggi értettünk.”
140.			A litánia végén, bal oldalon, függőleges írással: „Mencs meg uram minket.”

¹⁵⁴ A teljes szöveget lejegyzetem.

¹⁵⁵ A teljes szöveget lejegyzetem.

¹⁵⁶ A teljes szöveget lejegyzetem.

¹⁵⁷ A teljes szöveget lejegyzetem.

¹⁵⁸ ÉE 1985: 285–287. ÉE szerint: „Sz és D: Bozói M., 1797”. Uo. 285.

¹⁵⁹ A KÁJONI 1676 és az ÉE 1985 nem tartalmazza.

141.			Bal oldalon, függőleges írással: „Mencs meg uram minket. Kérünk téged hallgas meg minket.”
142.			A bal oldalon, függőleges írással: „Mencs meg uram minket.”
			Bal oldalon, függőleges írással: „Kérünk téged hallgas meg minket.”
143.	116. Keresztjáró napokra. ¹⁶⁰	Hallgasd meg, hallgasd meg, Hallgasd meg Uram! A mi könyörgésünket. (Amen)	Az egyes versszakokhoz általam azonosíthatatlan jelek rajzolva.

LAURA IANCU

A Manuscript Hymnal from 1909

This Hungarian-language Catholic hymnal from Forrófalva, Moldavia, was published in 2021. The 145-page manuscript, dated 1909, was written by János Farkas, the village's cantor at the time. Throughout the twentieth century, cantors and pre-singers primarily used the manuscript in paraliturgical services. Since most written records in the mother tongue of Moldavian Hungarians have been lost, the survival of this manuscript is both unique and materially valuable.

In the religious life of the Roman Catholics living in the Diocese of Jászvásár (founded in 1884), cantors still played a central role. The written legacy of this lay religious leader extends beyond the domains of folk tradition and literacy. In the secular sphere, religious folk songs served not only as a part of religious rituals but also shaped the content and character of faith and influenced the believers' perception of God.

¹⁶⁰ Változatok: KÁJONI 1676: 394; 951; ÉE 1985: 389–390. ÉE szerint: „KÁJONI Kancioná-le. D: XVI. sz, mai népi gyűjtések szerint”. ÉE uo. 388. Vö. még: KÁJONI 1676: 1235–1236.

W. SOMOGYI JUDIT

Estei Hippolit püspöki hagyatéka Giuliano Caprili magyarországi leveleinek tükrében

I. Estei Hippolit (1479–1520)¹ közel harminchárom éven keresztül állt kapcsolatban a késő középkori Magyar Királysággal: 1487-től viselte az esztergomi érseki címet, majd 1497-től haláláig, azaz huszonhárom éven keresztül ült az egri püspök székében – időközben, 1493 szeptemberében bíborosi kinevezést is kapott VI. Sándor pápától (1492–1503). Édesanyja, Aragóniai Eleonóra ferrarai hercegnő (1450–1493) révén Mátyás király feleségének unokaöccse volt, így a már gyermekként betöltött magyarországi tisztségeit – ahogy nagyrészt a későbbieket is – elsősorban nagynénje, Aragóniai Beatrix (1457–1508) erőteljes támogatásának köszönhette. A gyermek Hippolit magyarországi jelenléte Beatrix királyné számára nemcsak a saját helyzetének megerősítéséhez és az aragóniai uralkodóház politikai céljainak megvalósításához kínált esélyt, hanem – gyermekvállalási sikertelenségei folytán – az anyai érzéseinek kiélésének lehetőségét is ígerte.² Egyházi szereplőként Hippolit három alkalommal járt a Magyar Királyság területén; utolsó itt tartózkodása 1517 őszétől 1520. február elejéig tartott. Hunyadi Mátyás (1443–1490) halála fordulóponthoz jelentett a püspök számára is: azok a magyar főurak és nemesek, akik korábban az esztergomi, később az egri püspökség által szervezett nagyszabású ünnepségeken, vadászatokon előszeretettel szórakoztak, ezt követően már egyre kevésbé leplezték, hogy csak az „idegent” látják benne, aki tisztségeinek köszönhetően hatalmas vagyont

¹ A püspök életéről és magyarországi működéséről szóló gazdag szakirodalomból lásd például Lucy BYATT (1993), Este, Ippolito d'. In *Dizionario Biografico degli Italiani*, 43, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma. 361–367; GEREVICH Tibor (1921), Ippolito d'Este, arcivescovo di Strigono, *Corvina*, 1. 48–52; ENRICA GUERRA (2012), I carteggi nella ricostruzione dell'infanzia di Ippolito I d'Este, *Schifanoia*, 40–41, 157–163; E. KOVÁCS Péter (1990), Egy középkori utazás emlékei. Estei Hippolit utolsó utazása Magyarországon, *Történelmi Szemle*, XXXII, 1–2. 101–127; KRISTÓF Ilona (2015), Egy nádorválasztás margójára. Estei Hippolit 1517–20 közötti politikai szereplésének kérdései, *Acta Acad. Agriensis, Sectio Historiae*, XLIII. 175–185; KRISTÓF Ilona (2018a), I rapporti tra Tamás Bakóc ed Ippolito D'Este (1496–1520), *Verbum: Analecta Neolatina* XIX, 1–2. 201–220; KUFFART Hajnalka (2014), Introduzione ai libri contabili di Ippolito I d'Este esaminati dal punto di vista ungherese, *Quaderni estensi*, VI.

<http://www.quaderniestensi.beniculturali.it> (2023. 10. 15).

² GUERRA 2012: 163.

orozott el tőlük.³ A személye ellen megmutatkozó ellenséges érzelmeket alighanem az a tény is fokozta, hogy – mivel az esztergomi püspökség átadásával megszabadult a Magyarországon való tartózkodás kötelezettségétől (az egri püspök számára ez nem volt előírás) – szívesebben időzött Itáliában vagy más nyugat-európai országban. Másképpen fogalmazva, miközben a tisztségeivel járó javadalmakból kinyerhető jövedelmek túlnyomó részét felhasználta, a püspökség ügyeit általában megbízottjai révén intézte. Egyháznagyként csak kismértékben vett részt a korabeli magyar közéletben, és belpolitikai szerepvállalásainak elsődleges célja a magyarországi ügyeinek előremozdítása volt, ahogyan ez a tapolcai Szent Péter bencés apátság (Borsod megye) 1518-ban történt visszaszerzésével kapcsolatban is megfigyelhető.⁴ Az apátságot 1513 augusztusában X. Leó pápa (1513–1521) adományozta Hippolitnak azzal, hogy a (háromszáz dukátra becsült) éves jövedelmével mérsékelje a bíborosi méltóság viselésével járó elengedhetetlen költségeket, a magyar főurak kérésére azonban a király 1514 októberében elvette a javadalmat Hippolittól.⁵

Hippolit magyarországi ügyvivői között bukkant fel Giuliano Caprili is, aki – a ránk maradt források szerint – 1508-ban a ferrarai hercegi ház budai képviselője volt, majd Hippolit titkára lett. A püspök halála után I. Estei Alfonz (1476–1534) ferrarai herceg (1505–1534) megbízottjaként a püspök gazdasági hagyatékát érintő ügyekben kellett eljárnia: küldetése 1520. november 18-tól 1521. szeptember 5-ig, azaz mintegy tíz hónapig tartott. Működése tulajdonképpen kevés sikerrel járt, ugyanis a ferrarai herceg a néhai püspök kintlévőségeinek csupán elenyésző részéhez jutott hozzá.

Capriliról igen kevés életrajzi adat maradt ránk; születési idejét sem ismerjük. Az első itteni megbízatásának kezdetét figyelembe véve vélhetően az 1480-as évek második felében látta meg a napvilágot. Hippolit titkáraként 1515 előtt egri kanonoki stallumot kaphatott – ezt látszik igazolni egy Rómában, aláírás és címzés nélküli, de gyaníthatóan a püspök által írt, 1515. május 30-i keltezésű levéltervezet, amely Caprilit ebben a formában említi: „Juliano Caprili titkárunk, egri kanonok”.⁶ Feltehető, hogy Caprili kapcsó-

³ GEREVICH 1921: 51.

⁴ KRISTÓF 2015: 181.

⁵ GYULAI Éva (2022), II. Ulászló Estei Hippolit egri püspökhöz, korábbi tapolcai apáthoz írt levele a tapolcai apátság eladományozásáról, 1515, *Történelem és Muzeológia – Internetes folyóirat Miskolcon* 7, 1–2. 157–170 (159–161).

⁶ „Juliano Caprili cancellario nostro et canonico agriensi”. Archivio di Stato di Modena, Cancelleria, Carteggi e documenti di particolari, busta 292, Lettere ed istruzioni dirette a Giuliano Caprili 1515–1520.

A következőkben részletesebben tárgyalásra kerülő dokumentum őrzési helyének levéltári jelzete: Archivio di Stato di Modena (ASMo) Archivio Segreto Estense (ASE), Carteggio Ambasciatori-Ungheria, busta 4 (Amb., b.4). A továbbiakban ezt a levéltári jelzetet rövidített és

lata Magyarországgal a püspöki hagyatékkal összefüggő tevékenységeinek lezárását követően, azaz 1521 szeptembere után sem szakadt meg; a neve és egy rövid, tanúként tett nyilatkozata olvasható egy 1525. március 6-án Egerben keltezett és az ung megyei dézsmák bérbeadási szerződését tartalmazó irat végén is,⁷ amelyet egyébként ungi főesperesként írt alá, valamint ezzel a titulussal szerepel az egri káptalan tisztségviselői között is (1525-ben).⁸

Az ügynök magyarországi működésével összefüggő iratanyagot (néhány kivételtől eltekintve) a Modenai Állami Levéltár őrzi. Az eddig feltárt iratok száma negyvenhárom,⁹ amelyek nagyobb hányada a Hippolit halálát követő időszakban jött létre. A szorosabban a gazdasági hagyatékhoz köthető dokumentumok száma huszonnégy, amelyek közül hat írás Caprilinek szóló utasítás Alfonz hercegtől. A többi levél címzettje maga a herceg: tizennégy levél küldője Caprili, négy levélben Capriliról csak említés történik. Az előbbieik közül négy missziliről a 20. század elején kéziratos másolat is készült, amelyeket az MTA Kézirattára őriz.¹⁰ Az olasz nyelven írt levelek némelyikében előfordulnak latinul vagy rejtjeles formában közölt szövegrészek is.

Habár a modenai levéltár magyar vonatkozású dokumentumai között más levelekben is felbukkannak az estei örökséggel összefüggő információk, a kérdést illetően a legtöbb adatot a Caprilihez köthető iratanyag tartalmazza. Az ügynök ugyanis szinte minden lépéséről hűen tájékoztatta

egyszerűsített formában jelölöm (ASMo, ASE, Amb., b.4); az ettől eltérő fondokra utaló jelzeteiket teljes formájukban adom meg. – Az idézett modenai levéltári dokumentumok szinte mindegyike megtalálható a Vestigia kutatócsoport által létrehozott (és a Magyar Nemzeti Levéltár Középkori gyűjtemény külső forrásai között is szereplő) online adatbázisban (www.vestigia.hu), amelyben az iratok összegyűjtött adatai és a dokumentumokról készült digitális felvételek szabadon hozzáférhetők. Az adatbázis dokumentumaira a továbbiakban a „Vest.” rövidítéssel és a rekordazonosítóval (sorszám) utalok. A dokumentumokból idézett részek magyar változata minden esetben a saját fordításom; az eredeti szövegrészleteket lábjegyzetben közlöm.

⁷ Az irat Giovanni Battista Bonzagni vikárius bérbeadási szerződését tartalmazza. Magyar Nemzeti Levéltár, DL 32123; Óvári regeszták 30. kötet, 144.

⁸ C. TÓTH Norbert (2015), Az egri káptalan archontológiája 1387–1526, *Turul*, 2015/2. 48–71 (61).

⁹ A tanulmány elkészítéséhez számadáskönyveket nem vettem figyelembe.

¹⁰ A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának Oklevélmásolatai az alábbi iratokról: Caprilinek 1521. január 16-án kelt, Bakócnál tett esztergomi látogatásáról szóló beszámolója (ASMo, ASE, Amb., b.4/28,4; Vest. 1913; Vest. 40 = MTA, Ms 4999/2,21); 1521. január 18-án kelt, az első királyi meghallgatásról szóló tudósítás (ASMo, ASE, Amb., b.4/28,6; Vest. 1915; Vest. 41 = MTA, Ms 4999/2,22); 1521. február 16-i, a második királyi meghallgatásról szóló beszámoló (ASMo, ASE, Amb., b.4/28,10 és 11; Vest. 1919, 1920; Vest. 42 = MTA, Ms 4999/2,23); 1521. február 25-én kelt levél (ASMo, ASE, Amb., b.4/28,12; Vest. 1921; Vest. 43 = MTA, Ms 4999/2,24).

megbízóját, alapos és részletes beszámolókat küldött a tevékenységéről, a megbízatásához kötődő megbeszélésekről, meghallgatásokról, de megemlítette azt is, amit a helyi szóbeszédben hallott. Jóllehet a fennmaradt Caprili-dokumentumok fizikai állapota és időbeni megoszlása nem egyenletes, a feldolgozható szövegek tanulmányozása révén viszonylag pontosan megrajzolható Estei Hippolit egri püspök gazdasági örökségének mértéke és sorsa.

Az írásokat, amelyek szükségszerűen a ferrarai udvar szemszögéből és érdekei mentén láttatják az eseményeket, tartalmi és kronológiai jellemzőik alapján három csoportba rendezve tekintem át. Az első időszak vezérfonalát a hagyaték feltérképezése viszi előre; a következő csoport írásai a ferrarai igények benyújtását dokumentálják; a fennmaradó dokumentumok közös tartalmi elemét – a király elutasító válaszát követően – a kintlévőségek közvetlen behajtására irányuló törekvések adják meg.

A hagyaték feltérképezése

1520. szeptember 3-án Estei Hippolit 41 éves korában váratlanul meghalt Ferrarában. Végrendeletében általános örökösének testvérét, I. Alfonz ferrarai herceget jelölte meg; a hivatalos iratot X. Leó pápa is elismerte, és erről brevét is kiadott.

Alfonznak feltehetően nem állt szándékában a hagyatékhoz kapcsolódó ügyek közvetlen intézése, de erre nem is tudott volna személyesen vállalkozni: a kérdéses időszak itáliai kül- és belpolitikai eseményei miatt a hercegséget szinte folyamatosan külső támadások fenyegették, de családi és egészségügyi problémái is akadályozták abban, hogy akár csak egy rövidebb utazást vállaljon.¹¹

A feladat elvégzésére Hippolit magyarországi emberei közül többen is szóba jöhettek volna, akik hosszabb ittlétük folytán ismerhették a helyi viszonyokat. 1512 óta szolgálta például Hippolitot Egerben Giovanni Battista Bonzagni¹² püspöki kormányzó, aki 1521. július 30. és 1525. március 6. között az egri *custos* és a *generalis vicarius* tisztséget is betöltötte.¹³ A püspök környezetében gazdasági ügyekkel foglalkozott Alfonso Cistarelli, akit

¹¹ Romolo QUAZZA (1960), Alfonso I. d'Este duca di Ferrara. In *Dizionario Biografico degli Italiani Treccani*, vol. 2. [https://www.treccani.it/enciclopedia/alfonso-i-d-este-duca-di-ferrara_\(Dizionario-Biografico\)/?search=ALFONSO%20I%20d%27Este%2C%20duca%20di%20Ferrara](https://www.treccani.it/enciclopedia/alfonso-i-d-este-duca-di-ferrara_(Dizionario-Biografico)/?search=ALFONSO%20I%20d%27Este%2C%20duca%20di%20Ferrara) (2023. 10. 15.).

¹² Magyarországi működéséről részletesebben lásd KRISTÓF Ilona (2018b), Giovanni Battista Bonzagno pályája, *ACTA Universitatis, Sectio Historiae*, Tom. XLV. 155–163.

¹³ C. TÓTH 2015: 53, 63.

egy 1516-ra datált levél pizskozati példányában¹⁴ a levél küldője Szapolyai János erdélyi vajdának ajánlott mint kamarást és megbízottat, ugyanakkor Cistarelli feltehetően már az ezt megelőző években is kapcsolatba került a Magyar Királysággal, miután a fennmaradt legkorábbi ferrarai számadáskönyvei magyar vonatkozású tételeket is tartalmaztak.¹⁵ Említhető még a szintén Hippolit ügyvivői közé tartozó Giacomo Bottesi is, aki később feltehetően az esztergomi püspök szolgálatába szerződött. A püspök halála után mindhárman Magyarországon voltak, ennél fogva a hagyatéki ügy alakulásában nekik is szerep jutott (noha nem azonos mértékben). Alfonz herceg azonban a Ferrarában tartózkodó Giuliano Caprilit jelölte ki az ügyek intézésére:¹⁶ az ügynök a hercegi ház és Hippolit tekintetében többször bizonyította hűségét, és vele személyesen is közölte a megbízás részleteit. Bonzagni működésével kapcsolatban ugyanis korábban is felmerültek már sikkasztási ügyek a ferrarai udvarban,¹⁷ Cistarelli pedig előzetesen több alkalommal említette feljebbvalójának, hogy szívesebben végezné szolgálatát más országban.¹⁸ A megbízásra jóval a püspök halála után került sor – a késedelmes intézkedés indokai között gyaníthatóan szerepelt az is, hogy meg kellett várni a végrendelet pápai jóváhagyását. Egy későbbi beszámolójában¹⁹ maga Caprili említi, hogy csak november 20-án indult útnak Ferrarából.

Alfonz a november 18-án kiadott utasításában több feladatot jelölt ki Caprili számára. Első lépésként az adósok és a tartozások listáját kellett összeállítania a meglévő iratok alapján, ezután számba kellett vennie az ingatlanokat és a még fellelhető ingóságokat. Alfonz szerint az ügyek alakulása és kimenetele Bakóc Tamás (1442–1521) bíboros, esztergomi érsek támogatásával a hercegnek kedvező irányba fordulhatott, s ennek megszerzése érdekében, az utasítás szerint, Caprilinek a bíboroshoz kellett folyamodnia. Az említettekkel felszerelve kellett végül Budára, a királyhoz mennie és előadni neki az Alfonz hagyatékára vonatkozó kérését, mindenkor a herceg érdekeit képviselve.

Az adósok és az adósságok listájának összeállítása már az első pillanattól kezdve nehézségekbe ütközött, hiszen bizonyos iratokat Ferrarában, másokat Egerben őriztek. Alfonz iránymutatása szerint az ügynöknek első lépés-

¹⁴ ASMo, Carteggio Principi Esteri, Minute, b.1644/1,8,1; Vest. 2613. Az 1516-os dátum levéltárosi bejegyzésként szerepel az iratban.

¹⁵ Lásd például az 1507-es évre datált számadáskönyv magyar vonatkozású számláit (ASMo, Amministrazione dei Principi n. 769; Vest. 810); KUFFART 2014.

¹⁶ 1520. 11. 18-i utasítást (ASMo, ASE, Amb., b.4/27,1; Vest. 1909).

¹⁷ KRISTÓF 2018b: 158.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Caprili beszámolója Alfonz herceg számára, Buda, 1521. 01. 6. (ASMo, ASE, Amb., b.4/28,4; Vest. 1913).

ként Krakkóban át kellett vennie az éppen a városban tartózkodó Alfonso Cistarellitől az adósok és adósságok listáját, az egyéb szükséges iratokat, valamint a herceg tiszteletét kellett tolmácsolnia Bona Sforza (1494–1557) lengyel királyné számára. Caprili 1520. december 15-én érkezett Krakkóba, ahol – az erről szóló jelentése²⁰ szerint – még aznap este hosszasan beszélt Cistarellivel,²¹ ugyanakkor azt nem részletezi, miről tárgyaltak, hogy például szóba kerültek-e a hagyatékkal kapcsolatos kérdések, vagy Cistarelli átadott-e neki bármilyen listát vagy iratot. A tudósítás nagyobb részében az ügynök azt ecseteli, hogyan fogadta őt a királyné Alfonz követeként. Caprili 1521. január 2-án érkezett Egerbe; a városban azzal szembesült, hogy néhai gazdját szinte teljes mértékben kifosztották. A felmérés során szerzett tapasztalatait a január 7-én küldött beszámolójában²² összegzi a herceg számára: a leltárakat meghamisították; a püspöki palotában a ruhatári termeket feltörték; az értékes darabokat széthordták; még az itt szolgáló olaszok is nehezítik a munkáját, mivel a palota átadása során nem ügyeltek az iratokra. A megboldogult püspök egyik embere, Lattanzio Goro például megtalálta a királynak a püspök felé szóló, nyolcezer dukát tartozásról szóló kötelezvényét, de azt nem tartotta vissza, hanem átadta II. Lajos embereinek. A levél Hippolit adósaik közül többet is megemlít: az elhunyt Perényi Imre nádor (1504–1519) kétezer dukáttal, Hadrianus volt kincstárnok megközelítően ezer dukáttal adós; Drágfi János adóssága ötven dukát. Caprili a levélben arra is kitér, hogy Cistarelli átadott még neki egy nyolcvan dukát tartozásról szóló írást, amelyben nem szerepelt az adós neve, valamint hogy közölte vele, a többi adós listája is megvan, de az Gorónál van (aki azonban ezt nem ismeri el). A levél két utóiratot tartalmaz: az első végén az olvasható (az összeg említése nélkül), hogy Hippolitnak Giovanni Battista Bonzagni gubernátor is adósa volt.

Alfonz herceg mások révén is kapott információkat. Mivel Caprili Egerbe érkezése pontot tett a hagyatéki ügyek intézésével összefüggő személyi kérdésekre, Hippolit korábban említett emberei közül ketten szinte azonnal reagáltak a változásra, és levélben tájékoztatták a ferrarai herceget az egri helyzetről. Giacomo Bottesi a január 6-án kelt írásában²³ egy korábbi, a velencei követ útján küldött levelét említi, amelyben értesítette Alfonz herceget az egri állapotokról, valamint arról, hogy a püspöki palotát kifosztották. Közli továbbá, hogy Caprili 2-án megérkezett Egerbe Krakkóból, ahol Cistarellivel találkozott, és hogy sajnálja, hogy az ügynök ilyen későn jött,

²⁰ 1520. december 23-án kelt levél, ASMo, ASE, Amb., b.4/28,1; Vest. 1910.

²¹ „La sera parlassimo assai messer Alphonso e io”.

²² ASMo, ASE, Amb., b.4/28,2; Vest. 1911.

²³ ASMo, ASE, Amb., b.4/31,1; Vest. 1934.

mert az adósok már tárgyaltak a királlyal, holott korábban még be lehetett volna hajtani tőlük néhány ezer dukátot. Bottesi meglátása szerint Caprilinek nehéz dolga lesz az adósságok visszaszerzésével, de ígéri, hogy segíteni fogja őt.

Január 7-én Giovanni Battista Bonzagni hasonló tartalmú, de a korábbi események tekintetében lényegesen több információt tartalmazó levelet küldött Alfonznak.²⁴ Ebben a püspöki kormányzó többek között megemlíti, hogy Cistarelli pénzt és írásokat vitt magával, amikor sietve utazott Egerből Krakkóba, és hogy a papírok egy része a püspöki kintlévőségekről szóló írás volt. Közli továbbá, hogy a király még szeptember 29-én le akarta foglaltatni a püspökség vagyonát, de végül ő elérte a Pozsonyban tartózkodó II. Lajosnál, hogy erre ne kerüljön sor addig, amíg meg nem érkezett a hivatalos értesítés Hippolit elhunytáról. Miután azonban a hír néhány nappal később megerősítést nyert,²⁵ a palotát (és a vagyont) október 26-án a király emberei lefoglalták. Ő egyébként október 22-én ért vissza Pozsonyból Egerbe, és addigra állítólag már többször betörték a ruhatári szobákba, ahonnan értékes tárgyakat vittek el. Úgy tudja, hogy Egerben nem található leltár vagy könyv – esetleg messer Juliano (vagyis Caprili) vette azokat magához. Végül (kevésbé tisztelettudóan) megjegyzi, hogy „ha Nagyméltóságod időben értesített volna, meg lehetett volna menteni mindent és üresen átadni a szobákat, mert szeptember 2-ától [sic!] október 26-ig 54 nap telt el, ennél fogva Nagyméltóságod is hibás egy kissé”.²⁶

Ugyanezen a napon Bonzagni egy másik levelet is küldött a hercegnek címezve.²⁷ Ebben négy pontba szedve sorolja, hogy meglátása szerint miért lesz nehéz Caprilinek sikert elérnie: (először) ebben az országban legátumot szokás hagyni a végrendeletben a király számára, de Bonzagni tudomása szerint Hippolit ezt nem tette meg; (másodszor) Caprili túl későn érkezett, és addigra szinte már minden értéket széthordtak; (harmadszor) az adósok egyezsége jutottak a király embereivel; (negyedszer) a legbefolyásosabb és leggazdagabb ember, a pécsi püspök, Szatmári György (1457–

²⁴ ASMo, ASE, Amb., b.4/25,8; Vest. 1891.

²⁵ Bonzagni a levélben azt is említi, hogy miután Pozsonyból visszaindult Egerbe, egy bizonyos Petro levelet hozott a győri püspöknek Ferrarából, amelyek megerősítették Hippolit halálhírét, és a győri püspök értesítette a királyt is erről, és így az elért haladék visszavonásra kerül. „[...] giunse uno certo Petro [...] et portò lettere da Ferrara al Reverendo episcopo de Jaurino che li certificavano la morte et dicto episcopo ni dati avviso al Re et cusi il nostro spatio fu revocato” (1v-2r). A visszaindulás idejét Bonzagni nem jelöli meg, csak azt közli, hogy október 22-én már ismét Egerben volt. A győri püspök értesítése alkalmasint október 15. és 20. között juthatott el a királyhoz.

²⁶ „Io voglio pur ancho dir questo che se Vostra Excellentissima advisava in tempora ogni cosa si potea salvare et lasciarli le camere spazate et pur per che da li dui de settembre fino a li ventisei de ottobre li son 54 giorni siché anchora V. E. Signoria ne ha uno pocco de culpa” (2r).

²⁷ ASMo, ASE, Amb., b.4/25,9; Vest. 1892.

1524) akarja megszerezni az egi püspökséget. Bonzagni ezért azt javasolja, hogy az ügy eredményessége érdekében Alfonz tegyen lépéseket a szent-
 atya közbenjárásáért is. Felhívja a herceg figyelmét arra is, hogy nem szá-
 míthat gyors válaszra a királytól, mert szintén „helyi szokás, hogy sokáig
 húzzák az ügyek intézését”.²⁸

Érdeemes még megjegyezni, hogy Bonzagni egy későbbi, Esztergomból
 február 6-án Alfonznak címzett levelének utóirata hasonlóképpen figyelem-
 re méltó adatokat tartalmaz az egi püspök elhalálózásával kapcsolatos tu-
 dósítást illetően. A ferrarai herceg ugyanis még szeptember első felében,
 Hippolit halála után néhány nappal, 6-án vagy 11-én²⁹ levélben tájékoztatta
 II. Lajost és az esztergomi püspököt az esemény bekövetkeztéről, az esetről
 azonban a Magyar Királyságban sokáig csak szóbeszéd járta, mivel a hírt
 tartalmazó levelek öt hónapon át nem jutottak el a címzettekhez. Levele
 utóiratában Bonzagni azt is közli a herceggel, hogy a nevezett levelek egy
 nappal korábban érkeztek meg a velencei követtől.³⁰

Caprili Egerből – a hercegi utasításnak megfelelően – Esztergomba ment,
 hogy Bakóc Tamással beszéljen. Január 9-én ért a városba, de csak másnap
 jutott a bíboros elé; a megbeszélésről szóló beszámolóját a január 16-án kelt
 levele³¹ tartalmazza. A bíboros azzal fogadta az ügynököt, hogy későn érke-
 zett, a szomorú hírnek korábban kellett volna érkeznie, és a követelések
 nem ismerhetők el, mivel a vagyon szeptember 3-a és október 26-a között
 nem került átadásra, és Caprili is csak november 20-án jött el Ferrarából, és
 az eltelt idő alatt megváltozott a helyzet, ezen kívül a király emberei tíz nap
 alatt elvittek mindent, amit tudtak.³² Bakóc megnézte a végrendeletet és a
 pápai brévét; ismét megjegyezte, hogy Hippolit haláláról azonnal értesíteni
 kellett volna II. Lajost, majd levelet írt Szalkai László (1475–1526) váci
 püspöknek, akitől támogatást kért Caprili számára, hogy az mielőbb bemu-
 tathassa a királynak a pápai brévét, és azt is megígérte, hogy az emberei
 elkísérik majd Budára. Caprili megemlítette a bíborosnak, hogy szükség
 esetén a király előtt szóba fogja hozni, hogy a Királyság is tartozott Hippo-
 litnak 40 ezer dukáttal. Az összeget Beatrix királyné örökségként hagyta

²⁸ „questo è il consueto di questa natione sempre mandare la cosa in longo” (1v).

²⁹ A levél keletkezésének napját megjelölő kételemű római szám első jegye ázásfolt miatt
 sajnos nem olvasható – ez lehet V vagy X is.

³⁰ „Heri sera lo oratore venetiano mandò alcuna lettera de V. Excellentia una directiva alla
 Maestà regia l'altra al Reverendissimo cardinale et la data era de [.I] de septembris et sun state
 cinque mesi in viaggio [...] in la quale V. Signoria advisava la morte del dicto mio patrono et
 Signore” (1v). ASMo, ASE, Amb., b.4/25,10; Vest. 1893.

³¹ ASMo, ASE, Amb., b.4/28,4; Vest. 1913; Vest. 40 = MTA Ms 4999/2,21.

³² „in vero no se li può rispondere perché da 3 settembre sino a 26 ottobre si tenne il Castello,
 et io mi parti da Ferrara a 20 de novembre nel qual tempo si seria fatto un mundo novo, et quelli
 regij in diece giorni fecero quel puotero in tirare a se” (1r).

unokaöccsére, aki azonban az ország iránti szeretete miatt soha nem igényelte az összeget.³³ A levél végén Caprili már azt írja a hercegnek, hogy január 15-én megérkezett Budára, és 16-án beszélt a váci püspökkel, aki megígérte, hogy másnap a király elé juttatja. Időközben információkhoz jutott Hippolit lovainak és egyéb állatainak sorsáról, amelyek nagy részét eladták vagy ellopták. Mindezekről egy 17-én kelt újabb levélben³⁴ számolt be, amelyben azt is megemlíti, hogy egyre világosabban látja a helyzetet: a herceg mindenben kárt szenvedett;³⁵ az itteni ruhatár teremt is feltörték és az értékeket ellopták.

A ferrarai igények benyújtása

Bakóc Tamás bíboros közbenjárására és Bornemissza János pozsonyi főispán, budai várnagy segítségével Caprili január 17-én jutott a király elé, és a meghallgatásról másnap küldött részletes beszámolót³⁶ Alfonznak. Az ügynök a meghallgatáson azzal kezdte a beszédét, hogy Hippolit a végrendeletében a fivérét nevezte meg örökösének, és ezt a szentatya brévéje is megerősítette. Ezt követően előadta Alfonz kéréseit, amelyek közül néhány kisebb jelentőséggel bírt (Hippolit embereire vonatkozott), és csak egy volt releváns a hagyaték tekintetében. Ez utóbbi lényege, hogy – mivel a néhai püspök sok adósságot hagyott maga után – a király adjon írást, amely feljogosítja a prokurátorokat a követelések behajtására a Magyar Királyságban. A beszéd végén átadta II. Lajosnak a pápai brévét és Alfonz levelét. A jelenlévők közül Bornemissza János tolmácsolta az uralkodó válaszát: a király meg fogja vizsgálni a papírokat és a kérésekre választ fog adni.³⁷ Caprili a tudósítás végén megemlíti, hogy Cistarellinél van egy kötelezvény a győri püspök 16 dukát adósságáról, amelyet majd eljuttat neki. Reméli, hogy megkapja a királyi leiratot, amelynek birtokában azonnal nekifog az adósok megszorogatásának.³⁸

Miközben a hivatalos iratra várt, figyelt a szóbeszédre, az informálisan megszerezhető hírekre, és mindenről tájékoztatta Alfonzot. A január 31-én

³³ „Et li raccordarò abbisognando che il Signore mio era creditore de questo regno de 40 mila ducati ex ereditate regine Beatricij e che mai ne adimandò cosa veruna per lamor portava a questo regno [...]” (1v).

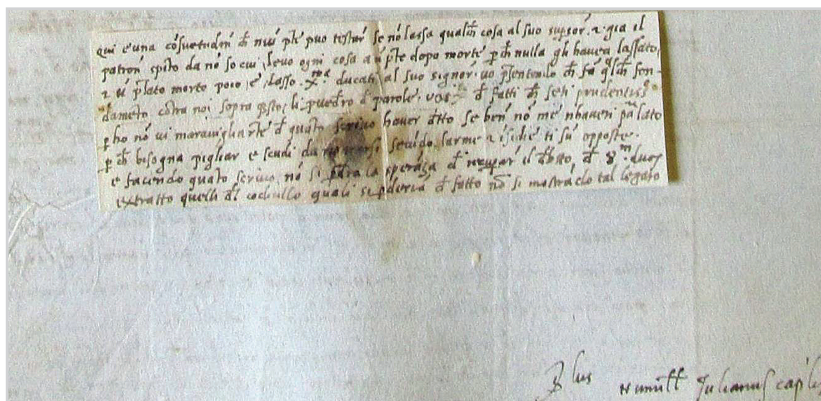
³⁴ 1521. 01. 17.; Vest.1914.

³⁵ „Ho incominciato qui a Buda ad intendere de bello ogni cosa a danno de Vostra Eccellenzia” (r).

³⁶ ASMo, ASE, Amb., b.4/28,6; Vest. 1915; Vest. 41 = MTA, Ms 4999/2,22.

³⁷ „Maestas S. literas videbit et postea super ijs que petistis vobis relationem dabit” (2r).

³⁸ „Sio obtengho da la Maestà regia quanto le ho chiesto subito cominzarò a stringere li debitori” (2r).

1. kép. Giuliano Caprili 1521. 02. 02-án Alfonz herceg számára írt levelének verzójára ragasztott *post scriptum* (ASMo, ASE, Amb., b.4/28, 8; Vest. 1916).

A lap jobb alsó sarkában Caprili aláírása látható.

kelt levelében³⁹ egyebek mellett megírta, hogy az adósságuk vagy egyéb okok miatt ellenérdekelt személyek – első helyen Szatmári György pécsi püspök, aki magának akarta megszerezni az egri püspökséget, vagy például Szalkai László váci püspök, Giovanni Battista Bonzagni adósok – különböző mesterkedésekkel és időhúzással próbálják akadályozni, hogy a hagyatéki ügy Ferrarának kedvező fordulatot vegyen. Két nappal később arról tudósította a herceget, hogy Bornemissza János egyik emberétől azt hallotta: úgy hírlik, hogy „minden a királyra és utódjaira száll, hacsak a bíboros nem hagyott valamennyi [összeget] a királyi fenségre”.⁴⁰ Ugyanennek a beszámolóban a verzójára (feltehetően egy későbbi levéltári iratrendezés során) egy rövid, nyolc soros írást tartalmazó papírcsíkot ragasztottak (1. kép), amelyben Caprili hasonló dolgokat említ: „Itteni szokás, hogy egy pap végrendelete csak akkor léphet érvénybe, ha hagyott valamit a feljebbvalójára is, és egy általam ismeretlen, elhunyt uraság mindenétől megfosztott egy papot annak halála után, mert az nem emlékezett meg róla végrendeletében. Egy nemrég elhunyt prelátus tízezer dukátot hagyott a felettesére. Azért mondom ezeket, mert ez a kérdés Nagyméltóságod ügyében is felmerülhet, de igyekszem szóban elejét venni. Nagyméltóságodról tudni való, hogy igen körültekintő, de amíg a végére nem jutok, ne csodálkozzon, amikor majd arról olvas, hogy miket mondtam, [...] és ha úgy járunk el, ahogy írom, nem vész el a remény, hogy visszaszerezünk a nyolcezer dukát tarto-

³⁹ ASMo, ASE, Amb., b.4/28,7; Vest. 1917.

⁴⁰ „ogni cosa sera del re e successori se 'l cardinale non ha lassato alla Maestà regia qualche [somma]”. 1521. 02. 02-án kelt levél, ASMo, ASE, Amb., b.4/28, 8; Vest. 1916.

zást, levonva belőle az összeget, amelyet a *codicillus* tartalmaz, mert elvész az egész, ha nem mutatjuk be ezt a kiegészítést.”⁴¹

A szöveg alighanem egy korábbi levél részlete, amelyet a tartalma miatt csatoltak a szóban forgó dokumentumhoz, ugyanakkor arra enged következtetni, hogy az ügynök előzőleg már tájékoztatta a herceget a (korábban már Bonzagni által is említett) szokásról. A végrendeleti kiegészítés (*codicillus*) felbukkan a levél egy másik részletében is, amelyben Caprili a király egyik titkárával – a váci püspök utasítása nyomán – létrejött találkozájáról számol be. A titkár különböző adatokat kért a herceg igényével kapcsolatban: kik az adósok, mennyi a tartozásuk, van-e a hercegnek követelése a királlyal szemben, van-e írás az adósságokról, és mennyi az ingóságban bekövetkezett kár. Caprili közölte, hogy nem tud pontos adatokat, mivel a könyveket lefoglalták, de emlékei szerint vannak adóslevelek is, és a herceg kész Rómába vinni az ügyet, ha itt nem veszik figyelembe a követeléseit. Egyebek mellett megemlítette még, hogy az elhunyt püspök „a Magyar Királyság szokásaira ügyelve a végrendelet után azonnal írt egy kiegészítést, amelyben egy bizonyos összeget a királyra hagyott [...], de Caprili nem tudja, hogy ez mennyit tesz ki a királyi fenség nyolcezer dukát tartozásából, és hogy azt tanácsolták a hercegnek, hogy ezt az írást ne adja ki a kezéből, hanem tartsa magánál a velencei követ, Philippo Moro jöveteléig”.⁴² A február 4-én kelt levelében⁴³ Caprili még mindig panaszkodik, hogy várnia kell, valamint megjegyzi, hogy tudomására jutott, mások is megrövidítették Hippolit vagyonát, köztük Alfonso Cistarelli is.

Február 15-én sor került a második királyi meghallgatásra. Ez azzal zárult, hogy Alfonz kérését II. Lajos elutasította, azaz nem adott számára olyan leíratot, amelynek segítségével a herceg jogi úton visszaszerezhetne volna a néhai püspök kintlévőségeit. Az eseményen Szalkai László váci püspök közvetítette a királyi tanács álláspontját és a király végleges választát. Az elutasítás indokai között szerepelt többek között, hogy főpapként

⁴¹ „Qui è una consuetudine che nessun prete può testare se non lassa qualche cosa al suo superiore et già il patron spento da non so cui levò ogni cosa a un prete dopo morte perché nulla gli havea lassato et un prelato morto poco (fa?) è lasso X mila ducati al suo signore. Vo presentando che fa qualche fondamento contro noi sopra questo li prevederò de parole V. E. che fatti che steti prudentissimo perhò non vi maravigliarete de quanto scrivo haver detto se ben non me nhavevi pasato, [...] e facendo quanto scrivo non si perderà la speranza de recuperar il debito de 8 mila ducati extratto quello del codicillo qual si perderia (perderebbe) de fatto non si mostrando tal legato.” (1521. 02. 02.; Vest. 1916).

⁴² „monsignore mio Reverendissimo memore delle consuetudine del regno havea fatto dopo il testamento subito un legato alla Maestà regia et lassatoli certi summa de ducati ma non sapevo la quantità de quelli 8 mila de sua Maestà li era debitore [...] et V.E. era sta[ta] consigliata a non mandar tal legato ma tenirlo cossi sino a tanto che lo messer Philippo Moro orator (...) venea a Venetia” (r).

⁴³ ASMo, ASE, Amb., b.4/28,9; Vest. 1918.

Hippolit nem kellő mértékben tett eleget a bandériumállítási kötelezettségének, és hogy a püspökség jövedelmének nagy részét magára költötte.⁴⁴ Noha az említett kifogások egy része közel járhatott az igazsághoz, a valódi ok alighanem abban rejlett, hogy maga a király személyesen, de a Királyság és több magyar főúr – köztük a királyi tanács tagjai – is adósai voltak a néhai püspöknek (és nem állt szándékukban megfizetni a tartozásukat). Caprili február 16-án tudósította a herceget a meghallgatásról; a beszámoló két változatban maradt ránk. Az első verziónak⁴⁵ még ugyanazon a napon elkészítette egy – tartalmában megközelítően azonos – második változatát,⁴⁶ amelynek első lapján (a szöveg fölé írva) megjelölte, hogy az első verziót ... Bartholomeóval küldte el, a másodikat pedig Velencén keresztül, ha esetleg az első nem érne célba.⁴⁷ Mindkét változat említi a Királyság 40 ezer dukátos tartozását Hippolit felé; szó esik bennük az adósok által saját kezűleg írt adóslevelekről (*chirographa*), valamint arról, hogy a néhai püspök írt egy *codicillust* is, és az abban szereplő (a beszámolóban nem számszerűen megnevezett) összeget a király 8 ezer dukát tartozásából kell levonni. A beszámoló után Caprili leírta a benyomásait és a saját véleményét a meghallgatásról és annak eredményéről. A levelekhez csatolt egy-egy (sifírozva írt) utóiratot is⁴⁸ a következő tartalommal: „Ha méltóságod szándékában áll, hogy újra kérje a negyvenezret a Királyságtól és a nyolcezeret a királytól, és a többit, amiről írás van, annak érdekében, hogy érvényes legyen a végrendelet(e), írni kell a testamentum dátumával megegyező napra keltezve egy *codicillust*, amelyben az szerepel, hogy az úr a királyra vagy az iránta való tisztelete és a Királyság szokása miatt ezer vagy kétezer (dukátot), mert ezek [itt] azt mondják, hogy minden a királyra száll, ha nem részesül az örökségből. Segítségként írom Excellenciádnak, amikor azt mondtam, hogy mennyit. Az írásokat magammal viszem vagy biztos úton küldöm.”

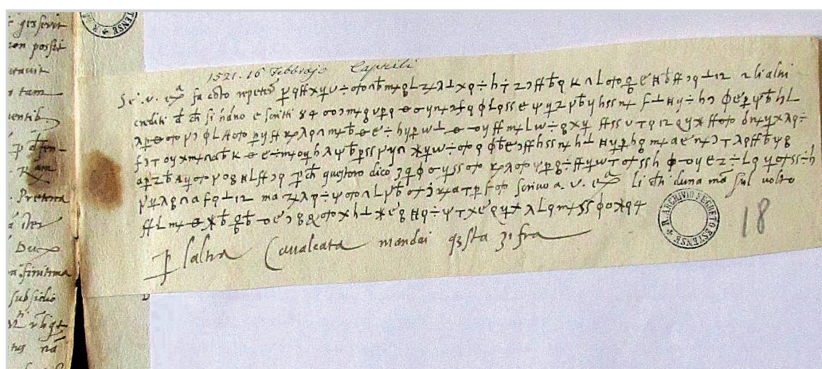
⁴⁴ „Dominus Reverendissimus per tot annos tenuerit episcopatum agriensem qui in proventibus omnes alias ecclesias hungarie antecedit, et ex illo proventus in suos usus converterit neque armigerorum summam per defensione regni tenuerit quam paratam debebat de iure habere” (Vest. 1919, 1v).

⁴⁵ ASMo, ASE, Amb., b.4/28,10; Vest. 1919.

⁴⁶ ASMo, ASE, Amb., b.4/28, 11; Vest. 1920. A meghallgatásról szóló beszámoló MTA-átírat (Vest. 42 = MTA, Ms 4999/2,23) feltehetően a két változat összevetése eredményeként jött létre.

⁴⁷ „16 febraio duna lettera mandai per Bartholomeo da C (...) a V. Ex. qual mando per via de Venetia in evento che quella capitasse (...)” (1r).

⁴⁸ Az MTA-átíratban a rejtjelezett részek nem szerepelnek.

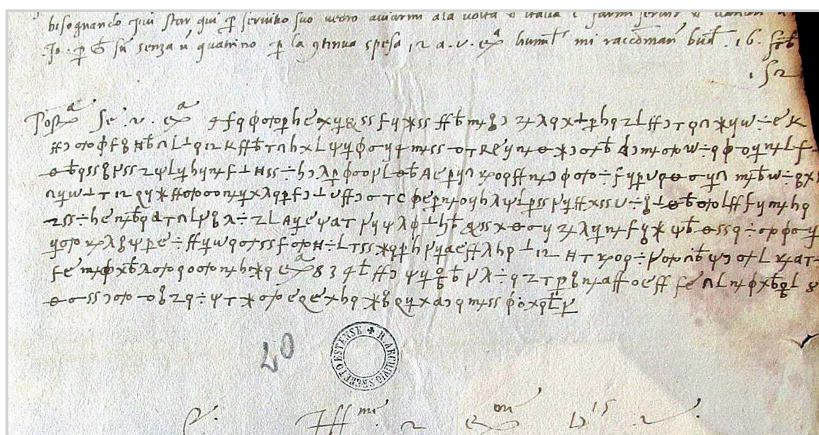
2. kép. Giuliano Caprili második királyi audienciáról szóló tudósításának (Buda, 1521. 02. 16.) második lapjára ragasztott, rejtjelezett formában írt *post scriptum*a (ASMo, ASE, Amb., b.4/28,10; Vest. 1919).

Az első változat esetében az utóiratot Caprili gyaníthatóan már a levél elküldését követően egy külön lapra írta, amelyet a későbbiekben a beszámoló 2. lapjának rektójára ragasztottak (kihajtható megoldással, így az alatta lévő szövegrész is olvasható maradt), és erre utal a lap alján olvasható bejegyzése, hogy a (rejtjeles) szöveget egy másik futárral küldte el⁴⁹ (2. kép).

A második verzióban (3. kép) a *post scriptum* a dokumentum végére bejegyezve szerepel.

A két utólagosan létrejött szöveg tartalma szinte teljesen megegyezik, közöttük ugyanakkor több nyelvi és formai eltérés is megfigyelhető, amelyek – meglátásom szerint – azt bizonyítják, hogy a második verzióhoz tartozó utóirat (ahogy feltehetően a beszámoló második változata is) a szöveg újbóli megfogalmazásával (újraalkotásával) keletkezett, és nem másolás eredményeként. A szövegeket összehasonlítva megfigyelhető néhány szórendi eltérés (például az első sorban: „al regno li soi quaranta milia” *versus* „li soi quaranta milia al regno”). A második változat elején a szövegből kimaradt a „crediti” (’hitelek’) szó, a végrendelet érvényességéhez kapcsolódó részből az egyes szám harmadik személyre utaló „suo” birtokos jelző stb. A rejtjelezve közölt részek aránya a második változatban szinte százszázalékos; az első verzióban több az alfabetikus írásmódban olvasható rész. Szintén több eltérés mutatható ki az alfabetikus szöveg átalakítása során alkalmazott rejtjeleket illetően, ugyanis Caprili a korabeli homofónikus siffrózási gyakor-

⁴⁹ „per laltra cavalcata mandai questa zifra” (Vest. 1919).

3. kép. A második királyi meghallgatásról szóló tudósítás később készült változatában (Buda, 1521. 02. 16.) a második lap rektóján szereplő, rejtjelezett formában írt *post scriptum* (ASMo, ASE, Amb., b.4/28,11; Vest. 1920).

A kép felső részén a levél két utolsó sora olvasható.

latnak köszönhetően – amelynek lényege, hogy ugyanaz a betű több kód-szimbólummal is helyettesíthető – ezek esetében is változtatott a szövegben.⁵⁰

A hagyatéck szemponyjából a szöveg több információt tartalmaz: az egyik, hogy Hippolit végrendeletéhez korábban egyáltalán nem készülhetett kiegészítés (*codicillus*), hiszen Caprili az utóiratban ennek elkészítésére buzdít. Ennek tükrében értelmet nyer a a fentebb is idézett, február 2-án írt le-

⁵⁰ A rejtjelezett részek feloldása eredményeként olvasható szövegváltozatokban az eredeti verzióban sifírozott részeket nagybetűvel írtam át. Ennek megfelelően az utóirat első változatának szövege:

„se v. ex.a fa conto repeter AL REGNO LI SOI QUARANTA MILIA et LI OTTO MILIA A RE et li altri crediti de che si hanno e scritti BISOGNA CHE SI FACIA EODEM DIE TESTAMENTI CON DITI UN CODICILLO NEL QUAL SI CONTENGA CHEL SIGNORE LEGA A RE PER LOBSERVANTIA VERS LUI et CONSUEUDINE DEL REGNO ACIO IL TESTAMENTO SUO SIA VALIDO UN MILLE O DUO MILIA perché questoro dicono CHE EO QUOD NON LEGASSET CHE OMNIA ESSENT DEVOLUTA A RE ma QUANDO LI DISSI QUANTO scrivo a V. Ex.a li detti d'una mano sul volto LI SCRITTI HO IO PORTARO O MANDARO PER VIA SECURA per altra cavalcata mandai questa zifra” (Vest. 1919)

A második változat szövege:

„se v. ex.a FA CONTO REPETERE LI SOI QUARANTA MILIA AL REGNO et LI OCTO MILIA A RE et LI ALTRI DE CHE SE HANNO E SCRITTI BISOGNA CHE SI FA CIA EODEM DIE TESTAMENTI UN CODICILLO NEL QUAL SI CONTENGA CHEL SIGNORE LEGA A RE PER LOBSERVANTIA GLI HA CONSUEUDINE DEL REGNO ACIO IL TESTAMENTO SIA UALDO UN MILLE O DUA DEDUCATI PERCHE QUESTOR DICEANO CHE EO QUOD NON LEGASSET OMNIA ERANT DEUOLUTA A RE. MA QUANDO LI DISSI QUANTO SCRIV A VOSTRA ex.a LI DETTI DUNA MANO SUL VOLTO LI SCRITTI CHE IO HO MANDARO O PORTARO PER VIA SECURA” (Vest. 1920).

vélhez (Vest. 1916) csatolt *post scriptum*, amelyben az ügynök arra utal, hogy valamilyen furfangos megoldással próbálkozná a siker előmozdítása érdekében. Ugyanakkor, ha a *codicillus* létezése valóban csak fikciónak tekinthető, más megvilágításba kerül Alfonz herceg szerepe, hiszen a hercegnek tudnia kellett, hogy nem készült ilyen írás a (nála lévő) végrendelet kiegészítésére.

A kintlévőségek közvetlen behajtása

A harmadik szakasz a leghosszabb, ugyanakkor a hagyatéki kérdések megoldását tekintve nem sok eredményt felmutató periódus. Alfonz herceg nem fogadta el a király elutasító válaszát; elégedetlenségét két, valószínűleg még február végén (vagy márciusban) írt levelében is kifejezte, amelyekben egyébként újabb meghallgatási alkalom kérésére utasította megbízottját.⁵¹ Mindkét levélben kitér arra, hogy az ügynök mondja el a királynak: a néhai püspök végrendeleti kedvezményt (*legatum*) hagyott a királyra, és tisztelettel kéri, hogy az erről szóló *codicillus*ban szereplő összeget vonják le a nyolcezer dukát tartozásból. Kijelenti még, hogy a *codicillus* másolatát a levélhez csatolva küldi az ügynöknek.⁵² Ezután, mivel az adott helyzetben csupán a tartozások közvetlen behajtása tűnhetett járható útnak számára, felsorolja Hippolit legnagyobb adóssait és a tartozások összegét. A levelekben az adósságok megtérülésének érdekében több lehetőséget is megemlít a követelések rendezésével kapcsolatban, például, hogy Caprili ajánljon fel ötszáz dukátot a kintlévőségek behajtása fejében Szalkai László váci püspöknek vagy másnak. Azt is felveti, hogy Bakóc Tamás megvehetné a király háromezer-ötszázharminckét dukát és tizenkilenc dénár tartozását, és abból levonhatná a Hippolitnak még 1520. március elején adott kétezer dukát kölcsönét.⁵³ Ez utóbbi opció az április 11-én kelt újabb rendelkezésében⁵⁴ ismét felbukkan, amelyben egyébként Alfonz azt is Caprili tudomására hozza, hogy a birtokában van a király említett tartozásáról szóló, pecséttel

⁵¹ ASMo, ASE, Amb., b.4/29,4; Vest. 1932; ASMo, ASE, Amb., b.4/30,1; Vest. 1933 (mindkettő dátum nélkül).

⁵² „Sua Maestà dalla qualle colemo che habiate a ritornar ... habiati a dirli che havendo ... Ill. mo signor nostro Fratello per uno suo codicello fato uno legamento ad Sua Maestà de quanto vederete per la copia de dito codicello che con questa vi remetemo che da parte deli ducati VIII milia che ge demandar Sua Maestà, che humilmente la suplicamo che la sua contanza deducto quanto li è legato per dito codicelo.” Vest. 1932 (1r).

⁵³ Hippolit 1520. február 7-én indult el Egerből, de az országhatárt csak március 7-én lépte át, ugyanis előtte Budára, majd Esztergomba ment; utóbbi helyen Bakóc Tamással találkozott. Giuliano Caprili szintén a kíséretéhez tartozott, és „utazó kancellárként” ő állíthatta ki az egri püspök március 3-án kelt kötelezvényét Bakóc számára (MNL, DF 237929) az adósságok megfizetéséről (E. Kovács 1990. 104–106, 112).

⁵⁴ ASMo, ASE, Amb., b.4/29,1; Vest. 1929.

ellátott, eredeti adóslevél, és ugyanilyen eredeti, pecséttel ellátott levelek vannak nála az elhunyt nádor tartozásairól is, valamint hogy az adósleveleket csak másolatban küldi meg a megbízottjának. Az eredeti iratok elküldését egy másik írásában is visszautasítja,⁵⁵ amelyben azonban megjegyzi, hogy a nádor fiaival megállapodott a kötelezettség részletekben történő teljesítéséről.

Caprilinek, minden igyekezete ellenére, május végéig csupán kisebb összegeket sikerült visszaszereznie. Bakóc tanácsát követve végül mégsem fordult Szalkaihoz az újabb audiencia ügyében, hiszen a bíboros véleménye szerint – ahogy ezt az ügynök a május 24-én kelt levelében közölte is a herceggel – nem jutott volna előbbre sem a királynál, sem az adósoknál.⁵⁶ A későbbi próbálkozásairól sajnos kevés értékelhető hír maradt ránk; a május 24-e után írt leveleiben egyre inkább előtérbe kerülnek a fenyegető török veszélyről szóló hírek. A hagyatékkal kapcsolatos információkat is tartalmazó, utolsó két tudósítása ugyanazon a napon, július 29-én készült. Az egyikben Bonzagni hazugságairól és mesterkedéseiről ír, valamint arról, hogy Szalkai László különböző ürügyekkel húzza az időt, és azt állítja, hogy az uralkodó a török támadás veszélyei miatt nem tud a ferrarai herceg igényeivel foglalkozni.⁵⁷ A másik írásban a korábban Hippolit szolgálatában álló olaszok harácsolásairól szerzett újabb információiról szól, például Ghillino Ghillini és Lactatio Goro gáztetteiről, akik módszeresen fosztogatták a püspöki ruhatárakat Esztergomban, Budán és Egerben, bűntársként egymást segítve.⁵⁸ A forráscsoport időrendben utolsó dokumentuma Alfonz levele, amelyben a herceg közli, hogy a kintlévőségi igények tekintetében elfogadhatónak tartja a háborúra való hivatkozást, és felszólítja Caprilit, hogy térjen vissza Ferrarába.⁵⁹

⁵⁵ ASMo, ASE, Amb., b.4/29,3; Vest. 1931 (pontos dátum nélkül).

⁵⁶ „[il cardinale] pensava chio farei nulla cum la Regia Maestà et cum lialtri”, ASMo, ASE, Amb., b.4/28,14; Vest. 1923 (1v).

⁵⁷ „bene vedete tutto il regno esser quivi per la nova del venir del turcho qual ogni dí si va renfrescando et si attende a queste cose grandi et non faresti cosa bona si che mi pare che expectiate il tempo accio non precipiati le cose del s. vostro”, ASMo, ASE, Amb., b.4/28,15; Vest. 1924 (1r).

⁵⁸ „per la consuetudine che un barbier rada laltro”, ASMo, ASE, Amb., b.4/28,16; Vest. 1925 (1r).

⁵⁹ „perche la scusa de la guerra [...] pare a iusta scusa. Concludemo che sia ben che per nostre facende non state piu là oltre su la spesa a perdere tempo ma che vene torniate”, ASMo, ASE, Amb., b.4/29,2; Vest. 1930 (r).

Összegzés

A Caprili-dokumentumokban szereplő adatok alapján a néhai püspök kintlévőségei közül felállítható egy hozzávetőleges lista az adóslevelekkel igazolt tartozásokról. Eszerint a legnagyobb értéket a Magyar Királyság tartozása, vagyis a Beatrix királyné által Hippolitra hagyott 40.000 dukátnyi örökség jelentette, ami majdnem megegyezett a püspökség két év alatt szerzett bevételével.⁶⁰ II. Lajos király összes tartozása 11.532 dukát és 19 dénár volt; az elhunyt Perényi nádor fiai 2000 dukát adósságot örököltek; Bacchiano Hadriani Benedetto volt kincstárnok 1420 dukáttal maradt Hippolit adósa. A lista végén jóval kisebb összegek szerepelnek: pater Valentinus adóssága 100 dukát, Drágyf Jánosé 50 dukát, végül egy név nélküli kötelezvényt 80 dukát tartozásról állították ki. A legnagyobb összeggel nem számolva (amelynek behajtására Alfonz reálisan nem gondolhatott), az adóslevelek alapján Hippolit kintlévőségeinek összege 15.182 dukát 19 dénár volt (miközben kötelezvénnel igazolt tartozása 2000 dukát értékben állt fenn Bakóc felé). Az elemzett dokumentumok arról számolnak be, hogy a számottevő összegből csak igen elenyésző mértékű részt sikerült visszaszerezni, ugyanakkor a herceg nem zárta le véglegesen az ügyet.

A sikertelenség egyik okát abban vélem felfedezni, hogy Alfonz a kezdetekben nem számolt azzal, hogy a püspöki szék, a püspökségi vagyon és a püspöki örökség összetartozó egységet képeznek. Ennek megfelelően Caprili működése – mivel megbízatása csupán a püspök (személyes) hagyatékának intézésére vonatkozott – önmagában nem hozhatott nagyobb eredményeket. Az események kedvező irányba történő fordulását nem mozdította elő az sem, hogy a herceg (mivel gyaníthatóan nem volt tudomása róla) csak némi késéssel vette tekintetbe az örökléssel összefüggő helyi szokásokat, vagy hogy – érthető okokból – nem adta át az eredeti adósleveleket és csak másolatokkal próbálta céljait elérni. Alfonznak a magyar főurak között nem volt valódi segítőtje – Bakóc is csak a saját hitelének behajtásában bízva állt mellé –, és az olaszok többsége is csak élösködni próbált a kialakult helyzeten. Ugyanakkor a levelekből az is egyértelmű, hogy Bonzagni már január elején tájékoztatta a herceget a tények állásáról és a várható fejleményekről. Jelentős hátrányt eredményezett az információk közvetítése és az intézkedések megkezdése során kialakult állapot: Alfonz szándékai ellenére ugyanis II. Lajos megkésve (és nem a neki címzett értesítésből) szerzett

⁶⁰ A korabeli egyházmegyék éves átlagjövedelméről szóló követjelentések szerint az egrai püspökség bevétele a mohácsi csatavesztés előtt 22.000 aranyforint volt. GYÖNGYÖSSY Márton (2006), *Magyar középkori gazdaság és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény*. <https://mek.oszk.hu/04900/04949/04949.pdf>.

bizonyítást Hippolit haláláról, ami késleltette a püspökségi vagyon kezelésének átvételét és több hétig tartó interregnum kialakulását eredményezte.

Meglátásom szerint az írásoknak, különösen az azok egy részében felbukkanó „elvarratlan szálaknak” a további tanulmányozása – például, hogy miért csak öt hónap késéssel érkeztek meg a Hippolit elhunytáról szóló ferrarai levelek a címzettekhez, vagy hogy a püspök valóban hagyott-e legátumot, és ha igen, mennyit – további izgalmas részletekkel gazdagíthatja ismereteinket.

JUDIT W. SOMOGYI

*The Episcopal Legacy of Hippolytus of Este
in Light of Giuliano Caprili's Letters from Hungary*

From 1508 onward, Giuliano Caprili, the procurator of Ferrara, made several visits to Hungary. Initially, he represented the House of the Duke of Ferrara in Buda, later serving Bishop Hippolytus I of Eger as his secretary and even receiving a prebend in Eger. After the bishop's death on September 3, 1520, Prince Alfonso I of Ferrara entrusted Caprili with administering the bishop's economic legacy. Letters detailing Caprili's activities in Hungary are preserved in the State Archives of Modena, with most of the remaining documents, written in Italian, dating from after Hippolytus' death, specifically between November 18, 1520, and September 5, 1521.

By examining this correspondence between Prince Alfonso and his agent, we gain insight into the scope and history of Bishop Hippolytus of Eger's economic legacy. Although the letters reflect the perspective and interests of the Ferrara court, they nonetheless provide a relatively accurate picture of the bishop's bequest and its administration.

A VI. SCRIPTORIUM KONFERENCIA PROGRAMJA

(2023. május 10–11.)

MÁJUS 10. (SZERDA)

9.30: Köszöntőt mond
Sebestyén József, a Veszprémi Érseki Főiskola rektora

Konferencia megnyitja
S.E.R. UDVARDY GYÖRGY veszprémi érsek

A konferenciát köszönti
BIRHER NÁNDOR PPKE BTK dékánja (online)

I. SZEKCIÓ: KÓDEXEK, FORRÁSOK
Elnök: S.E.R. VARGA LAJOS

- 10:00 SZUROMI SZABOLCS ANZELM O.Praem.,
A Missale szövegtanúi a 12–15. századi latin kánonjogi kéziratok anyagában
- 10:20 GILÁNYI GABRIELLA, *Zenei írásbeliségünk a 12. században – Új vizsgálatok, új eredmények*
- 10:40 GÖBÖLÖSNÉ GAÁL ESZTER, *Kottás kódextöredékek az Evangélikus Országos Gyűjtemény R. 1.624 jelzetű könyvében*
- 11:00 Hozzászólások, kérdések
- 11:10 Kávészünet

Elnök: BOROS ISTVÁN

- 11:30 Mércz András, *Egy újonnan felfedezett, 13. századi, pálos kötődésű kódex néhány kodikológiai érdekessége*
- 11:50 OROSZ ADRIENN, *Egy 13. századi maubeuge-i zsoltáros-hóráskönyv digitális rekonstrukciója*
- 12:10 KÁRMÁN EDIT, *Középkori okmánytárakban kiadott arengaszövegek javítása*
- 12:30 DOMOKOS GYÖRGY, *A Castaldo-kódex (Biblioteca Ambrosiana G275 Inf) nyelvi rétegei* (online)
- 12:50 Hozzászólások, kérdések
- 13:00 Ebédészünet

II. SZEKCIÓ: KELETI KÉZIRATOK

Elnök: MÉRCZ ANDRÁS

- 14:00 CSONTOS ESZTER LUCA, *Egy 16. századi perzsa írnok családi és szakmai kapcsolatrendszere*
14:20 CSORBA ZSUZSANNA, *Szómagyarázatok az arab kéziratok hagyományban: egy orvosi mű tanulmányai*
14:40 OROSZI GYÖNGYI, *Elveszve a történetek óceánján: Az Ezeregyéjszaka kézirat-hagyományának sajátosságai és vizsgálatának kérdései*
16:00 SCHÖNLÉBER MÓNICA, *Eltűnt fűliók nyomában, avagy hol kezdődik a Kitāb al-futūḥ?*
15:20 Hozzászólások, kérdések
15:30 Kávészünet

III. SZEKCIÓ: KÖNYVTÁRAK, KÉZIRATOK

Elnök: TAKÁTS ISTVÁN

- 16:00 DÖMÖTÖR ADRIENNE – HENDE FANNI, *Egy latin grammatika és magyar nyelvű bejegyzései Kolozsmonostorról*
16:20 TÜSKÉS ANNA, *Kéziratok és kéziratok bejegyzések a jászói premontrei prépostság könyvtárában*
16:40 LIGETI ZSUZSA, *A sárospataki Csécsi-kéziratok néhány tisztázásra váró kérdése*
17:00 KOVÁCS ÁRON, *Király István irodalmi kapcsolatai könyvtárának dedikált kötetei tükrében*
17:20 Hozzászólások, kérdések
17:30 Könyvbemutató:
KARLINSZKY BALÁZS, *A Veszprémi Főegyházmegyei Könyvtár és Levéltár újabb kiadványai*
18:30 Fogadás

MÁJUS 11. (CSÜTÖRTÖK)

III. SEKCIÓ: KÖNYVTÁRAK, KÉZIRATOK

Elnök: TAKÁCS LÁSZLÓ

- 9:00 DÉNESI TAMÁS, *Egy pannonhalmi recepteskönyv a 18. század első feléből*
9:20 GULYÁS ZOLTÁN, *A Reguly-hagyaték kéziratok dokumentumainak feldolgozása*
9:40 HURSÁN SZABOLCS, *Batthyány Lajos Ernő nádor kéziratai*
10:00 TUHÁRI ATTILA, *Guarino Persius-kommentárjának kézirati hagyománya*
10:20 Hozzászólások, kérdések
10:40 Kávészünet

Elnök: DÖMÖTÖR ADRIENNE

- 11:00 SZELESTEI N. LÁSZLÓ, *Prédikáció a csíksomlyói búcsú alkalmával a 18. század végéről*
11:20 HUBERT ILDIKÓ, *Baróti Szabó Dávid (1739–1819) prédikációi*
11:40 S.E.R. VARGA LAJOS, *Két 18. századi liturgikus könyv kézírásos bejegyzései*
12:10 Majorossy Imre: *Anzelm ['lɔjɔʃ] Ecseden. Szepeszy Ignác beszédgyűjteményének használata egy ferences példány nyomán*
12:30 Hozzászólások, kérdések
12:40 Ebéd

IV. SEKCIÓ: ÚJKORI ÉS LEGÚJABB KORI KÉZIRATOK

Elnök: DÉNESI TAMÁS

- 13:30 VARGA MÓNICA, *Területi és társadalmi beágyazottságról boszorkányperekes jegyzőkönyvek kéziratai alapján (online)*
13:50 IANCU LAURA, *Egy forrófalvi kézírásos énekeskönyv 1909-ből*
14:10 KŐVÁRI RÉKA, *Magyar isteni szolgálat... – Alföldi kéziratok kántorkönyvek a 19. századból*
14:30 Hozzászólások, kérdések
14:40 Kávészünet

Elnök: SZELESTEI N. LÁSZLÓ

- 15:00 W. SOMOGYI JUDIT, *Estei Hippolit püspöki hagyatéka
Giuliano Caprili magyarországi leveleinek tükrében*
- 15.20 SOMOGYI SZILVIA, *Egy középkori zsinati határozat jelentéktelennek
látzó újkori másolatának egyháztörténeti tanulságai*
- 15:40 TOMKÓ ZOLTÁN, *A II. János és I. Szulejmán zimonyi találkozójáról
készült beszámoló kézirati kérdései*
- 16:00 Hozzászólások, kérdések

Zárszó: S.E.R. VARGA LAJOS váci segédpüspök, OKGYK igazgató

A TANULMÁNYOK SZERZŐI

CSONTOS ESZTER LUCA
ELTE; Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete

DOMOKOS GYÖRGY
PPKE BTK Klasszikus és Újlatin Nyelvek Intézete, Olasz Tanszék;
Comenius Egyetem, Pedagógiai Kar, Újlatin Nyelvek Intézete

GILÁNYI GABRIELLA
ELTE HTK Zenetudományi Intézet

GULYÁS ZOLTÁN
ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet, Etnológiai Osztály

HUBERT ILDIKÓ
irodalomtörténész, ny. tanár

HURSÁN SZABOLCS
Magyarságkutató Intézet

IANCU LAURA
ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet

LIGETI ZSUZSANNA
PPKE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola

MAJOROSSY IMRE
Magyarságkutató Intézet

S.E.R. VARGA LAJOS
váci segédpüspök, OKGYK igazgató

SZELESTEI NAGY LÁSZLÓ
PPKE BTK, professor emeritus

SZUROMI SZABOLCS ANZELM
egyetemi tanár, az Academia Europaea rendes tagja,
a PPKE emeritus rektora

TUHÁRI ATTILA
ELTE HTK Moravcsik Gyula Intézet, Makovecz Campus Alapítvány

TÜSKÉS ANNA
Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kar Művészettörténet Tanszék

VARGA MÓNICA
ELTE BTK Nyelvtudományi Kutatóközpont,
Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézet

W. SOMOGYI JUDIT
PPKE BTK Klasszikus és Újlatin nyelvek Intézete, Olasz tanszék

NÉVMUTATÓ

- ‘Abbās Mīrzā (Shāh ‘Abbās) 53
 ‘Abdallāh Murwārīd 51
 ‘Abdallāh Shīrāzī 55–56
 Ábel 150
 Adorján prépost 34
 Ágoston, Szent 20, 159, 237
 Agricola 72, 73
 ‘Alā’ al-Dīn ‘Alī Ṣāna‘ī Bākharzī 50–51
 Aler, Paul 64
 Alexis 71
 Ambróz Martin Štrbák 63
 Ambrus József 70
 Ambrus, Szent 19, 237
 Amīr Ḥusayn Bēg 56
 Amyntas 71
 Anselm, Szent 159
 Antal, Szent 146, 227–229, 243, 244
 Antiochos 69
 Anzelm mester 28
 Anzelm, Luccai Szent 19
 Ányos Pál 158, 163
 Ardényi László 75
 Árvai Janka József 75
 Arvidson, Adolf Ivar 78–79
 Ávila, Pedro de 43, 45–46
 Baer, Karl 79, 84–85
 Bahrām Mīrzā 56
 Bajza József 67
 Bakóc Tamás 251, 254–255, 261–263
 Bálint Márton 229
 Bálint Sándor 172, 228
 Bánfi Lukács érsek 27, 29
 Barclay, John 64
 Bár-Kalán 34
 Baróti Szabó Dávid 67–68, 155–163
 Bartal Károly Tamás 63
 Bárh Dániel 172
 Bartholomaeus Brixienis 13
 Batori András 41–42
 Batsányi János 68, 74
 Batthyány Ádám Vencel 100
 Batthyány Fülöp 107, 108
 Batthyány II. Ádám 99–100, 101
 Batthyány József 100–101, 107
 Batthyány Károly 106–107
 Batthyány Kristóf 100
 Batthyány Lajos 97–108
 Baumberg Gabriella 68
 Beatrix, Aragóniai 247, 254, 263
 Bednarics Pál 65
 Béla, III. 34
 Bembo, Pietro 64
 Benedetto, Bacchiano Hadriani 263
 Bercsényi Miklós 72–73, 217
 Berei Farkas András 70
 Bernát, Szent 159
 Bernáth Miksa László 75
 Bertalan püspök 34
 Bezegh András 69
 Bieleck László 69
 Bonaventura, Szent 159
 Bonifác, VIII., pápa 15

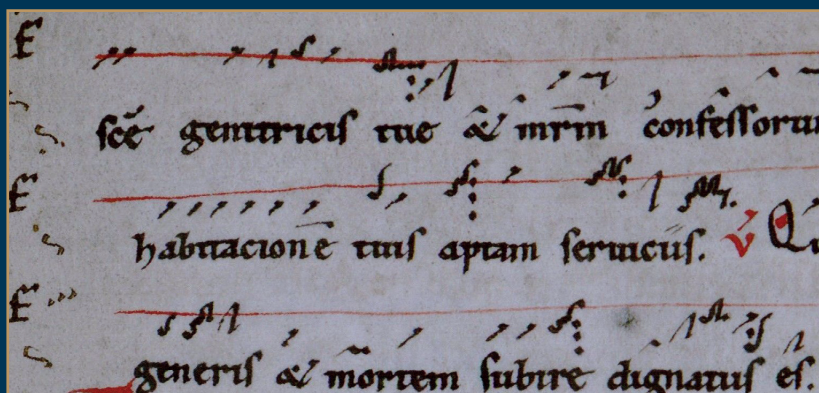
- Bonzagni, Giovanni Battista 249, 250–254, 256–257, 262–263
 Bornemissza János 255–256
 Bottesi, Giacomo 251–253
 Bozóki Mihály 225
 Brauner, Evermodus 65
 Bresztyenszky Adalbert 82
 Briano. Rinaldo de 43
 Brunswick, Frederick William 69
 Budenz József 90
 Bullinger, Heinrich 101
 Bussières, Jean de 64
- Çağman, Filiz 54
 Capet Margit 34
 Caprili, Giuliano 247–263, 264
 Carpentieri, Chiara Maria 38, 42
 Castaldo, Giambattista 37, 39–48
 Catullus 64
 Cicero 64
 Cistarelli, Alfonso 250–253, 255, 257
 Crasternak, Alexandro 43
 Czagány Zsuzsa 23, 31
- Csáky István 71
 Csécsi (Tsétsi) János, id. 213–216, 218
 Csécsi (Tsétsi) János, ifj. 213–216, 218
 Cservenicz Antal 66
 Csete István 148
 Csokonai Vitéz Mihály 72
- Dámon 71
 Danielik János 74
 Dávid 150
 Drágfi (Drágfy) János 252, 263
 Dréta Antal 81
 Dūst Muḥammad 56–58
- Eleonóra, Aragóniai, ferrarai hercegnő 247
 Emődy Dániel 216
 Estei Alfonz, I. 248
- Estei Hippolit, I. 248–255, 257–258, 260–264
 Eszterházy Károly 176
- Fába Simon 69
 Faludi Ferenc 225
 Fánecs János 46
 Farhād Khān Shāh ‘Abbās 52
 Farkas János 221, 223–224, 231, 242–243, 246
 Faventinus, Ioannes 13
 Fedák Ferenc Orbán 67
 Fehér Gábor 65
 Ferdinánd, Habsburg, római király lásd Ferdinánd, I.
 Ferdinánd, I., magyar király 37–40, 41, 47
 Ferenc, I., király
 Ferenc, I., osztrák császár 66, 69
 Ferenc, Szent 151, 244
 Ferrari, Marco Antonio 44
 Fialka Lajos 73
 Finta Benedekné Erzsébet 193, 196
 Forgách Ferenc 99
 Franz, Adolph 172
 Fridrichovszky József 70
 Frigyes, II., király 72
 Frölich Jakab 148, 149
 Fuchs Ferenc 71
 Fülöp Ágost, II. 34
 Fülöp, Szent 65
- Gaál Demeter 166, 173, 177
 Gaál István 166
 Gázi Kászim 183
 Geleji Katona István 205
 Gergely, IX., pápa 14–15
 Gergely, VII., pápa 12
 Germeten, Bernhard Heinrich von 103
 Ghillini, Ghillino 262
 Goro, Lactatio 262
 Goro, Lattanzio 252

- Gratianus mester 12–13
Guardomaro, Nicolao 43
Guarino Veronensis 111–114, 116–121, 123–124, 125, 127, 129, 137, 141
Guido, Arezzói 29
- Gyalogi János 148
György, Szent 243
- Hackel, Johann 104
Hajnalköy János 75
Hamrák Pál 66
Hankovits Christophorus 70
Hannibál 69
Hannulik János Krizosztom 73
Haulik József 173–174, 176–177
Hegedűs Attila 37, 46
Hegyessy László 180, 187–188
Heródes 151
Homéros 64
Horváth Balázs 68
Horváth György 44
Horváth János 194, 197, 199–201, 206, 208
Horváth János ügyvéd 180, 184, 186–187, 188
Horváth Jánosné 193, 197–198
Horváth Konstantin 158, 160
Horváth Vencel 72
Hosschius, Sidronius 160
Huguccio 13
Hunfalvy Pál 90
Hunyadi János 152
Hunyadi Mátyás 101, 247
- Ibrāhīm ‘Ādilshāh, II. 53
Ibrāhīm Mīrzā 55
Ignác, Szent 160
Ince, I., pápa 19
Iskandar Bēg Munshī 53
István, Szent, király 147, 243
Iváncsics János 70
- Ivó, Chartres-i Szent 12, 17, 19
Izabella, Jagelló, királyné 41, 42, 44, 46, 48
- Jacquet, Dominique 221
Jakab 65
János, Keresztelő Szent 147, 151, 242
János, Szent 19, 169–172, 243
János, XXII., pápa 15
János, XXIII., pápa 18
Jedlicska Antal 70
Jeromos, Szent 19
Jób érsek 29, 34
József 150
József, II. 72
József, Szent 159–161
Jonas, Justus 39
Juvenalis 64
- Kain 150
Kájoni János 225
Kallisthenés 69
Kálmán Béla 90
Kanász Viktor 38
Kapitány György 46
Károly, V., császár 42
Károly, VI., császár 107
Károlyi József 73
Kazinczy Ferenc 65–66, 157, 214
Kh^wāndamīr 50–51
Kinsky Terézia 103
Klabavszky Kohauth Venczel
lásd Kohauth Venczel
Kohauth Venczel 67–68, 70–73, 75
Kohauth, Wenceslav lásd Kohauth Venczel
Kolinovics Gábor 101, 108
Komáromy Andor 208–209
Komendó János 71
Koritsnyák Jakab 64, 73
Kotya (Kotia) Andrásné 196
Kovachich Márton György 216

- Kovács Zsuzsa 38
 Könyves Kálmán 28, 33
 Kruppay János Krysostom 68–69
 Kubienec, Jakub 31
 Kudora Károly 63
 Kulich Dávid 73
- Laetus, Pomponius 118
 Lajos, II. 252–255, 257, 263
 Launay, Louis-Alexandre de 69
 Laurentio, Leo a S. 144
 Leó, X., pápa 248, 250
 Lipót, I., császár 216–217
 Lőrinc érsek 28
 Lőrinc, Szent 147, 173, 175–176
 Lucanus 64
- Maar Bonifác János 81
 Majer István 156–157
 Mālik Daylamī 56
 Mallyó József 64, 66, 68–69
 Marczinkegy Elek 72
 Mária, Szűz 143, 144, 151–153, 158, 160–161, 176, 223, 225–226, 229, 231–232, 234, 235, 239–244
 Máriássy György 71
 Máriássy Józsefné Fáy Eszter 72
 Markó György 73
 Markó József 73
 Martialis 64
 Martinuzzi Fráter György 38, 41–42, 44–45, 48
 Márton, Szent 229–230, 243
 Marton-Horváth Mária 156
 Matyasovszky Ferenc 215
 Mawlānā ‘Ayshī 57–58
 Mawlānā Muḥammad Ḥusayn Bākharzī lásd Mīr Muḥammad Ḥusayn
 Mawlānā Muḥyī lásd Muḥyī al-Kātib
 Mawlānā Sulṭān Ḥusayn Tūnī 52
 Mécs László 68
 Menalkas 71
- Mészáros Ignác 106
 Meszessy Domonkos 64, 71
 Miksa császár (Habsburg Miksa), II. 45, 48
 Mindszenty Gedeon 67
 Mīr ‘Alīshīr Nawā’ī 50–51
 Mīr Khalīl Bākharzī
 lásd Mīr Khalīlallāh
 Mīr Khalīlallāh 52–53
 Mīr Muḥammad Ḥusayn Bākharzī lásd
 Mīr Muḥammad Ḥusayn
 Mīr Muḥammad Ḥusayn 50–57
 Molnár János Mihály 65
 Molnár Titus János 82
 Monok István 147
 Mopsus 71
 Morhof, Daniel Georg 73
 Moro, Philippo 257
 Mudrány András 73
 Muḥammad al-Kātib Riza’ī 56
 Muḥammad Ḥusayn Bākharzī lásd Mīr
 Muḥammad Ḥusayn
 Muḥammad ibn ‘Alā’ al-Dīn Riza’ī 56
 Muḥammad Kātib Riza’ī 56
 Muḥammad Mu‘min 51
 Muḥammad Muḥsin 57
 Muḥammad Qāsim ibn Shādīshāh 56–58
 Muḥammad Qāsim Shādīshāh 55
 Muḥammad Riza’ī 56
 Muḥyī al-Kātib al-Harawī 55
 Muḥyī al-Kātib 54–58
 Munkácsi Bernát 90
 Munlā Muḥammad Ḥusayn Bākharzī 57
 Murshid Qulī Sulṭān Ustajlū 53
 Muṣṭafā ‘Alī 51, 57
- Nádasdy Tamás 41–42
 Napóleon, Bonaparte 69, 75
 Németh Kata 194, 199–200, 206, 208
 Nepos, Cornelius 100–101
 Nordenskiöld, Nils Gustaf 82

- Ola János 196
Oláh Miklós 39, 41
Orsonics Iván János 82
Ovidius 64, 72, 121
- Páj János 151
Pál, Szent 166, 169–172, 242
Pápai Páriz Ferenc 214
Pápay József 90
Paris, Jean-Baptiste 102
Patachich Boldizsár 99
Paucapalea 13
Perényi Imre 252, 263
Persius 111–113, 122–123, 130, 134, 136, 138–141
Petrarcha de Persio, Franciscus 113, 123
Petrás Incze János 220
Petrás Mihály 220
Philippos, V. 69
Pintér Mihály 180, 187
Pīr Aḥmad ibn Muḥammad Ḥusayn 53
Pirger Mihály 181, 183, 188
Poliziano, Angelo 64
Polybios 69
Polykratés 69
Pongrácz Eszter 172
Pongrácz Mihály 71
Praznovszky Mihály 214
Puella, Gerardus 29
Pyber Benedek 158
Pyrker János László 75
- Qāzī Aḥmad 51–53, 55, 58
- Raber, Joseph von 43
Rákóczi Ferenc, II. 72
Raymund, Peñaforti Szent 14–15
Reguly Antal 77–95
Reguly István 81
Richard, Francis 50
Róbert püspök 34
- Robespierre 72
Roellus Ariminensis, Franciscus 116
Rolandus 13
Ruttkay-Miklián Eszter 92
- Salamon Marcell 146
Salamon 150
Sándor, VI., pápa 247
Sánta Mihály 146
Sarbiewski, Maciej Kazimierz 64
Sárik Mártonné Szabó Erzse 224
Sauberer András 65, 71
Saul 150, 242
Sautel, Pierre-Juste 64
Savoyai Jenő 102, 107
Sayyid Aḥmad Mashhadī 52
Scarcia Piacentini, Paola 111, 112–113
Schmidt Antal 73
Schmidt Pál 73
Seneca 64
Sforza, Bona 44, 252
Shāh ‘Abbās 53
Shāh Ismā‘īl, II. 57
Shāh Maḥmūd 52
Shāh Ṭahmāsp 52–53, 55–56, 58
Shāhzāda Qāsim 50–51
Shams al-Dīn Muḥammad Waṣfī 57
Sinckmoser (Singkhmoser), Markus 39
Skelton, Robert 49
Stanke Leander József 82
Stöhr, Leopold 65
Strattmann Eleonóra 104–105, 107
Strattmann, Eleonore Therese von 104, 105
Strattmann, Heinrich von 105
Strattmann, Theodor Althet Heinrich von 106
Sultān ‘Alī Mashhadī 57
Sultān Ḥusayn Bāyqarā 50
Sultān Maḥmūd Turbatī 57
Sultān Muḥammad Khandān 56, 58
Sultān Muḥammad Nūr 56, 58

- Szabassy, Michael 209
Szabó István 67
Szabó János 193
Szabó Jánosné Katalin 193, 195–197
Szalkai László 254, 256–257, 261–262
Szapolyai János Zsigmond 38, 41–42
Szapolyai János 38, 251
Szatmári György 253, 256
Szecsey Mátyás 74
Székely Mihály 146
Szelestei N. László 63
Szendrei Janka 23, 25, 27–28, 30, 35
Szentés Mózes 143, 146–149, 153
Szentmihályi Mihály 225
Szepeszy Ignác 179–184, 186–189
Szerdahelyi György Alajos 70
Szetsey Mathias 74
Szidor Antal József 67, 71
Szinyei József 215
Szulejmán 38
- Takács Istvánné 198, 206
Tánczos Vilmos 219, 220, 221, 223, 227–228
Tanindi, Zeren 54
Tarkovics, Hrihorius (Tarkovics Gergely) 73
Telek József 144–145, 153
Teleki József lásd Telek József
Tengedi, Franciscus 209
Terentius 64, 118
Tersztyánszky Imre 184
Tertina Mihály 69–70
Tertullianus, Quintus Septimius Florens 165–166
Thackston, Wheeler M. 56
- Thaly Kálmán 213–214, 216–218
Thököly Imre 72
Thyrsis 71
Timuláková, Veronika 63
Toldy Ferenc 85, 98–99
Tompá Mihály 68
Tornacensis, Stephanus 13
Tótfalusi Kis Miklós 205
Török Lajos 66
Trauttmansdorff, Sigismund Joachim von 99
- Ujházy József 73
- Valentinus pater 263
Valla (Forgáts) Jácint 73
Varró Mihály 71
Varro, Terentius lásd Terentius
Vatzek Károly 65
Vegio, Maffeo 71
Veress Ernő 225
Vergilius 64
Verseggy Ferenc 158, 160, 163
Villax Ferdinánd 81–82, 85, 95
Vörösmarty Mihály 67
- Waldstein, Johann Friedrich 172
- Zasio András 71–72
Zöld Péter 220
- Zsigmond Ágost 42
Zsigmond király 72
Zsigmond, Jagelló, lengyel király 44
Zsíros Tibor 224, 227

SZERZŐK

Csontos Eszter Luca · Gilányi Gabriella · Domokos György
Gulyás Zoltán · Hubert Ildikó · Hursán Szabolcs · Iancu Laura
Ligeti Zsuzsanna · Majorossy Imre · Szelestei Nagy László
S.E.R. Varga László · Szuromi Szabolcs Anzelm
Tuhári Attila · Varga Mónika · W. Somogyi Judit